

**УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
СКОПЈЕ**

Кандидат:

м-р Неда Поповска-Камнар

**УПРАВУВАЊЕ СО ЛИКВИДНОСНИОТ И КРЕДИТНИОТ РИЗИК
НА БАНКИТЕ ВО УСЛОВИ НА БАНКАРСКА КРИЗА
(докторска дисертација)**

Ментор

проф. д-р Љубе Трпески

Скопје, Мај 2016

**SS. CYRIL AND METHODIUS UNIVERSITY
FACULTY OF ECONOMICS
SKOPJE**

Candidate

Neda Popovska-Kamnar

**BANK LIQUIDITY AND CREDIT RISK MANAGEMENT
IN BANKING CRISIS**
(Doctoral dissertation)

Mentor

Prof. Dr. Ljube Trpeski

Skopje, May 2016

СОДРЖИНА:

Апстракт	5
Abstract	6
Вовед	7
I. Актуелноста на проблематиката на истражувањето	7
II. Предмет на истражување	8
III. Методологија на истражувањето	10
IV. План за презентирање на материјата	10
1. Управување со ризиците	15
1.1. Пристапи кон дефинирањето	20
1.2. Систем на управување со ризикот	22
1.2.1. Правила за управување со ризиците	26
1.2.2. Организациска структура	29
1.2.3. Ефикасен информативен систем	33
1.2.4. Систем на внатрешна контрола	36
2. Основни принципи за управување со кредитниот ризик	39
2.1. Определување на кредитниот ризик	42
2.2. Индикатори на кредитниот ризик	49
2.3. Методи за мерење на кредитниот ризик	56
2.4. Класификација на изложеноста на кредитниот ризик	64
2.5. Методологија на управувањето со кредитниот ризик	69
2.6. Системот на управување со кредитниот ризик	74
2.7. Улогата на кредитниот ризик во банкарски кризи	77
2.7.1. Експанзивен кредитен раст	82
2.7.2. Нефункционални кредити	86
2.7.3. Растот на негативните екстерналии	92
3. Основни принципи за управување со ликвидниот ризик	96
3.1. Определување на ликвидниот ризик	100
3.2. Методи на мерење на ликвидниот ризик	105
3.3. Индикатори за ликвиден ризик	109
3.4. Методологија на управување со ликвиден ризик	112
3.5. Систем на управување со ликвидниот ризик	117
3.6. Активности за одржување на соодветно ниво на ликвидност	120
3.7. Воспоставување на информативен систем	123
3.8. Улогата на ликвидниот ризик во банкарските кризи	124
4. Поврзаност на ликвидносниот и на кредитниот ризик со други ризици во банкарските кризи	129
4.1. Корелација со оперативниот ризик	131
4.2. Корелација со каматниот ризик	134
4.3. Корелација со пазарниот ризик	137
4.4. Корелација со ризик на земја	140
4.5. Корелација со ризикот на девизниот курс	142
5. Управување со банкарските кризи	147
5.1. Идентификација на опсегот на управувањето со банкарските кризи	152
5.2. Извори за појава на банкарските кризи	156
5.3. Макроекономски причини	158
5.3.1. Микропричини	162
5.3.2. Избор на стратегии	165

5.3.3.	Измама и корупција	167
5.3.4.	Политички причини	170
5.4.	Превенција на банкарски кризи	173
5.4.1.	Улогата на супервизијата	177
5.4.2.	Мониторинг од страна на централната банка	180
5.5.	Регулација и контрола на банкарските кризи	182
5.5.1.	Резолуции на банкарските кризи	186
5.5.2.	Законски мерки	191
5.5.3.	Мерки на надлежните институции	194
5.5.4.	Мерки од меѓународни институции	198
5.6.	Активности насочени кон заедничката улога на кредитниот и ликвидносниот ризик во банкарските кризи	202
5.6.1.	Поврзаност на регулационите механизми	205
5.6.2.	Поврзаноста на контролните механизми	208
6.	Последици од банкарски кризи	212
6.1.	Азиска банкарска криза	216
6.1.1.	Состојбата пред кризата	218
6.1.2.	Содржински елементи на развојот на ликвидносниот криза	225
6.1.3.	Индикатори на кредитниот и ликвидносниот ризик	227
6.1.4.	Решенија на кризата	232
6.1.5.	Справување со последиците	236
6.2.	Хипотекарна криза во САД	239
6.2.1.	Состојба пред кризата	242
6.2.2.	Содржински елементи на развојот на хипотекарната криза	250
6.2.3.	Индикатори на кредитниот и ликвидносниот ризик	252
6.2.4.	Решенија за кризата	257
6.2.5.	Справување со последиците	261
6.3.	Сличности и разлики помеѓу азиската банкарска криза и хипотекарната криза во САД	263
7.	Улогата на Базел III во превенција на банкарските кризи	281
7.1.	Базелските спогодби како заштитник или стимулатор на кризите	286
7.2.	Иднината со базелските спогодби	289
	Заклучок	292
	Користена литература	300

Апстракт

Банкарските кризи претставуваат едни од најзаготечните и најкомплексните економски феномени. Нивните последици не се видливи само во финансискиот систем, туку и во сите сегменти на економијата на една земја. Последната глобална финансиска криза, потсети за важноста на стабилноста на банкарскиот систем, но и за потребата од понатамошно унапредување на управувањето со ризиците кај банките.

Овој труд е насочен кон истражување на улогата на управувањето со кредитниот и ликвидносниот ризик во појавата, развојот, надминувањето и последиците на банкарските кризи. Се дава посебно значење на улогата на Базелската регулација во крајните дофати на ризиците, со посебно нагласување на кредитниот и ликвидниот ризик.

Третирањето на различните причини, последиците и соодветно различните системи за решавање и излезот од кризата, се потпира на еминентни теоретски сознанија и емпириски анализи, но и на различни примери од историјата на банкарските кризи. Ваквиот широк пристап е заради фактот што секоја криза е различна, а искуствата стекнати од една криза ја прошируваат можноста за разбирање на секоја наредна криза.

Централно место во трудов е посветено на компаративната анализа на двете најголеми финансиски кризи во последните години: Азиската криза и Хипотекарната криза/Глобалната финансиска криза. Преку статистичка анализа на макроекономските индикатори, а пред сè, на движењата на кредитниот и ликвидносниот ризик, се аргументираат сличностите, но и клучните разлики помеѓу овие две кризи.

Целта на овој труд е преку согледување на управувањето со кредитниот и ликвидносниот ризик во „добри времиња“, да се изврши идентификација на предностите и на слабостите на управувањето со ризиците како дел на управувањето во банките, и тоа во услови на „лоши времиња“, односно во услови на кризи.

Клучни зборови и изрази: *Банки, Банкарска криза, управување со ризик, ликвидносен ризик, кредитен ризик, Азиска криза, Хипотекарна криза*

Abstract

Banking crises are some of the most puzzling and most complex economic phenomena. Their consequences are not only visible in the financial system but also in all segments of the economy of a country. The recent global financial crisis reminded of the importance of the banking system and the need for further improvement of risk management in banks.

This paper is aimed at exploring the role of credit and liquidity risk management in the occurrence, development, overcoming and the consequences of banking crises. Special importance is given to the role of Basel III in the areas of risk, with particular emphasis on credit and liquidity risk.

The treatment of various causes, consequences and different systems for solutions and overcoming the crisis relies on eminent theoretical insights and empirical analysis and a variety of examples from the history of banking crises. This broad approach results from the fact that every crisis is different and experiences gained from one crisis increase the ability to understand each subsequent one.

The emphasis is on the comparative analysis of two major financial crises in recent years: the Asian Crisis and the Subprime Mortgage Crisis/Global Financial Crisis. Through statistical analysis of macroeconomic indicators and developments of the credit and liquidity risk, arguments are provided for the similarities and key differences between these two crises.

The purpose of this paper is to identify the strengths and weaknesses of risk management as part of bank management in terms of "bad times", i.e. in times of crisis by considering credit and liquidity risk management in the "good times".

Keywords: *banks, banking crisis, risk management, liquidity risk, credit risk, the Asian Crisis, Mortgage crisis*

Вовед

I. Актуелноста на проблематиката на истражувањето

Последната глобална финансиска криза 2007-2009, повторно ја врати актуелноста на проблематиката за банкарските кризи и управувањето со ризиците. Последиците од кризата, не беа само во финансискиот сектор, туку и во реалниот и во надворешниот сектор, и не се мереа само преку влошувањето на финансиските и монетарните индикатори, туку и преку падот на БДП, извозот, растот на невработеноста и задолженоста. „Брановите на кризата“ иако најнапред ги погодија најразвиените земји, се проширија и на други земји, давајќи го атрибутот на оваа криза како глобална криза. Банките се најдоа во центарот на вниманието не само на науката, туку и на креаторите на економските политики. По пропаѓањето на некои финансиски гиганти кои беа едни од најзначајните актери на глобалниот финансиски пазар, логично се иницира прашањето за управувањето со ризиците, особено со кредитниот и ликвидносниот ризик. Овие два ризици се најдоа во центарот на вниманието заради феноменологијата на кризата која започна со пукањето на ценовните меури на хипотекарните кредити во САД и откривањето на ликвидните проблеми на банките, особено изложени на пазарот на деривати. Стана јасно, дека слабостите во управувањето се дел од причините кои доведоа до криза. Националните и меѓународните регулациски системи, ја признаа потребата за унапредувања и за проширување на нивниот опфат на дејствување. На национално и на меѓународно ниво се применија политики за излез од кризата, при што секоја земја понесе различни трошоци од реализацијата на нејзините програми. Кај банкарскиот менаџмент се отвори процес на преиспитување на моделите, методите, техниките, процедурите на управување со ризиците, посебно со ликвидносниот и кредитниот ризик. Голем број на анализи во последните години се посветија на изнаоѓање на одговори дали банкарските кризи можат да се предвидат и да се спречат и какви регулативи им се потребни на банките за да помогнат во заштитата од растот на постоечките ризици. Засега, конкретен одговор и решение за тоа не е најдено. И понатаму банкарските кризи остануваат едни од најтаинствените економски феномени, а банкарските ризици и натаму останува тема која ќе „инспирира“ голем број на изненадувања.

Трув е посветен токму на управувањето со кредитниот и ликвидносниот ризик и тоа во ситуации на банкарска криза. Притоа се поаѓа од фактот дека ниедна криза не е иста, заради што преку согледувањето на разликите и сличностите на кризите по седумдесеттите години, се настојува да се истакне позитивното искуство за управување со кредитниот и со ликвидносниот ризик. Како посебна тема е истражувањето на ликвидносниот и на кредитниот ризик коишто се едни од најголемите финансиски кризи. Имено: Азиската криза и Хипотекарната криза во САД.

II. Предмет на истражување

Банкарската криза претставува еден од најкомплексните економски феномени, не ретко третирана како можен предвесник на сериозни нарушувања на пазарот на капиталот, а со тоа и на економијата во целина. Науката, подолго време се бави со изучување на самата феноменологија на кризата, но сè уште таа останува недоволно истражен феномен. Затоа, и постојните регулативни и контролни механизми, колку и да се современи од аспект на користењето на најновото знаење на овој дофат, тие сè уште се недоволно моќни да ја исполнат својата улога во превенцијата од појавата на кризата.

Не постои дефиниција која може во целина да ги отслика сите турбулентни движења што ги предизвикува банкарската криза. Наједноставното тумачење е дека кризата претставува состојба кога се намалува капиталот на банкарскиот систем како резултат на загуби во кредитното портфолио. Карактеристично е тоа што скоро сите банкарски кризи се проследени со намалување на ликвидноста и влошување на кредитното портфолио во банкарскиот систем, при што овие два процеси некогаш претставуваат последици, а некогаш се едни од причините за појава на кризата.

Со зголемувањето на конкурентските притисоци, банките секојдневно се соочуваат со тешкотии околу одржување на соодветното ниво на ликвидни средства и кредитната изложеност. „Олеснувањето“ на овој план, се направи со воведувањето на Базелските спогодби од страна на голем број земји, по што банките практикуваат стандардизирани и пософистицирани правила, модели и методи за заштита од можните ризици. Но, и покрај тоа, последната најголема финансиска криза-Хипотекарната криза во САД, најмногу ги погоди токму земјите коишто ги применуваат Базелските спогодби.

Поаѓајќи од констатацијата дека феноменот банкарска криза е многу комплексен

и може да се разгледува од многубројни агли, како што се: економски, политички, социолошки итн., во овој труд акцентот се става на ликвидносниот и кредитниот ризик. Донесувањето на Базел посебно ја истакна улогата на управувањето со ликвидносниот ризик, како и третирањето на ризиците во услови на криза, што е особено потенцирано во повеќе глави на овој труд. Поаѓајќи од наведените ставови, како посебни предмети на ова истражување ги истакнуваме:

- Теоретските аспекти на банкарската криза и управувањето со ризиците;
- Управувањето со ликвидносниот и кредитниот ризик по седумдесеттите години од дваесеттиот век, (интегрирањето во системот на управување со ризиците во банките, индикаторите, методите за нивното мерење, методите за нивно надминување, ублажување или пренесување, формите на нивното однесување пред кризата, за време на кризата и по кризата);
- Поврзаноста на ликвидносниот и на кредитниот ризик со останатите банкарски ризици;
- Согледување на причините и последиците на Азиската криза и Хипотекарната криза во САД, при што акцент се става на движењата на кредитниот и ликвидниот ризик (сличности и разлики), но и на останатите макроекономски индикатори;
- Приказ на новините на последната Базелска спогодба -Базел III што се однесуваат на ризиците, а посебно на ликвидносниот и на кредитниот ризик.

Во ова истражување преку статистички модел се прави споредбата помеѓу движењата на кредитниот и на ликвидносниот ризик во рамките на Азиската криза и Хипотекарната криза во САД. Притоа, имајќи го во предвид големото влијание што го имаше Хипотекарната криза, анализата не се задржува само на САД, туку и на дел од европските земји коишто се најдоа под удар на оваа криза. Во следниов дел ги прикажуваме и основните цели на овој труд:

➤ *Преку теоретска анализа како и преку анализа на емпириски податоци многуаголно да се согледа улогата на ликвидносниот и кредитниот ризик во услови на банкарска криза. Едновремено, напорот е концентриран и на вреднувањето на влијанието на базелскиот механизам за заштита од ризици во услови на нестабилен банкарски систем.*

➤ *Согледување на слабостите на управувањето со ризиците, а во рамки на нив на кредитниот и ликвидносниот ризик и идентификација на оние кои преараснуваат во причини за појава на банкарски кризи.*

➤ *Истражување на сличностите и разликите во однесувањето на кредитниот и на ликвидносниот ризик во време на кризи, и тоа кај две групи на земји, едната составена од земји погодени од Азиската банкарска криза, а другата, од земји коишто беа под влијание на Хипотекарната криза во САД.*

Компаративна анализа на индикаторите за реалните случувања на анализираните кризи, со цел да се даде оценка на евидентираниите слабости на управувачките активности во дофатот на ризиците, како од аспект на банките, така и од аспект на регулацијата на национално и меѓународно ниво.

III. Методологија на истражувањето

Предметот и целите на овој докторски труд го диктираат методолошкиот пристап што се користи во текот на истражувањето.

Со оглед на повеќеслојноста на материјата што се третира, се користат методи кои ги наложуваат: теоретската анализа од една страна и емпириската анализа, од друга страна, статичните прикази на состојбата од една страна, како и динамичните движења од друга страна, анализата на одделните предмети, како и нивната синтеза во определен анализиран контекст, поединечните елементи кои водат до општи согледувања и обратно. Се користи статистичката анализа заради компаративни цели, динамичната анализа, историски метод, синтетички метод, индуктивен метод и дедуктивен метод.

IV. План за презентирање на материјата

Ова дисертација е составена од седум дела, при што, секој дел претставува посебна целина, но, методолошки и содржински се поврзани во труд кој се води од поставените цели. Во продолжение е даден краток приказ на главните сегменти на секој дел од овој труд:

Првиот дел на овој труд го обработува механизмот на управување со ризиците. Преку изборот на структурните сегменти: принципите за управување со ризиците, организациска структура, ефикасен информативен систем и систем на внатрешна контрола, се изразуваат современите тенденции во управувањето со ризиците кај

банките. Во рамките на правилата за управување со ризиците се нагласува значењето на стратегиите, политиките и методите за мерење, следењето и контролата на ризиците. Системот за управување со ризиците, се разгледува како нова етапа во управувањето која сè повеќе се прифаќа во практиката на банките. Кај организациската структура се нагласува потребата за издвојување на посебен дел за управување со ризиците (со своја структура за различни ризици). Внатрешната контрола и нејзината поврзаност со ревизијата се третира како составен дел на управувачката структура, издвоена од структурата за управување со ризиците. Незаменливата улога на информативниот систем се потврдува преку неговите функции во обезбедување на податоци за идентификација, мерење и следење на ризиците, овозможување комуникации и навремено известување по вертикални и хоризонтални линии во организацијата на банката.

Во вториот дел на оваа докторска дисертација потесно се насочуваме кон предметот на истражување - управувањето со кредитниот ризик. Најпрво се дефинира поимот кредитен ризик и важноста на кредитната изложеност на банките. Посебно внимание се посветува и на Базелските принципи за управување со кредитниот ризик и главните насоки коишто произлегуваат од нив. Се дефинираат главните компоненти на кредитниот ризик како што се: ризикот на неплаќање, ризикот на изложеност, ризикот на спротивна страна и слично. Посебно се анализираат индикаторите на кредитниот ризик, имајќи во предвид дека тие подоцна ќе се користат за компаративната анализа помеѓу двете кризи. Методите за мерење на кредитниот ризик според својата комплексност се многубројни и различни и нивниот избор често зависи од потребите и ресурсите на банките. Во таа функција се дадени квантитативни и квалитативни пристапи. Потоа, вниманието се насочува кон класификацијата на изложеноста на кредитниот ризик, со посебен акцент на разликите кај стандардниот и интерниот пристап. Методологијата на управувањето со кредитниот ризик, исто така, се обработува во овој дел, којашто најчесто вклучува елементи на управувањето со кредитниот ризик како и супервизорски стандарди за начините за ублажување на овој ризик. Како последен дел е улогата на кредитниот ризик во банкарските кризи, изразена преку зголемениот кредитен раст, нефункционалните кредити и екстерналиите.

Во третиот дел на овој труд, предмет е ликвидниот ризик, кој се дефинира како ризик од неуспех во обезбедувањето на потребните средства за подмирување на

обврските од страна на банката. Хипотекарната криза во САД ја потенцираше важноста на пазарната ликвидност за правилното функционирање на банкарскиот сектор. Структурата на анализата на ликвидниот ризик е методолошки идентична на структурата во Глава два, посветена на кредитниот ризик: се започнува со дефинирање на ликвидниот ризик со посебен акцент на Базелските принципи за управување со ликвидниот ризик; потоа следи определувањето на ликвидниот ризик (по различни сегменти, приливи, одливи, рочна неусогласеност, загуби итн.); следат методите за негово мерење (поделени на оние кои ја мерат ликвидната состојба и оние кои ги мерат ликвидните текови на банката); следат индикаторите за ликвидниот ризик кои претставуваат избор на банката, во зависност од нејзините потреби и ресурси. Базел III ја нагласува важноста на ликвидниот ризик, заради што се даваат и дофати на базелските унапредувања. Вниманието потоа се насочува кон потребните активности за одржување на соодветно ниво на ликвидносниот ризик, и низ примери се третира улогата на ликвидниот ризик кај различни банкарските кризи.

Во четвртиот дел на овој труд се поаѓа од фактот дека комплексноста на банкарското работење, не овозможува ни еден од ризиците да се анализираат како издвоени целини. Успехот или неуспехот на еден сегмент од банкарското работење директно влијае врз останатите сектори. Затоа се дава слика на меѓусебната корелација на ликвидниот и кредитниот ризик со останатите видови на ризици, како што се: оперативниот ризик, каматниот ризик, пазарниот ризик, ризикот на земја како и ризикот на девизниот курс. Анализата базира на фактот дека ликвидносниот и кредитниот ризик, го засилуваат своето дејство заради меѓусебната условеност со другите ризици. Тоа станува најочигледно во текот на финансиска криза.

Во петтиот дел на овој труд, подетално е прикажан феноменот на банкарските кризи, при што се започнува со процесот на одвивање на банкарските кризи, фазниот карактер во управувачкиот пристап кон кризите, опсегот на управување со активностите, третирањето на превенцијата во рамки на регулацијата на кризите, како и улогата на централната банка и супервизорскиот орган во нивната превенција. Причините за појавата на банкарските кризи се разгледуваат од повеќе аспект: микроекономски, макроекономски, неуспех на воспоставените регулативи, избор на стратегии, измама, корупција и слично. Причините можат да бидат од различен вид, но посебно се нагласуваат оние кои беа најекспонирани кај последните кризи. Посебно се

третира резолуцијата и соодветната регулатива со примери на успешни и помалку успешни резолуции.

Во шестиот дел на овој труд, истражувањето е сконцентрирано кон двете најголеми банкарски кризи во последниве години и тоа Азиската криза и хипотекарната криза во САД. Покрај големите сличности помеѓу двете банкарски кризи, има различен управувачки пристап кон нивното решавање. Анализата на овие две банкарски кризи започнува со нивен краток осврт, за состојбата на земјите пред започнување на кризите, како и можните причини кои довеле до нестабилност на банкарскиот систем. Акцентот се става на управувањето со ликвидноста и со кредитната изложеност во овие нестабилни периоди. Со цел истражувањето емпириски да биде потврдено, се користат статистички показатели на индикаторите за ликвидносниот и кредитниот ризик за секоја група на земји погодени од двете банкарски кризи. Поцелосна слика за движењата на ликвидносниот и на кредитниот ризик, ликвидноста и кредитното портфолио во услови на кризите, се добива преку компаративна анализа помеѓу индикаторите на кредитниот и ликвидниот ризик во дадените групи земји. Се согледуваат нивните промени од аспект на останатите економски фактори. На крајот се користи соодветен статистички модел кој дава согледувања за поврзаноста на кредитниот и ликвидниот ризик со состојбите во макроекономските услови кај двете групи земји.

Во последниот дел на докторскава дисертација, се посветува внимание на Базелските спогодби или поконкретно на Базел III и неговата улога во регулацијата за справување со стресни ситуации, односно со кризи. Вниманието се насочува и кон анализата на Базелските спогодби од аспект на нивната превентивна и заштитна функција. Останува прашањето, колкав ќе биде придонесот на Базел III во регулацијата на прашањата битни за справување со кризите во иднина. На тоа одговор може да даде само практиката.

Основни резултати од истражувањето

Основните резултати кои се очекуваат да бидат постигнати од ова истражување се следниве:

- ✓ *Согледување на механизмот на настанување на банкарските кризи и управувачките активности за превенција, решавање и излез од кризата;*
- ✓ *Согледување на комплексноста на системот на управувањето со банкарските*

ризици, или поточно кредитниот и ликвидносниот ризик;

✓ *Согледување на сличностите, односно разликите на Азиската и хипотекарната криза, првенствено преку движењата на индикаторите на кредитниот и ликвидносниот ризик, но и на макроекономските показатели;*

✓ *Согледување на слабостите, односно предностите на базелските спогодби.*

Ширината на тезите е резултат на очекувањето дека овој труд ќе ја покаже повеќеслојноста на банкарските кризи и ќе укаже на важноста на превенцијата од нив, каде клучна улога има управувањето во функција за одржување на соодветно ниво на ликвидност и кредитна изложеност во „добри и во лоши времиња“.

„Парадокс на Управувањето со ризикот: Ризикот е највисок, кога перцепцијата е најниска“

1. Управување со ризиците

Ризикот е неделив од човековото постоење и дејствување. Од појавата на првата банка, ризикот се вградува во банкарското работење заради што грижата за препознавање и справување со ризичните фактори стана неделив дел на банкарското работење. Во последните децении, оваа грижа се издигна на ниво на осмислена и систематична активност, препознатлива како „Управување со ризиците на банките“.

Секоја банка голема или мала, па и секоја банка во развиениот или во помалку развиениот свет, тежи да го намали негативниот ефект од ризиците врз очекуваниот принос од капиталот, односно врз профитот од работењето. Стана битен односот: принос – ризици. Одржувањето на планираното ниво на солвентност и ликвидност е неразделно од ефикасноста на управување со вкупните ризици во рамки на управувањето со банката. Затоа, банките како дел на својот општ модел на управување развиваат структури кои се ангажирани на функциите: идентификација, анализа, проценка, мониторинг и контрола на ризиците.

Но, ризиците не се статични, туку динамични, не се неменливи, туку менливи, не се само очекувани, туку и неочекувани, не се еднозначни, туку повеќезначни, не се изолирани, туку меѓусебно поврзани, не се затворени, туку трансферибилни... Управувањето со ризиците на банките е активност која постојано се развива, се дополнува со нови модели на проценка и мерење на ризиците, со нови регулациски и контролни мерки, со нови организациски структури и нови информациско – технолошки системи. Кредитниот и ликвидносниот ризик стојат на врвот на скалилото на загриженоста на банкарскиот менаџмент, но со нив се и пазарниот ризик, оперативниот ризик, валутниот ризик и многу други ризици кои влијаат врз работењето на банките. Заради разликите во карактеристиките на ризиците и неизвесноста на промените кои се неразделен дел на животот, не е реално да се очекува дека е можно да се создаде опит единствен и оптимален модел на управување со ризиците на банките.

Табела 1.1:

Основни ризици во банкарското работење

Кредитен ризик	Ликвидносен ризик	Пазарен ризик	Валутен ризик	Оперативен ризик	Ризик од промена на каматни стапки	Ризик од концентрација
Неможност на клиентот да ги исплати своите обврски кон банката во определен рок	Банката нема доволно средства за надмирување на своите краткорочни обврски, или не може да ги обезбеди средствата во дадениот рок	Ризик од загуба како последица на промена на цената на финансиските инструменти наменети за продажба	Ризик од загуба како резултат на промени на девизниот курс на домашната валута	Ризик од загуба од несоодветен вработен кадар, неправилни процеси или од негативни надворешни влијанија	Ризик од промена на каматните стапки, што негативно влијае врз портфолиото на банкарските активности	Поединечна директна или индиректна изложеност или збир на изложености

Други ризици коишто се, исто така, од голема важност за работење на банката се:

- **Правен ризик** - претставува ризик од прекршување на определена законска регулатива, непочитување на договор и слично.
- **Ризик на земја** - ризик од загуба на банката поради изложеност кон одделна земја, што зависи од нејзините економски, политички и социјални услови во земјата
- **Репутациски ризик** - ризик од неповолни оценки за банката од страна на клиенти, инвеститори и слично.
- **Стратегиски ризик** - ризик од промени во деловното опкружување, деловни одлуки итн.

Банките прераснаа во двигатели на развојот, но и во носители и пренесувачи на ризици. Без пазарни ограничувања и бариери, вршејќи алокација на средства, односно слободно насочувајќи ја акумулацијата за различни намени и во различни сектори на интернационалните пазари, тие учествуваат во „селидбата на капиталот” во попродуктивните сектори, но и во редистрибуцијат на општественото богатство на глобален план што носи бројни ризици. Како што вршат алокација на средства на интернационалните пазари, така вршат и трансфер на ризици.

Истражувањето за 42 системски банкарски кризи во 37 земји за периодот од 1970 до 2007 година покажа дека голем дел од кризите ја потврдуваат примарната улога на банките во јавувањето или во развојот на кризите. (Laeven and Valencia, 2008). И покрај тоа што кризите се дел од опстанокот и развојот на банките, сепак, и банките се дел на економскиот живот и нивниот развој е неделив од него. Како што економската (не)стабилност влијае врз работењето на банките, така и банкарската (не)стабилност влијае врз економските текови. Системскиот карактер на кризата ги засили тврдењата дека дел од причините за појава на кризата лежат токму во слабостите во дофатот на

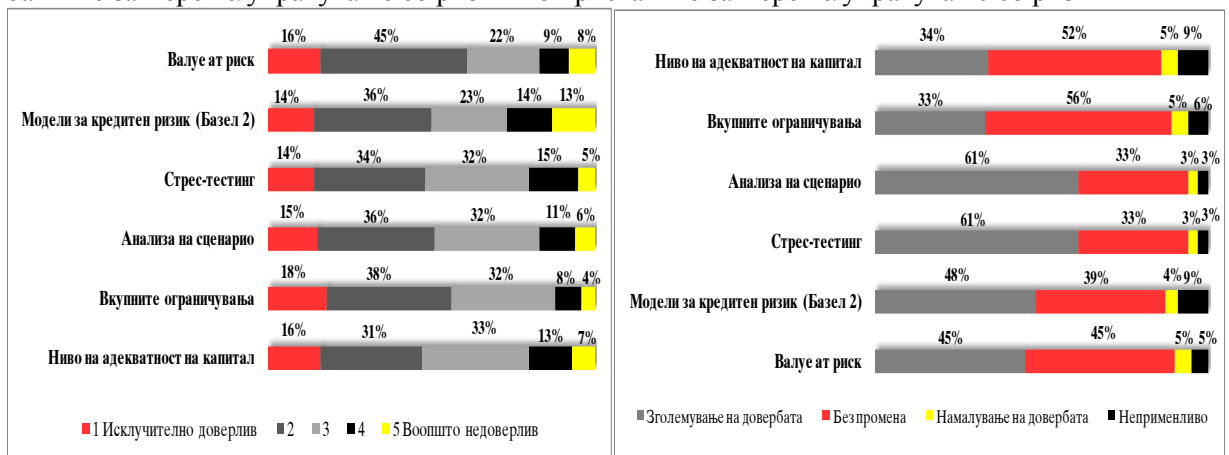
управување со ризиците. „Големината на кризата сугерира дека управувањето со ризикот беше неефикасно, дека моделите беа несоодветни и дека регулациите беа неуспешни за да ги остварат своите цели за спречување на кризата” (Bessis, 2010).

Ваквите констатации се потврдуваат и преку повеќе анкети за управување со ризици. Анкетата за управување со ризикот во банкарскиот сектор од КППГ во 2008 година (којашто вклучува 500 директори од банки), покажа дека еден од најголемите пропусти во управувањето со ризиците, (воедно и еден од факторите што придонесе кон последната криза), е тоа што ризикот се третираше како споредна, а не како приоритетна функција на институцијата (KPMG, 2008). Сепак, регистрирано е зголемување на интересот за ризикот од аспект на профитот и негова интеграција со капиталот, потреба од ревизија на целокупниот систем за управување со ризикот, двонасочна комуникација помеѓу организациските нивоа, адекватна примена на методите за регулирање на кредитниот ризик, но, исто така, и недоволното знаење и искуство за овој дофат. Анкетата ги идентификува најголемите слабости на управувањето со ризикот во чие надминување надлежните институции направија и најголеми промени во последниве години. Од аспект на инструментите за мерењето и управувањето со ризикот, 61% од банките го нагласиле значењето на стрес-тестовите и анализата на сценаријата, додека 78% од банките го истакнале значењето на начинот на којшто е идентификуван и е мерен ризикот.

Графикон 1.1:

Резултати од Анкетата за управување со ризикот во банкарскиот сектор, КППГ, 2008

Степен на доверливост на банките во пристапите Очекувани промени во доверливоста на банките за мерење/управување со ризик во пристапите за мерење/управување со ризик

Според друга респектирана анкета (Accenture 2011 Global Risk Management) при што вклучени се 397 компании од десет индустрии во Европа, Северна и Латинска Америка и Азија, и околу 13% од учесниците се од банкарскиот сектор, управувањето со ризикот е еден од најголемите приоритети за банкарскиот сектор, односно околу 80% од банкарските институции оценуваат дека преку ефикасно управување со ризикот успеваат да се справат со чувствителноста и со сложеноста на пазарот. На половина од анкетираниите, тоа им помага во одржување на долгорочен раст на профитот. Во низата на ризици, 60% од анкетираниите банки го издвојуваат регулаторниот ризик како проблематичен за иднината, заради очекуваниот раст на регулациските правила и мерки. Тоа е најевидентно во Европа, каде е регистриран раст на овој ризик. Во процесот на донесување на различни одлуки, ризикот најмногу привлекува внимание при поврзувањата и преземањата, како и при стратешкото планирање. Доколку се споредат резултатите од анкетите спроведени во 2009 и 2011 година (види Графикон бр.1.2) може да се види дека перцепцијата за ризикот од 2009 до 2011 е зголемена што делумно може да биде и резултат на Светската криза и потребата за поголема претпазливост во работењето на банките.

Графикон 1.2:

Резултати од Анкетата Accenture 2011
 Степен на вклучување на ризикот во одлучувањето:

Анкетата ги потврди заклучоците коишто беа изнесени на површината како резултат на Глобалната финансиска криза, а тоа е дека управувањето со ризикот е од централен и од стратешки интерес за сите институции и е од голема важност за идната

профитабилност и раст на институцијата (Accenture Risk Management, Industry Report, Banking, 2011). Сепак, самиот систем за управување со ризиците се соочува со голем број на предизвици, имајќи ја во предвид големата „палета“ на ризици како и потребата за постојано приспособување на информативните системи и организационата поставеност.

На национален и на меѓународен план, по секој криза се зајакнува улогата на

регулацијата и контролата од страна на супервизорските тела. Меѓународната регулација има долга традиција. На пример, Европскиот финансиски систем (ЕФС) и Банката за меѓународни порамнувања донесоа бројни регулациски правила насочени кон стабилноста на банките и нивната издржливост во турбулентни ситуации на пазарот. Се донесоа три значајни документи познати како Базел I во 1998, Базел II во 2006 и Базел III во 2012 година. Секој од нив претставува континуитет во унапредувањето на правилата во банкарското работење. Но, и покрај унапредувањата во дофатот на управувањето со банкарските ризици, регулаторните институции доцнат зад реалните предизвици кои ги носи развојот на финансиските пазари во време на глобализацијата. Воедно, регулациските рамки на национално ниво се „преточени” во закони, прописи, правила и стандарди.

На крајот од оваа глава, ги потенцираме основните предизвици на банките во современи услови:

- *Управувањето со ризикот веќе не се третира како превентивна и заштитна мерка, туку како составен дел од функционирањето на банката што помага во остварување на нејзините стратешки цели, профитабилноста и растот.*
- *Секоја банка или банкарски систем, изложена на притисоците на глобалната конкуренција, го проширува својот опсег на опфатност на ризични фактори и проблеми.*
- *Зголемувањето и трансферот на банкарските ризици (како и на другите ризици) од една на друга банка на национален и на меѓународен план, бара од секоја банка подготвеност за управување и во кризни ситуации (кризен менаџмент).*
- *Соодветните институции за регулација тежат нивниот долгоприсутен реактивен карактер во однос на кризата, да се претвори во антиципативен преку предлозите за унапредување на управувањето со ризиците во „лошо време”.*

Ја прикажуваме основната рамка на управувањето со ризиците која ќе биде користена во овој дел на трудов (Графикон 1.3).

Графикон 1.3:

РАМКА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО РИЗИКОТ	
Поставување на целите	• Стратешки и бизнис план, поставување на буџетите
Идентификација на настанот	• надворешен, политички, економски, социјален, технолошки
Проценка на ризикот	• техники: квалитативни + квантитативни; веројатност + влијание; поврзаност помеѓу ризиците
Одговор на ризиците	• игнорирање; намалување; делење; прифаќање
Контрола на активностите	• политики и процедури; оперативен предглед и ревизија; одобрена рамка; известување; верификација и усогласување; поделба на одговорностите
Информации и комуникации	• внатрешни и надворешни формални и неформални методи на комуникација
Мониторинг	• континуиран процес; независен мониторинг и проценка; прифаќање на промените и подобрувања на праксата

Извор: *Enterprise Risk Management-Integrated Framework*, Committee of Sponsoring Organization of the Treadway Commission

1.1. Пристапи кон дефинирањето

Управувањето со ризикот е дисциплина која проучува општи правила поврзани со испитувањето, идентифицирањето, анализирањето и реализирањето на активностите во борбата против некој ризик.

„Управувањето со ризикот е во врска со припремањето тактички и стратешки одлуки за контролирање на оние ризици кои можат да се контролираат”. (Coleman. T, 2011) Но, пред да се анализира дефиницијата на Управувањето со ризикот, најпрвин треба да се дефинира Ризикот како

Терминот ризик за првпат бил употребен во „Одисеја” од Хомер. Се поврзува со пловидбата на Одисеј помеѓу Сцилата и Харибдите (латински, гребени: risicum), како борба помеѓу „две зла”, како избор помеѓу „оган и длабоко море”, како закана која носи опасност од целосна катастрофа. Покасно, морепловците започнале да го користат терминот ризик давајќи му смисла на неизвесност и опасност што ги носи немирното море. Далечното ехо на митолошката приказна за Сцилата и Харибдите и денес е во разбирањето на поимот ризик како опасност од загуба, штета или пропаст.

поим. Постојат бројни дефиниции - секоја, формулирана во определен контекст.

Ризикот е неразделна категорија од човековото постоење. Човекот одамна сфатил дека

минатото не се повторува и затоа кај него се буди страв од иднината која носи неочекувани опасности. Ризикот подразбира соочување со опасностите што ги носи неизвесноста. Затоа, повеќепати тој се поврзува со непознатоста, непредвидливоста и изненадувањата, а се доживува како закана со негативни последици. Според Оксфордскиот речник, ризик е „ситуација која подразбира изложеност на опасности”. „Ние мора да се откажеме од било која илузија дека има извесност во овој свет и да ја прифатиме иднината како флуидна, променлива и случајна”. (Coleman. T 2011) Човекот, во овој неизвесен свет научил дека ризикот секојдневно го следи. Тој дневно донесува одлуки најчесто на рационален начин, но со искуство дека одлуката може да заврши и со неочекувани негативни резултати. Ризикот се дефинира како „веројатност за појава на загуба”, опасност која може да предизвика загуба „отстапување од реалните користи” (Risk Managment Glossary, 1985). Ризикот е „изложеност на катастрофа”. Веројатноста дали ќе се случи некоја случка што е причина за отстапувањето може да се пресмета - можеен е и квантитативен пристап во мерењето на ризикот (Gallati.R, 2003). Но, ризикот како отстапување од посакуваните резултати, подразбира постоење и надеж дека отстапувањето може и да не се случи.

Банкарскиот ризик наједноставно се дефинира како опасност од загуба, или генерално, опасност од неостварување на поставените цели. Но, во општите карактеристики на ризикот потенцирано е значењето на ризикот и како надеж, шанса. Затоа, банкарскиот ризик, воедно претставува и можност за зголемување на добивката или можност за реализација на поофанзивни цели. Ова значење на ризикот, банките ги води кон „ублажување на ризикот” како извор на зголемена добивка. Онаа банка која знае успешно да управува со банкарскиот ризик, по правило, остварува поголема позитивна разлика помеѓу пасивните и активните камати, со што ја подобрува својата позиција на пазарот на пари. Обратно е со банките кои лошо управуваат со ризикот. Зголемувањето на бројот на вакви банки може да доведе до банкротства кои ќе ги започнат првите бранови во појавата на банкарска криза. *Управувањето со банкарскиот ризик значи отстранување на опасностите од повторување на минатите грешки и јавување нови грешки, при што низ борбата против ризикот се реализираат нови предности и поголеми добивки.* Несомнено, пристапите кон дефинирањето на управувањето со банкарскиот ризик можат да се разликуваат според видовите за „ублажувањето на ризикот”.

Банкарското портфолио може да се разгледува од аспект на различни видови

ризичи. Ризици има во сè - во активностите, процесите, договарањето, продажбата ... Не е ист односот во управувањето кога се работи за ризик на определена хартија на вредност (специфичен), или се работи за ризик на сите хартии од вредност (системски). Ризикот носи можност од загуба на добивка од некоја трансакција на средства, но и носи ризик на загуба на репутација, а со тоа и место на пазарот. Ризикот може да биде материјален, но и нематеријален, со последици како што се губење доверба кај клиентите. Било како, без разлика на материјалниот или нематеријалниот карактер на ризикот, една банка која лошо управува со ризиците ја чувствува опасноста од намалување и загуба на нејзиниот капитал. Опасноста од нејзина ликвидација е највисоката цена која таа може да ја плати заради лошото управување со ризиците. *Затоа, основна задача на секое управување со ризиците е да се зачуваат средствата и очекуваниот профит на банката при различни нивоа на ризици.* Опасностите можат да бидат од различен карактер: очекувани или неочекувани, директни или индиректни, краткорочни, или долгорочни, материјални, или нематеријални, пазарни или непазарни... *Во овој контекст, пристапот кон дефинирањето може да биде воден од активностите: управувањето со банкарскиот ризик е систем на осмислени активности на идентификација, проценка, мерење и контрола на сите ризици битни за портфолиото на една банка.*

Пристапите кон дефинирањето во различни контексти на видови ризици, целите на истражувањето итн., не овозможуваат да се дојде до универзална дефиниција која би ги изразила општите карактеристики на управувањето со ризиците применливо во различни ситуации. Во овој труд поаѓаме од тоа дека управувањето со банкарските ризици е вештина, но и знаење, збир на правила но и збир на активности, борба против опасностите, но и можност за добивка, намалувања на отстапувањата од саканите резултати, но и обезбедување на тие резултати, можност за абсорбирање на загубите од внатрешните ризици, но и од надворешните ризици.

1.2. Систем на управување со ризикот

Според Martin Pergler (2012), еволуцијата на управувањето со ризиците ги минува следните фази: почеток (во осумдесеттите години на минатиот век); фаза на премин кон управувањето со ризикот како процес; фаза на систематско третирање на ризиците; управување со односот ризик – поврат на средствата; управување со ризикот како систем.

Споменатата последна фаза во еволуцијата на управувањето со банкарските ризици, е изградба на системи на управување со банкарските ризици. Тоа е најновиот предизвик за современиот банкарски менаџмент. Системот на управување со ризикот на банката треба да ги опфати сите материјални ризици на коишто е изложена банката. Притоа, како основни ризици што се земаат се: кредитниот, ликвидносниот валутниот, пазарниот, каматниот, како и еден од поновите, оперативниот ризик. Во функција на реализација на овој најнов пристап, секоја банка поаѓа од следните општи потреби:

- Системот на управување со ризиците да биде насочен кон остварување на стратешките цели на банката, како што се: профитабилен и стабилен раст, оптимално ликвидносно ниво, проширување на пазарите, зголемување на капиталот, репутацијата итн.
- Системот на управување со ризиците значи донесување ефикасни одлуки за совладување на ризиците во стабилни околности, но и ефикасни одлуки во услови на растечки и нови ризици, како што се турбуленциите и кризните нарушувања на финансискиот пазар.
- Системот на управување со ризиците да се гради врз современите принципи на банкарското работење и управување, што значи функционирање во рамки на националните правила, закони и норми, но и приспособување на меѓународните регулациски правила и супервизорски потреби.

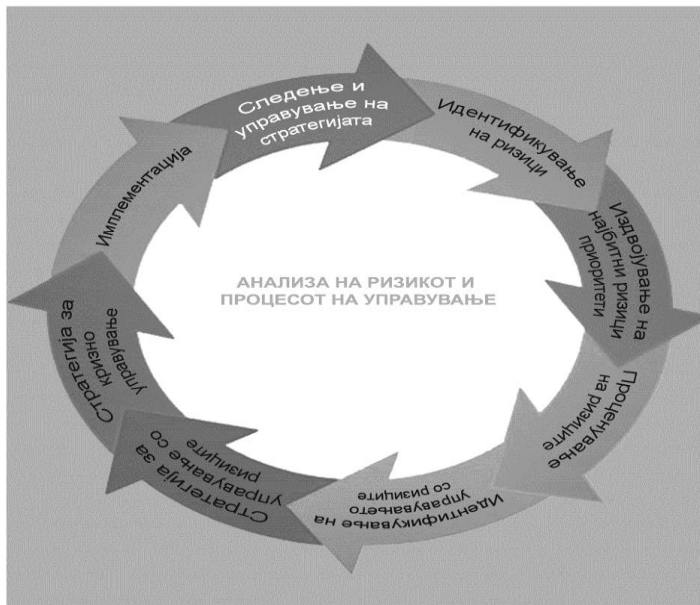
Во овој контекст, системот на управувањето со банкарските ризици се третира како интегрирана целина на управувачките функции, процеси, средства и методологии кои се поврзани со ризиците, кои битно влијаат врз целите на банката и во кои се инволвирани сите нивоа за реализација на стратегијата за управување со ризиците во банката. Кај системот на управување, процесот претставува единствена целина на меѓусебно зависни фази. Бидејќи системот на управување треба да одговори на предизвиците и во добри, а и во кризни ситуации, поаѓаме од следниве фази на процесот:

Секоја фаза е функционално интегрирана во системот. За секоја фаза постојат, правила, процедури, организација и учесници. Исто така, секоја фаза е во корелација со планот и стратегијата на банката. Првата фаза: идентификација на ризиците претпоставува добро познавање на средината (окружувањето). Се препознаваат како внатрешните, така и надворешните ризици.

Идентификацијата на сите ризици во банкарските активности, како и нивна селекција, претпоставува постоење единствена рамка од која поаѓаат сите носители на активностите. Таа се врши по принципот од „долу, па нагоре”.

Графикон 1.4:

Анализа на ризикот и процесот на управување (Kunreuther. H, Michel-Kerjan. E, and Useem.M, 2013)

учесници се вработени, менаџери, консултанти, но секако и делот (органот) одговорен за управувањето со ризиците. Извршните менаџерски нивоа во комуникација со бордот се тие кои ја вршат селекцијата на приоритетните ризици. Помеѓу нив вообичаено се кредитниот и ликвидносниот ризик. Во третата фаза учесници се специјализирани кадри и стручен персонал кој може да избира и практикува квантитативни методи за проценка и да ги вреднува анализите според

определени критериуми. Преку четвртата фаза се изразуваат активностите кои всушност се насочени кон пристапите во справувањето со ризиците од страна на банката. Во литературата се наведуваат следните пристапи кон управувањето со ризикот. (Schroeck.G, 2002)

- *Елиминација/ спречување.* Врз основа на претходните оценки се одлучува дали е можно целосно да се надмине некој ризик, или да се спречи неговото јавување. На располагање се мерки на политиката, портфолио диверзификацијата, осигурувањето, хед можностите, користењето на финансиските деривати фјучерсите, форвард договорите, своповите... Овие активности имаат ex ante

дејство.

- *Трансфер.* Овој пристап е насочен кон намалување на ризикот и е во голема мера зависен од конкурентската позиција на банката. На располагање се мерките за продажба или за купување на средства, моделите на осигурување, дериватите преку кои се пренесува ризикот на други итн.
- *Апсорбирање/менаџирање.* Доколку се работи за многу сложени ризични ситуации, банката е приморана да го прифати пристапот на задржување на ризикот. Се работи за ризици со кои не може да се тргува и „чие надминување е скапо и кои се предмет на морален hazard (Schroeck.G, 2002). Тоа повлекува потреба за зголемување на адекватноста на капиталот. Се користи и диверзификацијата и осигурувањето како мерки.

Во петтата фаза на процесот, се врши подготвување на стратегијата за управување со ризиците. Стратегиите и нивната реализација стануваат сè независни од тоа како се интегрираат управувачките активности за ризикот во управувачките функции на банката. Секоја банка ги формулира своите цели и ја носи својата стратегија со извесен степен на неизвесност. Секоја банкарска трансакција содржи некаков ризик. Сите тие го прават вкупниот ризик (ризичен профил на банката), кој влијае врз билансот на плаќањето, адекватноста на капиталот за нивно покривање, каматната стапка како средство во конкурентската борба итн. Во крајна линија, сè тоа влијае врз профитот на банката, односно врз целите на банката. Врз основа на ризичниот профил, банката го формира својот однос кон ризиците. Го определува својот апетит кон ризикот (степен на прифаќање на ризици), и поставува ограничувања (лимита) како средство на контролата. Сите стратешки чекори мора да бидат во согласност со нивото на способноста на банката за да се соочи со својот најголем притисок на ризици (капацитет за ризици). Во тие рамки, клучни прашања се каков и колку капитал има банката? Затоа, адекватноста на капиталот за покривање на загубите од ризиците добива голема улога во управувањето (во планирањето, контролирањето и регулацијата). Ги цитираме елементите кои треба да ги има секоја стратегија на ризикот (Bogdan.S, 2013):

Табела 1.2:

Универзум на ризиците - вкупност на сите ризици на кои е изложена банката
Ризичен профил – актуелен износ на ризици (од универзумот на ризиците), на кои е изложена банката;
Апетит за ризик – однос на банката кон прифаќање на ризиците, односно план за изложеност на ризици;
Капацитет на ризикот – максимален износ на ризици кој може да се поддржи со постојниот капитал а да не се загрози работењето на банката
Толеранција кон ризикот – збир на ограничувања, лимити над кои изложувањето на ризикот би имало негативно влијание врз работата на банката.

Во шестата фаза на процесот, се врши подготвување на стратегија за кризно управување. Опасноста од кризи, посебно искуството од последната криза, го потенцира значењето на кризниот менаџмент. Денес, банките го имаат сознанието дека кризниот менаџмент треба да биде дел на системот на управувањето со ризиците на банката. Стратегијата за кризно управување ги третира сите процеси, ресурси, организација и технологии од аспект на ситуациите на загрозување на билансот на плаќање, капиталот, пазарот, или пак, било која идентификувана причина која може да го загрози не само профитот на банката, туку и нејзиниот опстанок. Со оглед на фактот што претпоставува интеграција во активностите на банките, како основен услов се јавува ширењето на „културата за ризикот”.

Во процесот на управување, по оваа фаза следи имплементацијата на стратегијата за управување со ризикот и постојаниот мониторинг на нејзината реализација. Со оглед на фактот дека се работи за динамичен процес на кој влијаат многу изненадувања, стратегијата може да се дополнува, а определени активности од претходните фази да се повторат или да се видоизменат.

1.2.1. Правила за управување со ризиците

Системот на управување со ризиците претпоставува јасно формулирани правила кои имаат влијание врз сите аспекти на водење на банката. Затоа, банките во своето работење поставуваат правила кои се однесуваат на управувачките, а со тоа и на деловните функции кои се битни за стабилноста на банката. Правилата се почетна точка во реализацијата на целите и задачите, со тоа и политиките на банката. Преку нив, на

некој начин се изразува филозофијата на управувањето. Во секој случај, при формулацијата на своите правила мора да ги имаат предвид правилата вградени во националната или во меѓународната регулатива кои се однесуваат на определена област.

Меѓународните регулациски институции донесоа „книги на правила“ за управувањето со банкарското работење, со цел да влијаат врз ефикасноста на банкарскиот систем. Базелскиот комитет постави принципи врз чии основи се формулираа бројните правила. Првите базични принципи се донесени во 1997 година и ја поставуваат основата за ефикасно функционирање на супервизорскиот систем. Врз нивни основи се донесоа Базел I и Базел II. Во 2006 година се направи ревизија на принципите од 1997. Последната криза оддржа „лекции“ за слабостите на досегашната регулација. Во 2012 година, поттикнат од последната криза, Базелскиот комитет донесе нова ревизија на базичните принципи. Последните измени на принципите имаа влијание врз формулациите на правилата во Базел III. Базелските базични принципи од 2006 година се составени од 25 принципи коишто се поделени на седум групи:

- *Цели, независност, надлежности, транспарентност и кооперација* - Принцип 1. Со овој принцип се регулира начинот на којшто треба да функционира институцијата која ја извршува супервизијата во определената банка. Банката мора да има соодветна законска регулатива. Непходна е независноста на супервизорот (без влијанија отстрана).
- *Лиценцирање и структура* (принцип од 2 до 5). При спроведување на процедурата за лиценцирање (од страна на супервизорскиот орган или пак друго компетентно тело), се анализираат: сопственичката структура, управувањето на банката, стратешкиот и оперативниот план, управувањето со ризикот, како и финансиските услови. Супервизорот има законски определени права.
- *Прудентна регулација и потреби* (принципи од 6 до 18). Овие принципи се с'ржта на супервизорското уредување насочено кон постоечките, но и кон ризиците кои можат да настанат. Сите банки мора да одржуваат минимална стапка на адекватност на капиталот. Доколку таа е под минимумот, тогаш супервизорот е должен да преземе соодветни мерки. Внатрешните проценки на ризикот како дел од пресметките за регулаторниот капитал, мора да бидат врз основа на квалификувани стандарди и да бидат одобрени од супервизорот. Супервизорот може да определи и таканаречени резерви на капитал, или пак, повисоки нивоа на капитал со цел банката да се заштити од можните пазарни

флукуации. Еден од поважните процеси е процесот на управување со ризикот. Механизмот за управување со ризикот во банката го спроведува структурниот менаџмент кој е составен од одбор и менаџмент. Во овој дел се и принципите во врска со надлежностите на супервизорот за начините на регулација на кредитниот ризик, пазарниот ризик, ликвидносниот ризик, ризикот на каматната стапка на штедните влогови, како и операцискиот ризик. Ревизијата и внатрешната контрола, исто така, се од интерес на супервизорот. Принципот познат под името „*Познавај го својот клиент*” промовира етички и професионални стандарди во финансискиот сектор. Банката треба да има соодветни процедури за препознавање на сомнителни трансакции, и тоа:

- *Методи за тековна банкарска супервизија* (принципи од 19 до 21). Банката мора да му ги достави потребните извештаи и статистички прегледи на супервизорот, со цел да има увид во вонбилансните и билансните средства и обврски, профитот и загубата, капиталната адекватност, ликвидноста, големата изложеност, концентрацијата на средствата, квалитетот на средствата, провизијата од лошите заеми, трансакциите и ризикот од каматната стапка и пазарниот ризик.
- *Сметководство и изложеност* - Принцип 22. Банката мора да ги извршува своите активности врз основа на меѓународни сметководствени принципи. Таа ангажира надворешен ревизор, којшто врши анализа на кредитното портфолио, на резервите за лоши заеми, на нефункционалните пласмани, процена на пласманите (средствата), на тргувањето со хартии од вредност, на дериватите, на внатрешната контрола на финансиското известување. Овие ревизорски извештаи од надворешниот ревизор се од јавен карактер.
- *Санкциони мерки што се преземаат од супервизорите* - Принцип 23. Во функција на заштита на банкарскиот систем, супервизорот има право да донесе одлука за одземање на дозволата на една банка или пак да предложи други санкциони мерки, да забрани преземање на нови активности од страна на банката, да суспендира исплата на акционерите или купување на акции, да забрани трансфер на средствата, да ја ограничи моќта на менаџерите и слично.
- *Консолидирана супервизија и банкарска супервизија помеѓу земјите* - принципи 24 и 25). Значаен елемент на банкарската супервизија е таа да се спроведува врз консолидирана основа, односно врз точни норми и правилни регулативи кои ја

опфаќаат капиталната адекватност, изложеноста кон определените субјекти, како и кредитните лимити.

Кризата услови понатамошна работа на базичните принципи. Следејќи ги новите сознанија од последната криза, во базичните принципи 2012 се апострофирани следниве нови трендови: **системски важни банки, макропрudentни прашања, кризен менаџмент и корпоративно управување.**

1.2.2. Организациска структура

Со сигурност може да се каже дека една организациска структура може да се анализира од аспект на уреденоста на деловите кои се бават со различни деловни активности на банката. Оттука, како е организирана банката, може да се види какво е управувањето, неговиот степен на централизација или децентрализација, какво е одлучувањето и делегирањето на обврските по нивоа и какво е извршувањето на задачите во остварување на стратегијата и целите.

Поаѓајќи од определувањето дека управувањето со ризиците треба да претставува систем и дел на управувањето со банката, сосема е разбирливо дека тоа ќе предизвика промени во целата организациска структура. Овој современ пристап подразбира инволвирање на различните организациски нивоа во управувањето со ризиците, како и опфаќање на сите ризици во единство. Инволвирањето на различните нивоа за прашања поврзани со ризиците претпоставува соодветна поделба на задачите и одговорностите од најниско до највисоко ниво. На ваквиот пристап кон управувањето со ризиците одговара организациска структура „со јасно дефинирани и транспарентни и конзистентни линии на одговорност, со ефективни процеси за да се идентификуваат, за да се управуваат, да се следат и да се известува за ризиците ...” (EBA Guidelines on Internal Governance, 2011). Информираноста, отвореноста и транспарентноста се карактеристики на новиот пристап на управувањето со ризиците.

Современите модели на организациската структура на ризиците содржат издвоен посебен дел и структура (комитет, секторот) задолжен за управувањето со ризиците. То управува менаџер за ризик (CRO), директно одговорен на највисокото ниво. Тоа создава потреба за примена на поефикасни модели за одлучување, информирање, комуникација, координација и кооперација. Формирањето на посебна структура за ризици, бара современо управувачко знаење и високо стручно знаење неопходно за идентификација, мерење, проценување, мониторинг и контрола. Но,

организациската структура зависи од бројни фактори од кои ги потенцираме, дејноста и големината на банката.

- Односот кон управувањето со ризиците, се разликува од аспект на тоа, со што се бават банките. Постојат различни видови банки со различни функции, цели, стратегии и со различен степен на изложеност на ризиците. Сите тие имаат различни организациски и менаџерски структури. На пример, органограмите на комерцијалните банки кои се бават со депозити и заеми на населението и стопанството и кои се ориентирани кон мал пазар, битно се разликуваат од тие кои се бават со сите финансиски и нефинансиски услуги ориентирани кон голем пазар. На пример, кај една таква комерцијална банка, пирамидата на структурата започнува со управниот одбор и извршниот одбор. Во извршниот дел се групираат деловните работи по функционален принцип на пример, по сектори за население, стопанство, меѓународни трансакции, ИКТ итн. Секторите се делат, на пример: на дирекции (за кредити, девизни операции, платен промет, е-плаќања...), а тие пак, на одделенија за специјализирани активности (Hadžić. M, 2013).

- Односот кон управувањето со ризиците, секако, се разликува помеѓу *големите, средните и малите* банки. Кај малите банки, не е честа практика на постоење посебно организирана структура за управување со ризиците. Извршниот одбор вообичаено одлучува за прашањата поврзани со ризичната изложеност на банката. На сениор менаџментот, (одбори за управување со активата и пасивата, за кредити, за контрола итн), соодветно се распоредуваат задачите за ризичната изложеност на банката, идентификацијата и мерење на ризиците, (кредитен, ликвидносен), потребните мерки за нивно управување итн. Кај големите банки, напротив, постои развиена структура за управувањето на ризиците. На пример, Дојче банка (Deutsche Bank) има два столба на структурата. Одбор за супервизија и Одбор за управување. Одборот за супервизија е директно нареден на Комитетот за ризик и супервизија, а Одборот за управување над комитетот за капитал и ризик и извршниот комитет за ризик. Одборот за управување се грижи за вкупниот ризик, но и членките на групацијата се обврзани да се грижат за ризиците и да ги управуваат. Одборот за управување, донесува стратегија за ризик и ги дефинира управувачките функции за ризик на начин кој обезбедува нивно поврзување со бизнисите и стратегијата на ризик на банката. Директорот на комитетот за ризик е одговорен за вкупноста на ризиците и унапредувањето на методите за проценка и за тоа одговара на претседателот на Одборот за управување. На Одборот за управување

еднаш месечно се презентира профилот на ризик на банката. Преку процесот на управување со ризикот на координиран начин се управува со кредитниот, ликвидносниот, пазарниот и другите ризици. За секој ризик, доколку е применливо, се користат развиени модели за мерење и квантифицирање.

Последната криза откри низа слабости во организациските структури за поддршка на управувањето со ризиците. Претходно беше изнесена оценката, дека постои незадоволство со начинот како банките ги третираат ризиците. Анализите покажаа дека ризиците често не беа третирани како дел на системот на управување, највисокиот управувачки орган (бордот) не ретко има занемарувачки однос кон ризиците, а менаџерите за ризик повеќепати имаа споредна или занемарлива улога во концепирањето и реализирање на стратегиите (OECD, 2009). Некои банки, во корпоративното управување не го назначуваат бордот, туку извршниот менаџер како ниво на кое е одговорен и на кое рапортира менаџерот за управување на ризиците. Во таквиот модел, Секторот на управување на ризиците (комитет) е на исто ниво со Секторот за кредитирање, Секторот за платен промет, секторот за ИТК итн. Во други модели, дури Секторот за ревизија го вклучува управувањето со ризиците при што се одговара на бордот. Не се ретки случаите каде управувањето со ризиците се поврзува со внатрешната контрола и ревизија. Во некои модели бордот е одговорен за политиката на ризиците, но сениорменаџерите ги преземаат одговорностите за нејзина реализација (не постои посебен дел за управување со ризиците). Во повеќе банки каде што има Сектор за управување со ризиците, тој може да има и свои потсектори, како на пример, управување и контрола на кредитен ризик, на ликвидносен ризик, мерење и проценка на ризиците итн. Одговорностите, делегирањето на авторитетот, поделбата на обврските е многу различна. Било како, анализите најчесто покажуваат дека постојните структури не се доволно приспособени на потребата за управување со ризикот преку поширокиот и интегративен пристап. Постојат видни разлики помеѓу банките од аспект на постоењето на специјализирани комитети во различни земји (OECD, 2014).

Националните и меѓународни организации компетентни за банкарскиот и финасиски сектор предложија и донесоа бројни правила (водич), стандарди и сугестии за ефикасен избор на организациската структура. Врз правилата на управувањето со една банка најсилно вијание имаат правилата за корпоративно управување на ЕУ (директиви на ЕУ) и препораките на ОЕЦД. ОЕЦД во 2004 ги објави своите Принципи на корпоративното управување (за приватни и државни компании). Во функција на

зајакнување на регулацијата и супервизорството се истакна важноста за континуирана проценка на нивните ефекти (OECD, 2010).

Поаѓајќи од кризата, се потенцира важноста на поширокиот пристап кон управувањето со ризикот, улогата на бордот во поврзувањето на стратегијата со апетитот за ризик и внатрешната управувачка структура за ризик, директното информирање на бордот од страна на директорот за ризик или одговорните за ризик, ангажирањето на одборот во примената стандарди итн. Клучно е разбирањето дека ефективното управување значи напор за разбирање на ризиците, а не нивна елиминација (OECD, 2010).

Базелскиот комитет за супервизија во 2006 година ги објави *Принципите на корпоративно управување во банкарските организации (BCBS)*. (BIS, 2006) *Осумте принципи експлицитно ги наведуваат* обврските на бордот на директори во врска со надзорот на целите и вредностите, со одговорноста и отчетноста во целата организација, со обезбедувањето на надзорот и од страна на сениорменаџерите во согласност со политиката на бордот. Како одговор на кризата, Комитетот за европска банкарска супервизија (CEBS) ги иновира постојните и во 2010 година ги објави принципите на корпоративното управување за банкарските организации (BIS, 2010).

Од оваа регулатива, ги издвојуваме следниве битни одредници за организациската структура во поддршка на управувањето со ризиците:

- Неопходноста за одвојување на посебен организациски дел за менаџмент функции за ризик е потенцирана за големите банки и банките кои оперираат на меѓународната сцена. Овој организациски дел е определен како комитет за ризик.

- Извршниот орган за управувањето со ризик мора да биде независен орган со „отворени директни линии“ за соработка со бордот.

- Ризиците треба да се следат и на ниво на фирмата, но и на ниво на поединечен дел (BIS, 2010).

- Ефикасната комуникација е услов за ефикасно управување.

Националните законодавства и регулации ги вградуваат ваквите правила, секако со различен интензитет и на приспособлив начин според конкретните ситуации. На национално и меѓународно ниво се донесуваат правила, принципи и стандарди (директиви) кои треба да влијаат на зголемување на ефикасноста на управување со

ризиците во банките.

1.2.3. Ефикасен информативен систем

Банките како институции, први применувале нови технологии заради потребата да се справат со големиот обем на податоци кои дневно „циркулираат“ внатре и надвор од нив. Со развојот на информациските технологии, покрај функцијата на технологијата во евиденцијата, се развија и функциите за пренос и за трансфер на пари и други документи на далечина и во реално време. Освен тоа, се разви и нивната функција во поддршка на управувањето во банките. Или со други зборови, нема современа банка, мала или голема која не е он-лине поврзана со другите системи кои се од интерес за нејзиното работење, како и која не се потпира на технологијата во управувањето со банкарските активности.

Информативниот систем има централна улога во банкарската деловна и управувачка структура. Тој е организациски самостоен дел кој е во функција на поддршка на сите аспекти од работењето на банката. Како и другите активности, така и активностите за управување со ризикот, зависат од техничкото ниво, современоста, структурата, кадровската екипираност и поврзаноста на овој систем со другите делови на банката. Значи, информативниот систем не е само техничка и софтверска поддршка, туку и организациска и кадровска поддршка за управувањето на ризикот во банката. Сите овие аспекти влијаат на тоа колку квалитетни информации и податоци ќе даде овој систем за соодветно мерење и проценка на ризиците, изложеноста на банката на ризици, видовите ризици и сите други прашања битни за одлучувањето за ризиците - од идентификација, па сè до контрола и мониторинг.

На информативниот систем инпут се сите релевантни податоци кои произлегуваат од

Графикон 1.5:

Поддршка на информативниот систем на сите управувачки активности

барањата за управување со ризиците, а аутпут се извештаи, анализи, но и предлози и сугестии до надлежните институции. Инпутите влегуваат од надвор (на пример, национални и други банки, статистички уреди, берзи итн) и од внатре (состојби, барања, анализи, проекции итн). Со други зборови, информативниот систем е поврзан со надворешни и со внатрешни

системи. Тој се оспособува, не само за евиденција и известување, туку за сите барања на менаџментот поврзани и со разни активности врз ризиците. Информативниот систем за управување со ризиците е дел од информативниот систем на банката. Значи, тој е вертикално и хоризонтално поврзан за да овозможи исполнување на барањата на менаџментот. Согласно, досегашните глави, ја изнесуваме поставеноста на информативниот систем во рамки на Управување со ризикот како систем.

Табела 1.3:

Цели и стратегија на банката					
Систем на управување со банката					
Холистички пристап кон ризиците					
Универзум на ризиците	Култура за ризикот			Апетит за ризик	
Систем на управување со ризиците					
Стратегии и политики					
Правила, цели, рамка		Модел, процедури		Методологии	
Кредитен ризик	Пазарен ризик	Ликвидносен ризик	Оперативен ризик	Каматен ризик	Други ризици
Информативен систем за управување со ризикот					

Науката и практиката за управување со информативните системи, дадоа низа правила, рамки, методи, процедури за ефикасно управување со еден информативен

систем. Националните и меѓународните институции во домените на стандардизација, регулација и супервизија, ги утврдуваат правилата по кои може еден ваков систем да се поврзува, да се организира, да се работи и што е најважно, да произведе, точни, релевантни, квалитетни, навремени и заштитени податоци, согласно конкретните потреби на институциите и организациите кои ги опслужуваат со информации. Системот мора да има висока техничка компатибилност, за да може да даде он-лине податоци, споредливи податоци, во различни форми и приспособливи за пренос.

Заради важноста на овој систем, управувањето со него (МИС), базира на две основни цели: првата, да помогне во реализацијата на деловните функции на банката и втората, да помогне во управувачките функции на банката. Со оглед на усложнувањето на организациската и управувачка структура кај банките, нејзината втора цел се реализира преку мрежа на хоризонтални и вертикални врски кои ги поврзуваат линиските и вертикално уредените управувачки односи од бордот до најниското управувачко ниво. Информативниот систем е поддршка на планирањето, организациската структура, контролата, ревизијата, надзорот и следењето. Затоа, во секоја земја, регулативата за информативните системи е дел од регулативата за управувањето со банките. Секоја банка носи план за равој на информативниот систем. Од него се очекува да биде ефикасен: да одговори на сите потреби на банката во време кога е потребно, да придонесе во растот на профитот и репутацијата на банката, да ги врши своите услуги со минимизирање на трошоците, да обезбеди сигурност на податоците со кои располага и ракува и да се управува осовременувајќи ја својата технолошка, кадровска и организациска компонента.

Позитивната практика на банките укажува дека софтверската поддршка се дефинира по формулирањето на стратегијата за управување на ризиците. Има бројни софтверски пакети, но се избираат оние кои најдобро го обезбедуваат управувањето како систем.

Базата на податоци на информативниот систем за поддршка на управувањето на ризикот, постојано се проширува при секоја нова промена на регулацијата. На пример, базелските унапредувања во дофатот на управувањето со ризиците има директен ефект врз промената на плановите за развој на информативните системи. Со донесувањето на Базел II, а потоа и Базел III се зголеми зафатот на податоците кои треба дневно да се следат и да се процесираат и да се искажат во реално време. Освен тоа, се дополнуваат податоците за капиталот со воведувањето нови категории (како што е

контрацикличниот капитал). Бројни промени укажуваат дека регулациите тежат да ги надминат слабостите кои се појавија во последната криза, како што беа: неточните информации за билансите на некои значајни банки, за кредитните рејтинзи, за долговите итн.

Улогата на информативниот систем ја потенцираме и во следнава глава Систем на внатрешна контрола.

1.2.4. Систем на внатрешна контрола

Контролата како процес има свои активности, од поставување на целите и стандардите, преку мерење на резултатите и нивна споредба, па сè до следењето на резултатите. Кај управувањето со банките, контролата е неделива од управувањето со ризиците. Затоа, организациските структури на управувањето со ризикот се поврзани со внатрешната контрола. Воедно, таа е поврзана со ревизијата и надзорот.

Секоја банка мора да има контролен систем. Неговата улога (опфат на дејствување, задачи, обврски и надлежности), зависи од големината на банката, видот на нејзините функции и операции, ризичниот профил и окружувањето во кое дејствува. Кај корпоративното управување, ефикасноста на контролниот систем зависи од тоа колку и како е тој интегриран во системот на управување со ризиците. Поширокиот пристап на управувањето со ризиците подразбира дека контролниот систем треба да биде негов дел (OECD, 2009).

Практиката одамна е преокупирана со моделите на внатрешна контрола. Постојат различни модели. Како пример, ја наведуваме рамката за внатрешна контрола на COSO (The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission). Таа стана широко прифатена (како стандард) во американската практика. Ефективноста на системот се мери преку неговиот капацитет за да го обезбеди остварувањето на банкарските цели во три категории: ефективност и ефикасност на операциите; сигурност на финансиското известување; усогласеност со постојните закони и регулации. Моделот го дава критериумот според кој се врши идентификација за степенот на ефективност на еден систем за внатрешна контрола (Greuning, H., Bratanovic, S., 2009). Со други зборови, еден систем на внатрешна контрола е ефективен доколку постои оперативна ефективност (мерена во однос на целите), сигурност во финансиското известување (потврдено преку примена на стандарди и проверени методи на проценка) и доколку е приспособен на националните и меѓународни регулативи од

оваа област (Pfister. A, 2009). Постојат и други модели, но ниеден не е универзален и што е особено значајно, ниеден не го издржа „тестирањето“ од страна на последната криза.

Уште во 1998 година, БИС ја донесе рамката за внатрешна контрола каде беа дадени 13 принципи од кои треба да се раководат банкарските организации (BIS, 1998). Контролниот систем ја има основната улога за проценување на ризиците, но и информирање за појава на потенцијални неконтролирани ризици. Затоа, неговите контролни активности се дневни активности (дефинирани на секое деловно ниво), вклучувајќи ги различните оддели или одделенија, физичките контроли, проверката на изложеноста на ризиците во однос на лимитите итн. Ефективната поделба на надлежности (без конфликтни односи), е грижа на контролниот систем. Воедно, потребните релевантни информации (за надворешни и внатрешни настани) се неопходни за ефикасно одлучување. Затоа, е неопходен сигурен информациски систем кој ќе ги опфати сите релевантни аспекти од работењето на банката. Од каналите за комуникација зависи остварувањето на поединечните должности. И мониторингот се третира како неопходна активност. Следењето на контролниот систем е на внатрешната ревизија. Со овие принципи, ревизијата иако е предвидена како независна, се третира како дел на контролниот систем.

Управувањето со ризиците и контролниот систем се многу блиску поврзани. *Новите сознанија водат кон потребата за издвојувајување на систем на управување со ризиците како независен дел, но и на системот на внатрешната контрола како независен дел во кој е вклучена функцијата на внатрешна ревизија.* Во практиката, постојат различни модели. Некои банки внатрешната контрола ја издвојуваат како посебен организациски дел, вклучувајќи го и управувањето со ризиците. Други банки, издвојуваат еден дел наречен „внатрешна контрола и ревизија“ каде ги интегрираат функциите на контролата, ревизијата, но и управувањето со ризиците. Органот за ревизија има задача да ја утврди успешноста на работењето на внатрешната контрола и усогласеноста со банкарските функции, а на идентифицираните проблеми заради слабостите кај внатрешната контрола, одговара со предлог за нивно надминување. Надзорот е независен дел и утврдувајќи ја исправноста или „грешките“ на ревизијата (како и на контролата), „го утврдува завршното видување“. За овие функции постојат меѓународни правила, прописи и професионални стандарди, но и национални закони и правни начела. *Без разлика на нивната уреденост во рамки на националното*

законодавство, или практикуваните модели во банките, поврзаноста на внатрешната контрола, надзорот и ревизијата останува „блиска“ и неделива.

По последната криза, меѓународната регулација повторно се ангажира на унапредување на односите помеѓу овие функции на банката. Во 2012 БИС го објави својот нов документ за функцијата на внатрешна ревизија во банките. (BIS, 2012) Во дваесетте принципи кои се однесуваат на очекувањата од надзорот (супервизорите) се нагласува: ефективната внатрешна ревизиска функција е потврда за квалитетна внатрешна контрола, за управување со ризикот, за управување со процесите во банката, што се помага за зачувување на репутацијата на банката; функцијата на внатрешната ревизија е независна од ревизорските активности, што се поврзува со нејзините авторитетност и објективност; функцијата на внатрешна ревизија зависи од професионалноста, знаењето и искуството, а интегритетот е карактеристика на ревизорите; неопходен е план за ревизија; секоја активност и дел на банката се во опсегот на внатрешната ревизија; одборот на директори има одговорност да обезбеди сениор менаџерите да воспостават систем за внатрешна контрола и согласно со тоа и ефикасна ревизиска функција; комитетот за ревизија (или слично), ја надгледува функцијата на внатрешна ревизија на банката; раководителот на внатрешната контрола има одговорност за примена на стандарди и етички правила; тој го известува бордот и комитетот за ревизија; холдинг компаниите и банарски групации имаат свои функции за внатрешна ревизија. Ревизорите редовно комуницираат со носителите на функцијата за внатрешна контрола. Во принципите кои се однесуваат на надзорското проценување на внатрешната контрола се нагласува дека од интерес на ревизорите се авторитетот и ефикасноста на внатрешната контрола.

„Доколку сакате да бидете најдобри во финансиските услуги, тогаш прво треба да бидете најдобри во управувањето со ризикот и квалитетот на кредитите. Едноставно, тука речиси и да не постои можност за грешка“

John G Stumph (chairman and chief executive officer of Wells Fargo, one of the Big Four banks of the United States)

2. Основни принципи за управување со кредитниот ризик

Управувањето со кредитниот ризик е многу значаен дел на управувањето со ризиците, особено ако се земе предвид фактот дека 70% од билансите на банките се под влијание на кредитниот ризик (Greuning, H, Bratanovic.S, 2009). И покрај усложнувањето на финансиските пазари и инструменти, кредитите остануваат најзначајниот дел на банкарското портфолио. Процесот на управувањето со кредитниот ризик се обезбедува со правилно поставена стратегија, структура, кредитни политики, процеси и процедури за нивна реализација.

Графикон 2.1:

Извор: Guidelines on Risk Managemet Practices-Credit risk, Monetary Authority of Singapore, March 2013

Позитивната практика покажа дека почитувањето на правила, норми, стандарди во реализација на процесот на управување е „неопходната одбрана“ од изненадувањата што ги носи ризикот. Кредитот, секогаш носи некаква опасност од финансиска загуба, заради што кај банките, најдоминантни се прашањата: колкав би бил износот на можната загуба, колкава е веројатноста таа загуба да се случи, и со колку капитал да се

покрие загубата. Постои склоност да се потценат ризиците и да се резервира помал капитал за можните загуби, што се потврди како однесување на менаџментот пред појавата на многу кризи, како што е и последната. Но, за разлика од ваквиот трошковен пристап фаворизиран од практиката, регулаторниот пристап е поширок, бидејќи се води од цврсти правила и ги третира екстремните настани, односно нивните загуби (Gallati.R, 2003).

Регулаторниот пристап помага во управувањето со ризиците кога банките треба да „се спремаат за криза, во време кога нема криза“. Притоа, секогаш мора да се имаат предвид „основните патеки“ кои се поставени од меѓународните регулациски и контролни тела. Тие се во функција на водење здрави кредитни политики кои можат да го издржат „теретот“ на кризните времиња. БИС во 2000 постави *17 правила на управување со кредитниот ризик* во следните подрачја (Basel Committee on Banking Supervision, 2000):

Табела 2.1 :

<i>1. Воспоставување на соодветно окружување за кредитниот ризик</i>
<i>2. Работење во рамки на процес на јасно одобрување кредити</i>
<i>3. Одржување на соодветна администрација, проценување и следење на кредитите</i>
<i>4. Обезбедување соодветни контроли над кредитниот ризик</i>
<i>5. Улога на супервизорите</i>

БИС преку принципите го постави основниот пат по кој треба банкарскиот менаџмент и супервизиската регулација да ја поттикнуваат и да ја шират позитивната практика на управувањето со кредитниот ризик. Акцентираме определени ставови битни за разбирање на големината на задачите на менаџментот во секоја банка.

1. Во првото подрачје, низ трите принципи, се потенцира одговорноста на управниот одбор во врска со континуираното следење и проверка на стратегиите и политиките за кредитниот ризик; одговорноста на повисоките нивоа на менаџментот во врска со реализацијата на стратегијата - од идентификација до контрола на ризикот; одговорноста на банките во врска со управувањето со ризикот кај сите активности кои се изложени на кредитен ризик и сите производи кои го носат кредитниот ризик. Принципите инсистираат на стратешки и на плански пристап кон кредитните ризици. Третирањето на кредитниот ризик треба да биде заедно со другите ризици и тоа на сите нивоа: од поединечно, па се до банкарското портфолио.

2. *Во второто подрачје*, низ четири принципа се нагласува важноста при одобрувањето на кредитите: да се применуваат јасни критериуми; да се определат кредитни лимити за различни кредитни изложености; да се применуваат јасни постапки; да се почитуваат пазарните услови. Доколку се одобруваат кредити надвор од пазарните услови, тогаш тоа бара посебна контрола и обезбедување на таквиот ризик.

3. *Во третото подрачје* преку шест принципи се потенцира важноста на: системот на администрирање со различните ризични ставки во билансот на една банка; системот на следење на секој поединечен кредит и резервите соодветни на ризикот; системот за интерна проценка на ризикот; системот на информатиката е потребен за управување со вкупниот кредитен ризик; системот за следење на вкупниот кредит; подготвеноста на банката да ја процени својата кредитна изложеност и во турбулентни ситуации.

4. *Во четвртото подрачје* преку три принципи се нагласува дека банките мораат да имаат: систем на самостојна реевалуација на управувачките постапки со кредитниот ризик за што треба да се информира раководството; обезбедување на кредитното одобрување (почитување на стандарди и лимити), заради што е неопходно јакнење на внатрешната контрола; систем за корективни мерки. Една банка мора да се справи и со „лоша практика“ (доаѓа до раст на нефункционални кредити), заради што банката мора да има капитал за нивно реструктурирање, односно капацитет за подобрување на нејзиното кредитно и банкарско портфолио.

5. *Во петтото подрачје*, се потенцира активната улога на супервизорите. Тие треба да бараат банките да вградат посебен дел во својот управувачки систем наменет за активностите во врска со кредитниот ризик (од идентификација до контрола). Под нивна контрола е и проверката на стандардите и лимитите за ограничување на кредитната изложеност на една банка. Како и во многу други документи од оваа област се потенцира независната позиција на супервизорите во вршењето на нивните функции.

Овие правила се претвораат во стандарди со влијание врз националните законодавства, банкарски и супервизорски регулации. Имајќи ги предвид последиците од последната криза, наведените правила ги имплицираат следниве констатации:

- Разбирање на политиката за кредитни ризици како единство на мерки и акции за добри и лоши времиња;
- Изградба на интегрална политика во добро време, односно во време на експанзија;

- Поврзување на фазите на бизнис-циклусот со активностите: мерење, следење и контрола;
- Унапредување на методите за мерење на кредитната изложеност особено на своповите, опциите, форвардите и фјучерсите;
- Унапредување со управувањето со резервите неопходни во стресни ситуации;
- Организациска адаптација на управувачката структура за реализација на интегралната политика за добри и лоши времиња;
- Развој на информациската поддршка за сите компоненти на ризикот и факторите кои дејствуваат врз негово јавување од внатрешна и надворешна природа;
- Јакнење на координацијата помеѓу соодветните регулативни институции на национално и меѓународно ниво итн.

На крајот потенцираме дека успешноста на сите правила, норми и принципи се мерат според тоа дали кредитната политика овозможува долгорочна реализација на целите на банката и во добри и во лоши времиња.

2.1. Определување на кредитниот ризик

И покрај придонесот на меѓународните регулаторни институции во доближувањето на националните регулации, во реалноста постојат различни пристапи до самото дефинирање на ризикот, па сè до практикувањето на разни модели и методи за мерење на ризикот. Затоа, определувањето на ризикот го започнуваме со следниве клучни прашања:

1) на што се однесува кредитниот ризик, 2) кои се основните компоненти на кредитниот ризик, 3) како да се пристапи кон загубите како последици од кредитниот ризик и 4) како да се пристапи кон мерењето на кредитниот ризик.

1) На што се однесува кредитниот ризик

Дефинирањето на кредитот не е „завршена глава“ во историјата на кредитната материја. Дефинициите се унапредуваат низ кредитната практика и развојот на различните пристапи и модели за нивно управување. Потврда за тоа се и промените во дефинициите кои се користат во базелската регулација во текот на времето на нејзиното постоење. Според Базел II кредитниот ризик настанува кога другата страна не ги исполнува своите обврски спрема банката.

Во практиката банките применуваа различни пристапи кон управувањето со

кредитниот ризик. Доколку „кредитот е должничко доверителски однос, базиран на отстапување на правото на располагање на парични средства од страна на комитентот (кредитор, заемодавател и банка) на должникот (корисник на кредитот и заемопримател) на определено време и под определени услови (време, камата, начин на отплата и покритие)” (Barjaktarović. L, 2010) тогаш клучно прашање е кредитната способност на другата страна. Се наведуваат три вида на кредитен ризик кај другата договорена страна: личен или потрошувачки ризик; корпоративен ризик или ризик на претпријатие и ризик на држава или ризик на земја (Greuning.H, Bratanovic.S, 2006). Од аспект на целите на една банка, управувањето со трансакциите и управувањето со портфолиото се комплементарни пристапи. Во првиот случај, моделите и техниките за оценка на ризикот (на пример, рејтинг системите, миграционите модели итн) се применуваат на одделна трансакција во функција на оптимизација на ризичниот капитал. Не се земаат предвид зависностите од другите делови и пазарот. Во вториот случај, се земаат предвид сите фактори (корелации на пример), што овозможува согледување на целата кредитна структура во кои се вклучени и дериватите како и секјутеризацијата. „Управувањето со трансакцијата служи за соодавање на вредноста, а на банкарското портфолио за зачувување на вредноста” (Gallati. R, 2006). Управувањето со банкарските портфолија е сложена активност, уште повеќе што тие се многу чувствителни на промените на финансискиот и на економскиот пазар. Кредитот, потекнувајќи од заемот (предмет се пари), се прошири на бројни и диверзифицирани трансакции и инвестиции во обврзници на различни носители и во различни области.

После кризата од 2007-2008, се обрна големо внимание на причините кои го предизвикаа растот на кредитниот ризик. Дел од нив, беше пазарот на деривати. Денес, се потенцира дека кредитниот ризик не произлегува само од неизвршување на обврските по основ на заемот, обврзниците, гаранциите, туку и од неизвршување на обврските на другата страна по основ на дериватите (BIS, 2015). Предложени се низа методолошки чекори во определувањето на кредитниот ризик, кој произлегува од дериватните договори и одредувањето на дополнителниот капитал за покривање на загубите кои можат да ги предизвикат.

2) Кои се компонентите на кредитниот ризик

Определувањето на компонентите на кредитниот ризик е динамичен процес. Заради бројноста на ситуациите на настанување на ризикот, во литературата се

идентификуваат повеќе компоненти на кредитниот ризик. На пример, Ј.Бесис (J. Bessis, 2010) ги наведува следниве компоненти:

Ризикот на неплаќање кој настанува заради неисполнување на финансиските обврски на клиентот на кој му се одобрил кредит, е најчеста компонента на кредитниот ризик. За

Графикон 2.2:

лицето кое одобрува кредит клучна е веројатноста од неплаќањето и можната сума на загуба која би настанала со тоа. Способноста со поголема веројатност да се процени можноста на клиентот да подигне, да користи и да врати определена сума пари со камата согласно договорените услови за

кредит со банката, претставува базична банкарска активност која бара стручно знаење и искуство. *Миграциски ризик* веројатноста од неплаќање може да се зголеми и со падот на кредитно-платежната способност на клиентите. Во таков случај, влошените услови за отплата кај клиентот се одразуваат врз квалитетот на кредитот кој преминува во групите на полоши рангирани кредити. *Изложеноста (Форма на кредити)* доколку ги помине определените банкарски лимити е сигнал за раст на ризикот и можноста за евентуална загуба. Таа се анализира од аспект на секој кредит, но и од аспект на целото банкарско портфолио. Но, и покрај развојот во примената на методите за проценка на кредитната способност на еден клиент, кредитната изложеност носи изненадувања. Во основа се работи за асиметрични информации: само клиентот знае за стабилноста и перспективноста на неговата работа и приходите, за финансиските можности, за временската динамика на користење на својот риволвинг кредит, за исплатливоста на вложувањата итн. *Ризикот за надоместување на кредитот при неплаќање*, е резултат на финансиската неспособност на клиентот да го сервисира својот долг, но и на големината на можноста за користење на колатералот или гаранциите од трети лица за

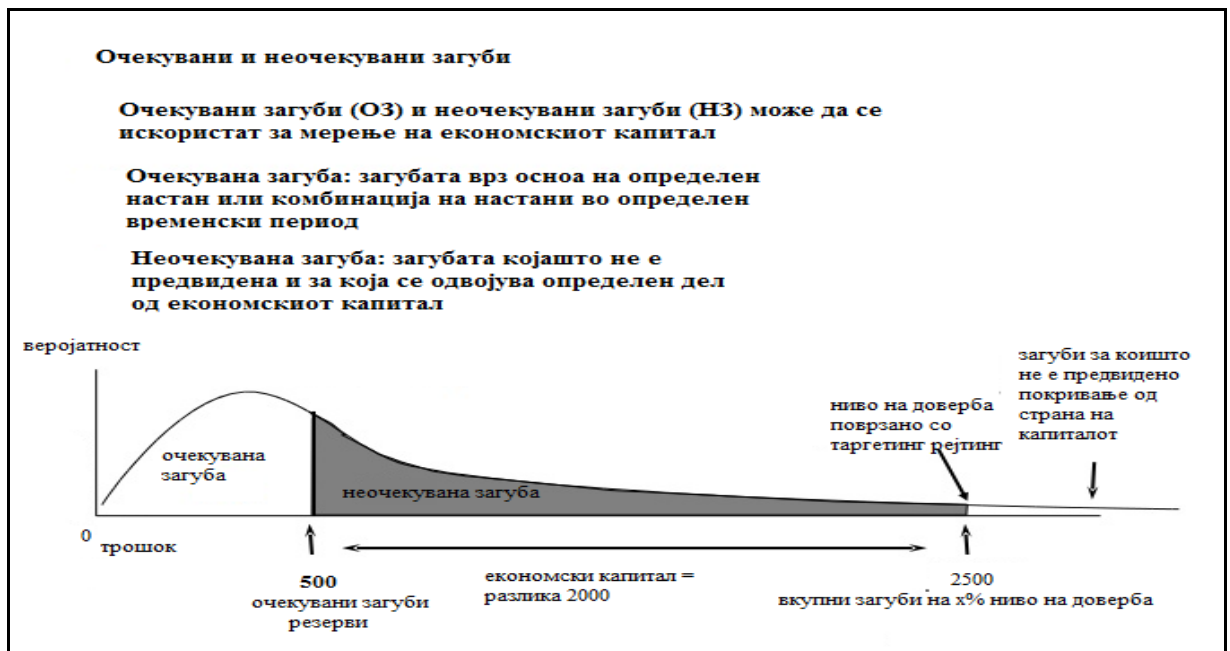
намалување на загубата. Користа од колатералот зависи од неговата пазарна цена: ако е висока, може да ја покрие загубата или дел од неа, но ако е ниска, неговата функција е безначајна. *Ризикот на гаранцијата* е ситуација кога гарантот како трета страна, го презема долгот. И кај двата случаи, неопходно е преговарање, а неуспехот значи судска завршница. *Ризикот на корелацијата и концентracијата се однесуваат на опасноста од загуба*: а) кај група на голем број мали клиенти (ризик на корелација) и под, б) кај големи клиенти со висока концентracија на кредити, односно на висок износ на кредити (ризик на концентracија). Овој ризик може да има секторска димензија и регионална димензија.

3) Како да се пристапи кон загубите како последици од кредитниот ризик

Загубите не се изненадување за банките. Очекуваните загуби се третираат како стандарден трошок од работењето и се вградуваат во цената на капиталот. Но, загубите можат да бидат и неочекувани. Неочекуваните загуби најчесто се јавуваат изненадно, како отстапувања, осцилации од очекуваните загуби (стандардна девијација), кои настануваат во движењето на кредитниот ризик. Тоа значи отстапувања од очекуваната сегашна и идна вредност на банкарското портфолио во определен временски период. Затоа, проценувањето на загубите во рамки на процесот на управувањето со ризикот е круцијална активност. Следува пример на стандардна крива на загуби (Графикон 2.3).

Графикон 2.3:

Управување со ризикот: неочекувани и очекувани загуби

Извор: „Risk management and Basel II”, Javed H Siddiqi, Bank Alfalah limited, presentation, slide 11, 2013

„Надоместувањето” на очекуваните загуби со капитал е клучна оперативна цел. Нејзината реализација зависи од банкарската капитална способност, односно од издвоениот капитал за таа цел. Со цел да се спречат „ударите” врз ликвидноста на банката заради појавата на неочекувани загуби, неопходно е издвојување и на дополнителен капитал, односно дополнителна резервација. Најчесто банките ги следат овие движења и редовно подготвуваат извештаи за износите на резервации со коишто располагаат како и поставеноста на кредитното портфолио. Да потсетиме, генерелно, целите од кој поаѓа управувањето со ризикот се поврзани со избегнување на опасноста од несолвентност, како и остварување на стапката на приносот на капиталот со корекцијата за ризик (Risk Adjusted Rate on Capital- RAROC) (Ćirović. M, 2001). Основно тежнение на банката е да го обезбеди потребниот капитал за остварување на овие две основни цели. Несомнено, адекватното утврдување на потребниот капитал пондериран со ризик (CaR - Capital at Risk) е директната заштита на солвентноста и ликвидноста на банката. Притоа, мора да се напомене дека овој капитал се однесува на сите ризици и затоа мора да се утврдува во рамки на вкупното банкарско портфолио. Базелската регулација од 1998, го стави акцентот на проблемот на одредување на минималните капитални барања. Да се има капитална адекватност, значи да се има

соодветен капитал за обавување на банкарските активности и справување со ризиците. Но, не се работи само за управување со ризикот во ситуација препознатлива како „добри времиња”, туку и во ситуација на влошени економски услови. Цикличните промени мора да бидат земени во предвид. Тоа особено се нагласи по последната криза при определувањето на т.н. заштитен капитал во рамки на Базел III.

(4). Како да се пристапи кон мерењето на кредитниот ризик.

Секоја банка одлучува како да пристапи кон мерењето на кредитниот ризик, секако во рамки на националните и меѓународни регулациски правила. Базелската регулација најнапред започна со стандардниот пристап. Во првиот столб на Базел II (од аспект на утврдување на потребниот капитал во однос на изложеноста на кредитниот ризик на банката), кредитниот ризик може да се пресмета преку еден од трите наведени начини:

Табела 2.2:

<ul style="list-style-type: none">
• Стандардизиран пристап,
• Основен пристап базиран на интерно мерење (FIRB),
• Напреден пристап базиран на интерно мерење
--

- *Стандардизираниот пристап* приоѓа на едноставен начин кон мерењето на ризиците: врз основа на критериуми за категоризација, пласманите се делат во категории на заемоприматели (население, држава, банки, стопанство...) и за секоја категорија се пропишува определен пондер на ризик. Збирот претставува актива пондерирана со ризик. Основна специфичност е што пондерите на ризик се пресметуваат во согласност со надворешни рејтинг-агенции како што се Standard&Poor`s, Moody`s, Fitch. Значи, веројатноста од неплаќање е величина која се дава од страна на регулаторите. Базелскиот комитет даде препораки за понатамошното унапредување на стандардизираниот пристап за проценување на кредитната изложеност. Во таа функција се обрна внимание на унапредување на надворешните кредитни рејтинг-системи кај агенциите кои се овластени за тоа од страна на соодветните супервизори. Заради недостатокот на овој пристап изразен во непостоењето разлика помеѓу очекуваните и неочекувани загуби, се препорачува користење на дадените формули од страна на супервизорската контрола. Вообичаено, стандардизираниот пристап го користат помали банки кои имаат и поскромни систем на управување со ризиците.

- *Пристапот на интерното мерење на ризикот (IRB)* претпоставува дека банките со одобрение на супервизорите, вршат интерно класифицирање и мерење на рејтингот на заемобарателите. Со Базел II за првпат се овозможи банките да го проценуваат ризикот преку свои внатрешни методологии како поверодостојна основа за одредување на нивниот регулацки капитал. Значи, внатрешната проценка е основа за издвојување на капиталот и доаѓање до нивото на потребната капитална адекватност. Банката која го применува овој пристап ги користи базелските формули базирани на статистичко-квантитативни методи, а тие се сопствен дел на пресметувањето на ризикот и потребниот капитал. Генерално овој пристап ги има следните чекори: класифицирање според степенот на изложеноста (држава, стопанство, население...); проценување на ризикот за секоја класа врз основа на стандардни величини или внатрешни проценки; пондери на ризик за секој вид на изложеност; проверка на остварувањето на минималните услови за примена на овој пристап; проверка на видовите на изложеност со пропишаните барања од страна на надзорните тела (Greuning, H, Bratanovic, S, 2006). Голема е улогата на супервизијата: таа пред да даде дозвола за користење на рејтинг-системот во една банка за проценка на пример, на PD, според оценката за исполнените условите. Вообичаено, пристапот на интерно мерење го користат поголеми банки кои имаат и посложен систем на управување со ризиците.

- *Кај напредниот пристап базиран на интерно мерење (AIRB)* се проценуваат другите компоненти на кредитниот ризик, секако, по добиената дозвола за проценка од Националната супервизија. Опфатените компоненти се третираат како инпут во напредниот IRB пристап. Во извештајот за сениор менаџментот мора „да бидат вклучени ризичниот профил по класи, миграцијата помеѓу класите, пресметките за релевантните параметри по класи и споредбата за реализраните стапки на неплаќање (LGDc и EAD за банки кои го користат напредниот пристап), во однос на очекувањата” (Basel Committee on Banking Supervision, 2006).

Според Базелската регулација во методологијата на основниот и напреден IRB пристап се користат следниве четири компоненти на кредитниот ризик: веројатност од неплаќање (PD), големина на изложеност во моментот на неплаќање, (EAD), големина на можната загуба (LGD), Рочност (M – Maturity). Помеѓу пристапите постојат разлики во пресметувањето. Кај основниот пристап базиран на интерно мерење (FIRB), банката сама го проценува PD (по добиената дозвола за проценка од националната супервизија). За останатите компоненти на ризикот (LGD и EAD...), банката се потпира на

проценките на националната супервизија. Генерално, било кој внатрешен рејтинг-систем треба да го процени ризикот од неплаќање независно од специфичните фактори на трансакциите (SAS Institute Inc, 2012) PD, EAD, LGT, M, се третираат како параметри во пресметувањето на регулаторниот капитал. Основно тежнение е да се дојде до што поточно и веродостојно пресметување на компонентите на кредитниот ризик што е неопходно за одредување на потребниот капитал во однос на кредитната изложеност. Затоа, за IRB пристапот се важни (покрај компонентите на кредитниот ризик, минималните барања кои треба банката да ги исполни), и функциите на пондерите на ризик. Со нивна помош кредитните компоненти се претвораат во капитални барања (Matic. V, Basel).

2.2. Индикатори на кредитниот ризик

Менаџментот на банката ги користи индикаторите како управувачко орудие во донесувањето на одлуки поврзани со стратегиите и политиките. Затоа, *основно прашање е за каква цел се утврдуваат индикаторите* – на пример, за растот на приходот, намалување на трошоците, следење на кредитната изложеност, ликвидната позиција итн. Во таа функција се користат соодветни бази на податоци преку кои вообичаено се опишуваат историските трендови на определени променливи. Поаѓајќи од целите, секој индикатор носи вредносно определување. Во зависност од целта се формираат критериуми (услови), според кои определени променливи можат да се третираат како индикатори. Индикаторите мора да ја опишат реалната појава на која се однесуваат и затоа се разликуваат помеѓу банки, видови банки, сектори и земји. На пример, доколку една банка не работи со деривати (во земјата нема пазар на деривати), таа нема потреба да користи и такви индикатори. Или пак, доколку банката е силно кредитно изложена и е зависна од движењата на пазарот на недвижности, таа има потреба за користење на поголем број индикатори за вакви услови. Некои индикатори имаат поголемо, а некои помало значење во зависност од специфичните услови. Накратко, индикаторите треба да ја одразат реалната состојба: тие зависат од влијанието на нивото на развиеноста, развиеноста на финасискиот систем, развиеноста на финасискиот пазар, банкарскиот систем итн. И кога има податоци за некој општоприфатен индикатор, неговото значење може битно да се разликува во зависност од тоа дали се работи за земја во развој или развиена земја. Во традиционалното банкарство коешто е најзастапено во помалку развиените земји, најчесто индикаторите

на кредитен ризик во банките се поставени во едноставна рамка. Имено, покрај следењето на трендот на нефункционалните кредити, главен акцент се става на резервациите-со колку капитал банката може и има да ги покрие трошоците настанати од овие кредити.

Во банкарската практика и теорија најчесто се третираат индикаторите за ризикот од кредитната изложеност (*credit exposure risk*), ризикот за веројатност од кредитното неплаќање (*PD*), стапката на очекувана загуба, концентрацискиот ризик, како и нивната секторска и регионална дистрибуција. Според одлуката за кредитен ризик на НБРМ којашто е базирана врз основа на меѓународни стандарди, *кредитната изложеност* опфаќа определени билансни позиции (кредити и депозити, финансиски лизинг, плаќање врз основа на гаранции, камати, провизии, вложувања во хартии од вредност и др) како и вонбилансни позиции (неискористени неотповикливи рамковни кредити, кредитни картички, издадени непокриени гаранции и др). Кредитната изложеност е поставена спрема кредитнокорисникот на банката. Воедно, таа се класифицира по категорији на ризик од А до Д, од најмалку ризични до највисоко ризични. Овие проценки за тоа кој кредит влегува во која група, банката ги прави на поединечна основа, со редовна анализа на кредитното портфолио и оценка на неговите перформанси. Според споменатата одлука на НБРМ, *ризикот за кредитното неплаќање* претставува веројатност дека кредитите преминуваат во нефункционални кредити во рок од 12 месеци, врз основа на повеќегодишни стапки на ненаплата. Стапката на очекувана загуба, пак, е производ на веројатноста за ненаплата и стапката на загуба заради ненаплата на изложеностите од портфолиото на кредити. Со оглед на фактот што кредитите имаат примарна улога во системската криза, во моделите на индикаторите се вклучува кредитот како сума, но и како кредитен ризик, при што најважни варијабли се неплаќањата и фреквенцијата на очекуваните неплаќања (Schwaab. B, Koorman.S, Luca.A, 2011). Г.Петрески (2013) како показатели на кредитната изложеност ги наведува:

- Стапка на кредити (*loan ratio*) што претставува нето-кредити во однос на вкупните средства на банката;
- Однос на нефункционални кредити и вкупни средства во банката;
- Стапка на резервации за можни загуби на кредити, што претставува однос за можни загуби на кредити и вкупни кредити на банката;
- Однос помеѓу нето-отписи на кредити и вкупни кредити на банката;

- Однос помеѓу резерва за можни загуби и нефункционални кредити.

Индикаторите кои ги користи една банка (но и индикаторите кои се користат на ниво на цел банкарски или финансиски систем), можат да се поделат во две групи:

- *Индикатори често наречени: „индикатори за резултатите“* служат за утврдување, дијагностицирање на определени финансиски промени (активности). Се користат во тековното работење на банката. Го мерат „нивото“ на тековното работење на банката, односно приближувањето или оддалечувањето од планираните цели и задачи. Можат да се изразуваат месечно, кварталн и годишно. За нивните движења мора да се информира топ-менаџментот. Долгорочните серии на определени клучни индикатори служат за следење на бизнис циклусот на на банкарскиот и финансиски систем., со што добиваат карактеристика на „рани индикатори“.

- *Индикатори често наречени: „индикатори на ризикот“, помеѓу кои се и „раните индикатори“*, служат како предупредување, навестување на определени финансиски проблеми, при што се овозможува предвидување на турбуленции, стресови или кризи. Тие се „црвено светло“ кое покажува на доаѓачкиот ризик за одржување на стабилноста на банката или на финансискиот систем. Поконкретно, идентификувањето на проблемот кој оневозможува реализација на определена цел е појдовна точка во изборот на индикаторот. Значи, служат за да се утврдат определени нерамнотежи, девијации, отстапувања од очекуваните трендови. Раните индикатори имаат голема улога во водењето на макропрudentната политика.

Во банкарското работење се користат над стотина индикатори. Помеѓу банките, постојат разлики во нивното пресметување и искажување. Сепак, наведуваме некои индикатори на кредитниот ризик кои се најзастапени во националните и меѓународни бази на податоци:

- **Односот на вкупните кредити спрема вкупните средства.** (Loans to Assets, Loans / Total Assets). Овој индикатор претставува учество на вкупните заеми во вкупните средства на банката. Имено, вишокот индикатор претставува зголемено кредитирање, коешто носи поголема можност за појава на проблеми со наплата на побарувањата од страна на банката. Воедно, овој индикатор покрај тоа што сигнализира кредитен ризик, исто така, се користи и за детерминирање на ликвидносните позици во рамките на банката. Имено,

преку него се согледува и колкав дел од средствата на банката се насочени кон кредитирање, и колку средства на банката ѝ остануваат за останатите нејзини функции. Доколку овој преостанат дел е мал, тогаш банката располага со помалку средства да ги задоволи своите ликвидносни потреби.

- **Односот кредити /депозити** и овој индикатор е изведен од билансот кој го дава односот средства/обврски. Индикаторот ги зема од обврските само депозитите (не и позајмените средства), а од средствата само заемите, не и вложувањата во хартии од вредност. Повисоките заеми во однос на депозитите (при што разликата во каматните стаки не може да ја ублажи оваа разлика), е лоша индикација за кредитната изложеност. Имено, депозитите најчесто претставуваат основен извор на финансирање на банките. На пример, доколку стапката е над 100%, тоа значи дека банката одобрува кредити повеќе отколку што има депозити и се потпира на надворешно позајмување. Доколку е под 100%, тогаш банката се потпира само на своите депозити. Овој индикатор, исто така, може да се кориси и за *сигнализација на ликвидносниот ризик*. Имено, банката што прифаќа депозити мора да има и определени мерки за ликвидност за да ги задоволи и дневните операции, а не само процесот на кредитирање. Доколку е преногу висок овој индикатор, тоа значи дека банката нема доволно ликвидност да ги покрие непредвидените побарувања (премногу е задолжена).
- **Стапката на отплата на кредитот спрема приходите** (paymant to income) е индикатор за способноста на заемопримателот да ги извршува своите обврски спрема банката. Претставува однос на месечните плаќања во однос на месечниот доход на заемопримателот. Со оваа стапка на некој начин се проценува кредитноспособност на клиентот. Имено, колку е способен редовно да го исплаќа својот долг кон банката.
- **Стапката на заеми во однос на вредноста** (loan to value LTV,) исто така, е индикатор за способноста на отплата на заемот од страна на заемопримателот. Го покажува односот на вредноста на заемот според пазарната цена. Традиционално се користи за мерење на ризикот на хипотекарните кредити. Се пресметува како $\text{заеми/вредност} = 1 - Y$. “Y” претставува учество на должникот. Доколку индикаторот LTV е повисок, тоа значи дека заемот е помалку обезбеден, на пример, со хипотека. Целосно

обезбеден заем со хипотека, има LTV = нула, односно ризикот е нула, бидејќи преку вредноста на хипотеката се враќа вкупната вредност на кредитот. Растот на овој индикатор укажува на проблеми во кредитното портфолио на банките. Неговото влошување е сигнал дека се зголемува делот на одобрени заеми со послаби хипотеки во вкупните заеми на банката. Брзото покачување на индикаторот над определените лимити и прудентни правила, може да наговести почеток на криза.

- **Односот помеѓу долгот и доходот** (debt-to-income ratio DTI) го покажува учеството на месечниот дел за отпата на кредитот во вкупниот доход со кој располага заемопримателот. Колку може да издвои за отплата на главницата, каматата и другите месечни кредитни трошоци и дали тоа може да го прави до крајот на последната отплата на својот долг е релевантен податок за оценка на кредитниот ризик на неплаќање. Доколку е висок овој индикатор, може да значи дека способноста за отплата е ниска, односно банката се соочува со евентуален висок ризик за неплаќање.
- **Капиталот во однос на вкупните средства**, исто така, може да има аналитичка функција за кредитниот ризик бидејќи во вкупните средства се вклучуваат сите трансакции, како што се на пример и дериватните трансакции. После кризата се обрна посебно внимание на индикаторите на кредитниот ризик што го носат дериватите, посебно CDS (credit default swap). Овој индикатор може да покаже влошување на квалитетот на средствата, заради неплаќањето по основ на CDS договорите. Доколку е поголем кредитниот спред на CDS (просечно ценовно приспособување - цена на кредитниот ризик на неплаќање), дотолку ризкот е повисок. Се оценува дека и „CDS спредот е подиректна мерка на кредитниот ризик, отколку кредитниот ризик на корпорациските акции” (Robe. I, Podpięga.J, 2010). Исто така, овој индикатор се користи и за проценка на адекватноста на капиталот.

Како што може да се види најчесто индикаторите сигнализираат повеќе видови на ризик, а тоа е поради тесната поврзаност на ризиците во банкарското работење. Имено, влошувањето на кредитните позиции во банката, влијае врз ликвидносните позиции на банката, што е некој вид на домино ефект.

Во продолжение, наведуваме индикатори кои стандардно се користат за квалитетот на средствата (Табела 2.3), што е особено битно за оценка на кредитниот

ризик кој произлегува од билансот на неплаќање. Исто така, овие индикатори се познати и како индикатори за финансиската стабилност на банкарскиот систем на земјата:

Табела 2.3:

Резервации за загуби од заемот во однос на вкупниот заеми	Индикаторот се добива кога резервациите за можните загуби се поделат со просечната годишна вредност на вкупните заеми. Тој покажува каков е квалитетот на подигнатите заеми. Го покажува кредитниот ризик од порфолио (годишно ниво). Доколку е низок има повеќе сомнителни заеми во порфолиото. Нефункционални кредити над толерантното ниво, ја прави преголема разликата на заемите и потребните резерви за да се покријат загубите од нив. Во текот и после кризата, трендот покажува на овој индикатор
Нефункционални кредити во однос на вкупни кредити	Индикаторот се добива кога бруто вредноста на лошите кредити се подели со вкупната вредност на средствата (кредитно порфолио). Покажува обемот на лошите кредити, со чиј раст, се зголемува и опасноста од стрес, па се до криза. Светска банка дава долгорочни трендови на овој индикатор за голем број земји, што има голема аналитичка и споредлива вредност.
Резерви за загуби од заемот во однос на нефункционални заеми	Резерви се средствата издвоени од банката за да се обезбеди од загубите заради неостварување на кредитните обврски. Овие резерви во однос на нефункционалните кредити, покажуваат колку банката го антиципирала ризикот во управувањето со порфолиото. Неочекуваниот раст на нефункционални кредити, (нагло намалување на односот), ја става банката во ситуација на ургентно барање решенија за надминување на ризичната ситуација.
Секторска дистрибуција на кредитите во однос на вкупните кредити	Индикатор, исто така за квалитетот на средствата, преку кој се согледува секторската дистрибуција на кредитното портфолио и неговата изложеност кон определени сектори. При тоа, доколку секторската дистрибуција на кредитите е концентрирана во некој сектор, тоа е знак за определена финансиска ранливост и преземње мерки за намалување на концентрацискиот ризик.
Географска дистрибуција на кредитите во однос на вкупните кредити	Индикатор за квалитетот на средствата, при што го следи кредитниот ризик којшто потекнува од изложеноста кон определена група на земји. Исто така според ММФ се класифицира како концентрациски ризик. Служи за проценка на кредитната изложеност на земјите и нивната ранливост на кризи.

Банките од различни земји тежат да ги приспособат методологиите на утврдување на индикаторите со цел да се постигне поголема споредливост за пренос на знаење и управувачки практики. Со нив се бават и кредитните рејтинг-агенции и посебно, меѓународните институции како ММФ, ЕБА и секако, меѓународната супервизија BIS, како и други релевантни меѓународни организации. ММФ издаде водич за индикатори на финансиската стабилност. Индикаторите се поделени на основни и на дополнителни. Основните индикатори кои се однесуваат на банките, групирани се според: капитална адекватност, квалитетот на средства; заработка и

профитабилност; ликвидност; чувствителност на пазарен ризик (појдовниот пристап е традиционално користениот CAMELS). Дополнителните банкарски индикатори се однесуваат на другите значајни делови за финансиската стабилност, како што се: пазарот на недвижности, корпорациите, небанкарските институции и пазари.

„Раните индикатори” станаа особено акутелни по последната глобална криза. Некои од индикаторите за стабилноста на финансискиот систем (FSI - IMF) се еден вид рани индикатори. Čihák.M и Schaeck.K (2007) во својата анализа ги „тестираа” и основните банкарски индикатори на ФСИ: нефункционални заеми во однос на вкупните заеми и резерви за загубите од заемот во однос на нефункционалните заеми. И двата покажаа дека даваат сигнали за фазите на кредитниот циклус. М. С. Navajas и Thegeya.A (2013) врз основа на бројни кризи, ја проценуваа корисноста на системот на индикаторите (ФСИ) констатирајќи дека некои од нив, се индикативни за предвидување на потенцијална криза. Базелската супервизија покажува особен интерес за раните индикатори. Тие можат да играат голема улога во превенција од кризи. Оптималното време за добивање на сигналите различно се проценува - Drehmann. M, Juselius.M (2013) оценуваат дека би било корисно сигналите да се добијат помеѓу шест месеци (најкасно) и пет години (најрано) пред кризата.

Базел III, со цел да го олесни управувањето со контртактичкиот капитал го предложи индикаторот „ГАП”. Овој индикатор базира врз регулациските барања и принципи за користење на заштитниот капитал. Покрај него, можат да се користат и други „рани индикатори” во превенцијата од кризи (Drehmann.M, Borio.C, Tsatsaronis.K, 2011). Корисен е како индикатор за системски ризици, но секако и за кредитниот ризик. Се мери односот на нивоата, (за разлика, на пример, од индикаторот раст на кредити” каде се мерат разликите на нивоата), што значи дека ги избегнува појавите кои можат да дадат слика на лажна нестабилност (BIS, 2010).

Односот на кредитот спрема БДП (Credit-to-GDP ratio) во определен период (t) се пресметува според следната формула: (BIS, 2010) процентуален однос (t) = $\text{Kredit} / \text{БДП}(t) \times 100\%$. Јазот (gap) се пресметува кога од процентуалниот однос (Credit-to-GDP ratio) ќе се минусира долгорочната кредитна линија, односно трендот, кој има линеарна форма: $\text{Јаз}(t) = \text{процентуален однос}(t) - \text{тренд}(t)$. Со цел овој тренд да се прикаже без флукуации на промени во текот на долгорочниот период, од страна на БИС, се предлага користење на техниката: Ходрик-Прескотов филтер (Hodrick-Prescott (HP) filter). Тоа е стандардна математичка техника употреблива кај долгорочните серии на

податоци за многу индикатори во економијата (Hodrick.R, Prescott.E, 1981). Аналитичката порака е јасна: доколку процентуалниот однос е видно над трендот (девијациите се над трендот), тогаш има позитивен јаз, односно, кредитна експанзија. Растот на кредитот може да укаже на нестабилноста на банкарскиот, односно финансиски систем. Повеќе аналитичари го оценуваат кредитниот гап како најдобар индикатор за раната фаза на кризата. Помеѓу предностите е тоа што за овој индикатор постојат серии податоци кај сите земји што е претпоставка за негово меѓународно користење.

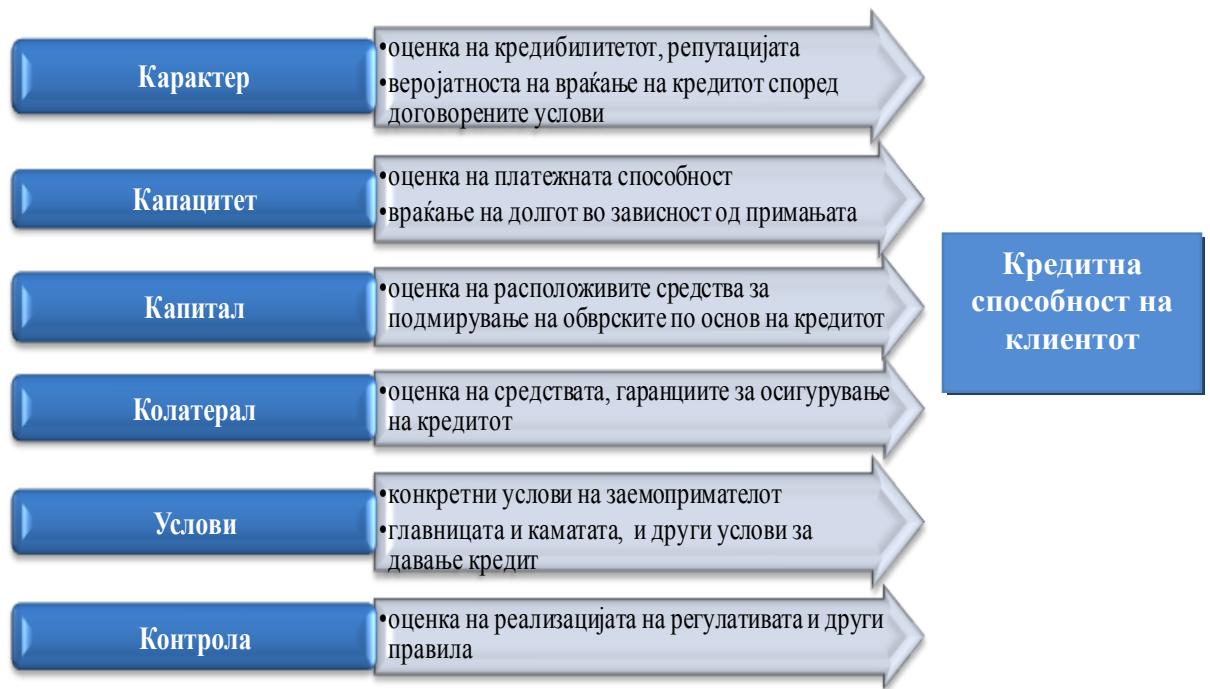
Неспорно, и други традиционални индикатори можат да се користат за кредитниот ризик во фазите на циклусот. На пример, *стапката на раст на вкупниот кредит*, и *стапката на кредитен раст/стапка на раст на БДП*, ги покажуваат фазите на циклусот, но се недоволни за користење во функција на превенција на криза (Drehmann.M, Borio.C, Tsatsaronis.K, 2011). Било како, индикаторите се важен аспект во управувањето со кредитниот ризик.

2.3. Методи за мерење на кредитниот ризик

Моделските квантифицирања на веројатноста од неизвршување на обврската, базираат на претпоставени, очекувани случувања потпрени врз статистички податоци за минатите, а не врз сегашните случувања. Затоа, во практиката примената на квантитативните модели се „дополнува“ со искуството и експертското знаење (квалитативен пристап). Тие, пак, никогаш не се ослободени од субјективниот пристап кој може да доведе до нереални заклучоци (на пример, необјективното „рејтинг мерење“ кај некои банки пред последната криза). Било како, теоријата и практиката ја нагласуваат потребата од единство на квантитативниот и квалитативниот пристап во мерењето на компонентите на кредитниот ризик.

Во банкарското работење, еден од широко користените методи на внатрешна квалитативна проценка е **6,,К” методот**. Вообичаено постапката започнува со проценка на кредитната способност на заемобарателот (Графикон 2.4).

Графикон 2.4:

Оваа метода се вбројува во квалитативното проценување бидејќи во голем дел се потпира на субјективниот суд и вреднување на оној кој ја прави кредитната анализа. Постојат бројни модели за мерење на кредитниот ризик. Моделите заедно со нивните техники ги групираме на следниов начин:

1. Рејтинг-системи,
2. Модели на кредитен скоринг,
3. Модели на пазар на капитал и
4. Структурни модели.

1. Рејтинг-системи

Во проценката дали еден кредит е добар или лош, помага методата на рангирање на кредитите во зависност од веројатноста на јавување на неплаќањето. Преку изборот на методата на кредитно рангирање, заемодавателот се обидува да процени со која веројатност ќе се реализираат договорените обврски на заемобарателот, односно да процени дали ќе се јави опасност од неизвршување на обврските и колкава би била евентуалната загуба. Секој кредит се става во соодветна група (класа). Кредитите се распоредуваат во класи од најмалку ризични до високоризични. Банките користат свои различни системи на рангирање, т.н. интерни рејтинг-системи. Исто така, соодветните

специјализирани рејтинг-агенции развиваат свои системи (Standard and Poors, Moody's, Fitch Ratings). Нивните анализи на компании и на земји им служат на инвеститорите за сигурноста на вложувањата. Во нивните рејтинг-системи, генерално има две групи: оценети како сигурни и оценети како несигурни, односно шпекулативни. На врвот на првата група се компаниите (или земјите) со највисок кредитен рејтинг. Кај добрите кредити (висок ранг на квалитет), стапката на можни неплаќања е занемарлива, а кај лошите кредити (низок ранг на квалитет), оваа стапка е висока. Кредитите оценети како „сигурни“ завршуваат со тие во класата БББ-, по што следат „ранливи“ кредити распоредени во останатите класи. Најлошите се во класата Д. Како се оди од највисоко рангираните спрема најниско рангираните, така расте веројатноста од неплаќање, односно неизвршување на финансиските обврски од страна на должникот. На следната табела се прикажани класите на добрите кредити (висок квалитет) на овие три агенции.

Табела 2.4:

број		Standard and Poor's	Moody's	Fitch
10	Супериорно сигурна	MAAA	Aaa	AAA
9.5	Многу висок квалитет	AA+	Aa1	AA+
9	...	AA	Aa2	AA
8.5	...	AA-	Aa1	AA-
8	Повисок среден квалитет	A+	A1	A+
7.5	...	A	A2	A
7	...	A-	A3	A-
6.5	...	BBB+	Baa1	BBB+
6	Понизок среден квалитет	BBB	Baa2	BBB
5.5	...	BBB-	Baa3	BBB-

2. Модели на кредитен-скоринг

Како што беше претходно наведено, во фазата на кредитна анализа се врши проценка на кредитната способност на клиентот да го исплаќа својот долг спрема банката, односно веројатноста од неплаќање. Традиционален начин е кога кредитниот референт врши проценка врз основа на анализа на клучните карактеристики на кредитната способност на клиентот кој поднесува апликација за одобрување кредит. Но, во современото банкарство, наместо традиционалното одлучување се практикува и автоматско одлучување потпрено врз бројни статистички и статистичко-математички техники. Тие се орудие на менаџерите во совладувањето на кредитниот ризик кој го

носат илјадниците апликации за одобрување нови кредити и илјадниците заемоприматели кои доаѓаат во состојба на неможност за остварување на своите кредитни обврски за исплата (default). Затоа, кредитниот скоринг се користи за: а) нови заемобаратели со цел да се утврди дали е добар или лош кредитот што се бара (апликативен скоринг) и б) за постојните заемоприматели со цел да се утврди како ќе се однесува еден заемобарател во идните плаќања (бихејвуристички скоринг). Клиентот се вреднува со сет на бодови (скор) како резултат на бодирањето на одделните карактеристики и нивните атрибути кои ја опишуваат неговата кредитна способност. Банката, согласно нејзината стратегија определува граничен лимит (скор), под кој не се одобрува кредит. Се врши поделба на добри (кредитноспособни) и лоши (кредитнонеспособни) клиенти, односно на добри кредити кои ќе се отплаќаат и лоши кредити кои можат да не се отплаќаат. Доколку кредитот на апликантот има сет на бодови над граничниот лимит, тогаш тој се прогласува за добар кредит и се одобрува барањето и обратно. Значи, веројатноста од неплаќање (PD) е помала доколку е повисок скорот. Кај бихејвуристичкиот скоринг, на неплаќањето на ратите на кредитот или нивно каснење, банката може да реагира со повторна проверка на кредитниот скор како можност за намалување на опасностите од идни неплаќања.

До поделбата на добри и лоши клиенти и до квантитативниот скор се доаѓа преку бројни статистички, математички или економетриски методи. Најприменливи во практиката се линеарна регресија и дискриминациската анализа кои се развиваат во посебни софтверски пакети. Основната опасност лежи во можноста еден добар кредит да се класифицира во групата на лоши кредити и обратно, еден лош кредит да се групира во групата на добри кредити. Некои модели се подобри за класификација на добри, а други за класификација на лоши кредити.

Ги разгледуваме најпознатите техники на кредитен скоринг условно поделени во две групи: конвенционални (линеарна регресија, дискриминациска анализа, логистичка регресија: пробит анализа и логит анализа) и современи модели (неуронски мрежи дрво на одлучување, експертски системи):

Во едно истражување, направена е оценка на логит моделот, пробит моделот и дискриминациската анализа при пресметките на веројатноста од неплаќање (PD) кај 298 американски комерцијални банки (Gurný.P, Gurný.M, 2013). Врз основа на избраните претпоставки и ограничувања, авторите заклучија дека најсоодветен модел за предвидување на неплаќањето е *логит моделот*. Одбраниот модел на дискриминациска

анализа покажал нешто подобра способност за предвидување на неплаќањето кај групата на банки каде што е мал ризикот од неплаќање (Gurný.P, Gurný.M 2013).

3. Модели на пазарот на капитал

VaP (Value-at-Risk) пристапот започна да се користи во деветтите години на минатиот век, станувајќи еден од најкористените и најанализирани пристапи во мерењето на пазарниот ризик. Се користат бројни модели на овој пристап. Тој е широк пристап за мерење на загубите на банкарското портфолио. Се дефинира како очекувана најлоша загуба на портфолиото при определена веројатност – ниво на сигурност, доверба (Crouhy M, Galai. D, Mark. R, 2006) и тоа во услови на нормално функционирање на пазарот. Зголемувањето на ризикот според VaP повлекува и зголемување на потребниот капитал. Кај пазарниот ризик, тој период е од еден ден до десет дена. Значи, VaP пристапот за мерење на пазарниот ризик е за краткорочен период и за промени типични за нормално функционирање на пазарот. Особена предност е неговата методолошка едноставност чиј краен резултат е добивањето една вредност на можните загуби (при претпоставена веројатност). Неговата слаба аналитичка страна е мерењето на пазарниот ризик во подолг период и во услови на турбулентни или кризни пазарни движења. Покрај овие евидентни слабости на VaP, се истакнува и можното негово неповолно влијание и врз зголемување на самите пазарни турбуленции (Crouhy M, Galai. D, Mark. R, 2006). Тоа ги стимулира банките да користат и други модели, како што се Сценарио и Стрес тестот.

VaP пристапот, од средината на деведесеттите години ја прошири својата примена и во мерењето на *кредитниот ризик* на ниво на вкупното банкарско портфолио. За разлика од пазарниот VaP кој се применува за ризик во многу краток период, кредитниот VaP се применува за ризик во текот на една година. Преку него се мерат загубите при определена распределба на веројатноста на нивното јавување согласно на ризиците на класите кредити во банкарското портфолио. Особено се актуелни структурните модели на VaP пристапот наменети за мерење на кредитниот ризик на банкарските портфолија, или генерално, за управување со банкарските портфолија (Crouhy et al., 2000, spored Derbali. A, Hallara. S 2012).

4. Структурни модели

Во нив се вбројуваат:

- Кредит Метрикс модел (CreditMetrics^{TM}), или Ј.П. Морганов КредитМетрикс модел;

- Модел на кредитно портфолио (KMB, Credit Portfolio model), или Модиев KMB модел;
- Кредит портфолио пристап (Credit Portfolio View), или модел на Мак Кинси;
- Актуерски модел: КредитРиск модел (CreditRisk⁺™), или Кредит Риск CSFP (Credit Suisse Financial Products) (SAS Institute Inc, 2012).

Овие модели се поддржани од Базелскиот комитет. Тој во нив виде особен придонес во поефикасното определување на регулаторниот капитал потребен за кредитниот ризик. Кредит Метрикс се квалификува како „прво лесноприменливо портфолио - модел за проценување на кредитниот ризик” (J.P. Morgan and Co. New York, 1997). Се нагласува дека кредитниот VaP модел е „орудие за алокација на ризично базираниот капитал...”. (J.P. Morgan and Co. New York, 1997). И другите модели имаат свои предности. Нивното унапредување помага да се дојде до адекватниот резервен капитал кој треба да одговара на висината на кредитната изложеност. Накратко, со Табелата 2.5 прикажуваме некои нивни особености.

Табела 2.5:

Кредит Метрикс модел	Модел на кредитно портфолио (КМВ)
<ul style="list-style-type: none"> - КредитМетрикс е „приспособен” ВаР во доменот на кредитниот ризик на банкарското портфолио. - Препознатлив е како пристап за кредитна миграција, односно, “... веројатност на движење од еден квалитет на кредит во друг, вклучувајќи неплаќање, во рамки на даден временски хоризонт...” (Crouhy. M, Galai.D , Mark.R, 2000) - најчесто на годишно ниво. - Се поаѓа од кредитната изложеност на позициите во банкарското портфолио, а потоа се проценува варијабилноста на секоја позиција настаната заради промените (колебања: зголемување или намалување) во рејтингот на банката - За веројатноста на промените на кредитниот рејтинг се прави „транзициска” матрица веројатности на промените во кредитниот рејтинг, односно веројатности за миграција на определен заем или акција на пример, класа А во класа Б. - Кредитниот рејтинг е оценка на кредитната способност на определен должник за што служи рејтинг-скалата. За распределбата на загубите се користи Монте Карло симулацијата - се доделува цена на секој кредит или акција, а збирот на сите цени дава вредност на портфолиото. 	<ul style="list-style-type: none"> - КМВ (базиран на Мортониовиот модел) е напреден модел во чиј центар на внимание е пресметување на очекуваните фреквенции на неплаќање (EDF): пресметување на очекуваната фреквенцијата на веројатноста на неплаќање од страна на должникот чиј кредит е дел на кредитното портфолио (Derbali. A, Hallara. S, 2012). - „Дифолд фирма” се јавува „кога вредноста на фирмата “паѓа” во неплаќање, бидејќи вредноста на нејзините средства се под вредноста на нејзините обврски, или нејзините средства стигнуваат ниво кое е некаде помеѓу вредноста на вкупните средства и вредноста на краткорочниот долг” (Crouhy. M, Galai. D, Mark.R, 2006). - За пресметување на веројатноста на неплаќањето во овој простор воведени се: а) временска дистанца до моментот на дифолд („фаза на пресметување на „бројот на стандардните девијации помеѓу средината на дистрибуцијата на очекуваната вредност на средствата” (Crouhy. M, Galai. D, Mark.R, 2006) и граничната точка; б) гранична точка на

<p>- Промените во рејтингот предизвикуваат и промени во пазарната вредност на кредитите. Повисокиот кредитен рејтинг, значи поконкурентна пазарна вредност на кредитите, односно значи понизок ризик кој се плаќа со соодветно пониска каматна стапка.</p> <p>- Три чекори во кредитМетрикс методологијата: (J.P. Morgan and Co. 1997)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Пресметување на пртофилото на изложеноста на инструментите (заеми, акции, идр) за секој должник 2. Пресметување секоја промена на вредноста (зголемување, намалување и неплаќање), што се должи на веројатноста за миграција во друга класа (транзициска матрица). 3. Пресметување на корелацијата на промените во квалитетот на кредитот - на варијабилноста на целото портфолио како одраз на промените во вредноста на индивидуалните средства и миграцијата. 	<p>неплаќање DPT (што претставува номинална вредност на тековните обврски).</p> <p>- EDF се добива врз основа на информации добиени од пазарот за цените на капиталот, а не од арбитражните пресметки на рејтинг-агенциите, како што е случај во претходниот модел.</p> <p>- Резултатот, односно позицијата на секој должник според EDF може да се спореди со скалите на рејтинг-агенциите, но во функција на проверка на извршеното арбитражно рангирање на должниците. Три чекори во KMB методологијата: (Crouhy. M, Galai. D, Mark.R, 2006)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Пресметување на пазарната вредност и волатилност на средствата на фирмата, 2. Пресметување на ДД кој е мерен индекс за ризикот на неплаќање; 3. Градирање на ДД во однос на актуелната веројатност на неплаќањето,.
<p>- Кредит Риск модел.</p>	<p>Кредит портфолио модел.</p>
<p>Овој модел е дело на инвестиционата банка CSFP (1997).</p> <p>- Ориентиран кон мерење на ризикот од неплаќање.</p> <p>- Се потпира на актуерски пристап и се користи во секторот на осигурувањето.</p> <p>- Приспособлив е за портфолија на голем број мали заеми, на кои се проценува ризикот на неплаќање. Затоа оперира со многу ниски вредности на PD по еден должник.</p> <p>- Веројатноста на неплаќање се третира иста во тековниот, како и во минатиот период. Кредитите се рангираат врз основа на претпоставени стапки, а преку стандардната девијација се проценува брзината на нивните промени.</p> <p>- Загубата предизвикана заради кредитниот ризик на неплаќање, се проценува преку: фреквенција на неплаќање, големина на неплаќање и дистрибуција на загубите од неплаќањата</p> <p>- Моделот е лесно применлив во практиката.</p>	<p>- Овој модел потекнува од консултатската фирма Ма Кисни (McKinsey).</p> <p>- Ориентиран кон мерење на ризикот од неплаќање</p> <p>- Составен дел на моделот е транзициска матрица, на пример за една земја.</p> <p>- Веројатноста од неплаќање е функција на макроекономски фактори како што се каматни стапки, буџетска потрошувачка, стапки на раст, невработеност. (Crouhy. M, Galai. D, Mark.R, 2006)</p> <p>- Ваквиот мултифакторски модел се користи за „симулација за заедничката условна дистрибуција на неизвршување на обврските и веројатностите на миграција за различни рејтинг класи...” (Subotić. S)</p> <p>- Всушност, моделски се поврзуваат со неизвршувањето на обврските, односно веројатностите на неплаќање, со промените во макроекономските фактори. Преку овие фактори (променливи), може да се согледа цикличниот карактер на економијата и неговото влијание врз ризикот на</p>

Сите модели, методи или техники, имаат предности и недостатоци. Основна констатација е дека ни еден од нив не може да ги надмине слабостите кои произлегуваат од неизвесноста на пазарот, економијата или од субјективниот карактер на одлучувањето. Цикличниот карактер на економијата и отстапувањата од проектираната линија на растот, внесува „податоци“ чие влијание тешко се проектира на долг рок. Исто така, при мерењето на ризикот во сите модели се јавуваат „арбитрарни променливи“ (врз основа на историски податоци, искуство, компаративни анализи), кои се резултат на субјективна проценка (експеризи). Било како, се остварува брз развој на методите и моделите на мерење на кредитниот ризик, особено приспособувани за „лошите времиња“ кога растот на кредитниот ризик станува фактор на рецесија или криза.

Еден од најафирмираните модели за проверка на методите за мерење (но пред сè модели во функција на утврдување на регулаторниот капитал за „секакви времиња“), е *стрес тестирањето*. Стрес тестирањето има широк пристап: ги испитува можните идни промени во надворешните економски услови кои можат негативно да влијаат врз солвентноста и ликвидноста на банката. Во Базел II, за примери се земени следниве три сценарија како подрачја на примена на тестирањето при IRB пристапот: економски или индустриски нарушувања, ризични настани на пазарот и ликвидносни услови (BIS, 2005). Со оглед на фактот што банките сами го избираат видот на тестот што најмногу им користи, некои банки можат да изберат и „сценарио за најлоши времиња“. Ова сценарио предвидува најголеми загуби во определен третиран период. Под влијание на определени фактори, вредноста на портфолиото (на пример, заради растот на нефункционални кредити), носи највисок ризик и опасност од губење на солвентноста и ликвидноста.

Аналитичката вредност на стрес тестирањето, беше преиспитувана заради тоа што не ја покажа реалната состојба кај некои значајни банки пред последната криза. Се оценува дека на вредноста на стрес тестот имале влијание различни фактори, помеѓу кои и тоа што не биле опфатени сите битни ризици, а и била занемарена поврзаноста помеѓу финансискиот и реалниот сектор (BIS, 2009). Корисноста на стрес тестот е аргументирана низ наведениот пример.

Пример за стрес-тест (НБРМ):

Индиректен кредитен ризик: влошување на квалитетот¹ на кредитите со валутна компонента кон клиенти со неусогласена девизна позиција², како резултат на депрецијација на денарот

во илјади денари

Состојба на 31.12.2007 година пред симулациите

Сопствени средства	
Актива пондерирана според ризикот	
Агрегатна отворена девизна позиција	
Коефициент на адекватност на капиталот	#ДИВ/0!

Опис	Категорија на ризик				
	А	Б	В	Г	Д
Состојба на кредитите ² на 31.12.2007 година					
Состојба на кредитите по депрецијација на денарот за 30% во однос на останатите валути	0	0	0	0	0

Сопствени средства по депрецијација на денарот за 30% во однос на останатите валути ³	
Актива пондерирана според ризикот по депрецијација на денарот за 30% во однос на останатите валути ³	
Агрегатна отворена девизна позиција по депрецијација на денарот за 30% во однос на останатите валути ³	0

Симулација бр.1 - Пораст на износот на кредитите класифицирани во категориите на ризик „В“, „Г“ и „Д“ за по 10%

	А	Б	В	Г	Д
Промена на кредитите во апсолутен износ	0	0	0	0	0
Состојба на кредитите по симулацијата	0	0	0	0	0
Дополнителна резерва за потенцијални загуби ⁴	0	0	0	0	0

Сопствени средства по симулацијата	0
Актива пондерирана според ризикот по симулацијата	0
Агрегатна отворена девизна позиција по симулацијата	0
Коефициент на адекватност на капиталот по симулацијата	#ДИВ/0!

Симулација бр.2 - Пораст на износот на кредитите класифицирани во категориите на ризик „В“, „Г“ и „Д“ за по 30%

	А	Б	В	Г	Д
Промена на кредитите во апсолутен износ	0	0	0	0	0
Состојба на кредитите по симулацијата	0	0	0	0	0
Дополнителна резерва за потенцијални загуби ⁴	0	0	0	0	0

Сопствени средства по симулацијата	0
Актива пондерирана според ризикот по симулацијата	0
Агрегатна отворена девизна позиција по симулацијата	0
Коефициент на адекватност на капиталот по симулацијата	#ДИВ/0!

Симулација бр.3 - Пораст на износот на кредитите класифицирани во категориите на ризик „В“, „Г“ и „Д“ за по 50%

	А	Б	В	Г	Д
Промена на кредитите во апсолутен износ	0	0	0	0	0
Состојба на кредитите по симулацијата	0	0	0	0	0
Дополнителна резерва за потенцијални загуби ⁴	0	0	0	0	0

Сопствени средства по симулацијата	0
Актива пондерирана според ризикот по симулацијата	0
Агрегатна отворена девизна позиција по симулацијата	0
Коефициент на адекватност на капиталот по симулацијата	#ДИВ/0!

Извор: Народна банка на Република Македонија

2.4. Класификација на изложеноста на кредитниот ризик

При појавата на финансиски проблеми, влошувањето на кредитната изложеност е сигнал кој го мобилизира менаџментот во преземањето на регулаторни и контролни активности. Да потсетиме, кредитна изложеност се изразува како вкупна сума кредити. Преку нејзината големина и структура, банката ја согледува големината на ризикот од

загуба, што влијае врз капиталните барања, односно капиталните планови. Затоа, менаџментот посветува континуирана грижа за кредитната изложеност при проценката на ризично пондерираниот капитал.

Чувствителноста на ризици е различна кај секоја банка, односно кај секој банкарски систем на регионално, национално и интернационално ниво. Таа е менлива, не само во зависност од непредвидливите пазарни движења, туку и од циклусните фази во економијата. Пред секоја криза, вообичаено изложеноста расте побргу во однос на регулаторниот капитал. Последиците доаѓаат во времетраењето на кризата кога дејствува негативната спирала: зголемени загуби – недостаток на извори на финансирање – намалување на расположив капитал – намалување на цена на имотот – дополнителни загуби – намалување на регулаторен капитал = намалување на способност за кредитирање на претпријатијата и населението. Затоа, после секоја криза се засилува настојувањето на менаџментот и регулаторните власти да се развијат такви пристапи за мерење кои се „почувствителни“ на ризикот, односно кои ќе овозможат поефикасни методи и техники за утврдување на капиталните барања. Така на пример, по последната криза, Европската Унија ги промени директивите за вршење на активностите на кредитните институции и за адекватноста на капиталот во кредитните институции и инвестициските друштва донесени во 2006 (бр. 48, бр.49), со донесувањето на Директивата за прудентната супервизија на кредитните институции и инвестициски фирми во 2013 (бр.36). Следеше Уредбата за бонитетните барања на овие институции и фирми (бр.575 2013). Во периодот на реализацијата на Базел III, националните законодавства и регулаторни тела сериозно ќе бидат преокупирани со приспособувањето на стандардите преку кои ќе се решава ова прашање.

Поаѓајќи од барањата за капиталната рамка, кредитната изложеност се однесува на сумата на билансни и оние вонбилансни ставки (како деривати и други обврски) кои имаат влијание врз ризикот. Секоја банка сите видови кредитни изложености треба да ги третира како предмет на резервации на капиталот. Секако, посебно внимание привлекуваат најбитните трансакции (клиенти) од чија изложеност банката може да претрпи најголеми загуби. Преголемата концентрација на изложеноста „спрема едно лице“ и често употребуваната констатација, „спрема поврзани лица“, вообичаено предизвикува големи неочекувани загуби што се должи на „непознатите“ во преносот на загубите помеѓу поврзаните лица и нивните партнери. Кризата откри и низа слабости во повеќе дофати, како на пример, во регулацијата на кредитната изложеност на другата

договорна страна по основ на ОТЦ обврзниците. Затоа, на институциите се препорачува грижа за дополнителен регулаторен капитал за овој вид ризик, повисока корелација со вредноста на имотот, опфаќање и на повратниот ризик, унапредување на тестирањето на отпорноста на стрес итн (Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013).

Генерално, се внесуваат многу регулациски промени (големи и мали промени), со цел што поефикасно да се пресметаат резервациите на сите ставки на портфолиото. Се опфаќаат сите изложености на ставките, како од редовниот и додатен основен капитал, така и од и дополнителниот капитал. Портфолиото се пондерира најнапред поделен по видови на изложености. Пондерирањето по категории, воглавно се врши врз основа на критериумот: степен на кредитен квалитет за изложеностите, согласно рејтинг-системите за проценка на ризикот. Кредитниот квалитет може да биде определен или од страна на надворешни институции кои се бават со проценка на кредитниот систем, или од страна на овластени агенции за кредитирање на извозот. Признатите надворешни рејтинг-агенции вршат проценка на сите категории на изложености и со тоа влијаат на висината на пондерите на ризик по категории. Најмалку ризичните ставки добиваат 0 пондер на ризик. Доколку во практиката, користените пондери на ризик се покажат пониски од потребното ниво, банката може да има помали резервации на капитал од потребните, односно недостаток на резервиран капитал кој е потребен за финансиско проблематични ситуации. Изборот на методите за одредување на рејтингот на изложеностите мора да зависи од разликите во сложеноста и големината на трансакциите. Билокако, тоа е под влијание на регулациските правила, но и на политиките кои ги води секоја банка.

Од Базел I, портфолиото се дели по категории на изложености за кои се определуваат системи на пондери на ризик (започнувајќи од вредноста 0). Со Базел II, со разграничувањето на методологиите за пресметувањето на капиталните барања, стандардниот и IRB пристапот (заедно со напредниот пристап), се предложи класификацијата на изложеноста на кредитниот ризик во рамки на секоја од овие методологии (Basel II, 2006). После кризата стандардниот пристап претрпе ревизија (Basel Committee on Banking Supervision, 2014).

1. Според новата ЕУ регулатива, *изложеностите според стандардниот пристап* се делат на 17 класи (категории) на изложеност (Regulation (EU) No 575/2013). Секоја изложеност се става во една од наведените категории на кои се применуваат

определени пондер-таблици. Како на пример, ја наведуваме категоријата на изложеност спрема институции во зависност од тоа дали постои кредитна проценка на изложеноста од страна на овластена агенција или институција, и во зависност од рочноста на доспеаност на плаќањата:

Табела 2.6:

Изложеноста спрема институции (Regulation (EU) No 575/2013)

Степен на кредитен квалитет	1	2	3	4	5	6
Пондери на ризик преостанат рок на доспеност подолг од 3 месеци; доделен рејтинг од призната надворешна институција	20%	50%	50%	100%	100%	150%
Пондери на ризик преостанат рок на доспеност пократок од 3 месеци; доделен рејтинг од призната надворешна институција	20%	20%	20%	50%	50%	150%
Пондери на ризик не е доделен рејтинг од призната надворешна институција	20%	50%	100%	100%	100%	150%

Унапредувањето на стандардниот пристап тежи кон намалување на потпирањето на надворешните рејтинг-системи, зголемување на ризичната чувствителност, намалување на националните дискреции, јакнење на врската со ИРБ пристапот и јакнење на споредливоста на капиталните барања помеѓу банките (Basel Committee on Banking Supervision Consultative Document, 2015). Се предлагаат нови правила за утврдување на изложеностите. Така на пример, за оценување на изложеноста на банките се дава табела од 30\$ до 300% врз основа на два ризични показатели (драјвери), мерка за капитална адекватност и мерка за квалитетот на средствата, односно активата, што значи дека ризикот на банките би се пресметувал преку форматизирана постапка, а не врз основа на надворешни кредит рејтинг-системи (Basel Committee on Banking Supervision Consultative Document, 2015). Се оценува дека овие мерки се најкорисни за предвидување на големи турбуленции и кризи. Ги наведуваме формулите на двата драјвера: (Basel Committee on Banking Supervision Consultative Document, 2015).

- Равенка на заедничкиот тиер 1 капитал, ниво на капитал: Заеднички капитал, група1/ ризично пондерирана актива.
- Равенка на нето нефункционални средства: (Нефункционални заеми и закупи - провизии + (Нефункционални должнички хартии од вредност и други каматоносни салда – провизии) / (Вкупни заеми и закуп + вкупни должнички

хартии од вредност + каматоносни)салда).

2. *Изложеноста спрема интерниот пристап (ИРБ)*, претпоставува два поврзани чекори: категоризација на изложеноста и пресметување на веќе споменатите компоненти за мерење на ризикот, а тоа се: веројатност на неплаќање (PD), рочност (M), големина на изложеност во моментот на неплаќање, (EAD) и големина на можната загуба LGD). Базелската регулација ги релевантните аспекти за нивно третирање од страна на банките. Определени се следните категории на изложеност: (Regulation (EU) No 575/2013) спрема држава и централни банки, спрема институции, спрема трговски друштва, спрема население, изложеност врз основа на сопственички вложувања, секјуритизациски позиции, останат имот и сл.

Останатите класи на изложености споменати во стандардниот пристап, под определени услови се определуваат во рамки на наведените класи во ИРБ пристапот. Независно од тоа какви рејтинг-системи ќе се одберат за различните изложености, секоја банка мора да обезбеди нивен логичен систем и систематично управување. Соочувајќи се со турбулентни ситуации и кризи, на располагање на банките е проверката на рејтинг- системите преку стрес тестирањето. Во функција на капиталните барања се мерат ИРБ компонентите (PD, EAD, M, LGD). Со тестот се опфаќаат макроекономски индикатори. Користењето на стрес тестирањето е особено важно за управувањето, бидејќи компонентите на ИРБ пристапот се користат како во мерењето на кредитната изложеност, така и во стратегијата, планирањето и информирањето на банката (Basel Committee on Banking Supervision, 2006).

Разликите помеѓу стандардниот и напредниот систем остануваат – промените извршени со Базел III, водат кон повисок степен на консолидирање на пристапите. Во продолжение наведуваме пример на разликите во промените кај стандардниот и напреден систем по најновите базелски промени и националната регулација во американската практика (Basel III, 2014) .

Табела 2.7:

Стандардизиран пристап	Напреден пристап
-Ризично посензитивни третирања на изложеноста на акционерскиот капитал;	-Унапредување на моделите на интерната методологија (ИММ) за изложеноста на другата договорна страна и ново кредитно вредносно приспособување на капиталните плаќања;
-Користење на целосен пристап или нова упростена супервизорска формула (ССФА) за изложеноста кај секјутеризацијата;	-Капитални барања за трансакции со квалифицирани и некларифицирани средишни други договорни страни;
-Капитални користи за деривати и репо трансакции	

Стандардизиран пристап	Напреден пристап
-Квалитативни и квантитативни барања за изложеноста за банкарските организации со и над 50 билиони во консолидирани средства;	-Зголемување на корелациониот мултипликатор на вредноста на средствата кај некои финансиски институции; -Отстранување на референците на надворешните кредитни рејтинзи

Пропишаните базелски формули за ризично определените средства како дел од регулациската и контролна практика, стануваат оперативен водич во пресметувањето на капиталните барања од страна на банките во многу земји.

2.5. Методологија на управувањето со кредитниот ризик

„Методологијата за управување со кредитниот ризик вообичаено вклучува класификација, начин на утврдување на исправката на вредноста и резервата, елементи на управувањето со кредитниот ризик, супервизорски стандарди за достасаните за наплата, а ненаплатени“ (НБРМ, 2013). Во управувањето со ризикот банкарскиот менаџмент развива алтернативни пристапи за надминувањето на ризичните ситуации, а од изборот на пристапот зависи големината на резервниот капитал и неговата корекција, но и големината на загубите кои можат да доведат и до пропаѓање на банката. Во делот на Системот на управување со ризиците, беа наведени следниве алтернативни пристапи кон управувањето со ризиците: елиминација/спречување; трансфер и апсорбирање /менаџирање. Алтернативите можат да се претстават на следниов начин:

Се дејствува пред јавувањето на ризикот и има превентивен карактер: -Избегнување- (avoiding risk - спречување, елиминирање)
Се дејствува по јавувањето или за време на јавувањето на ризикот и има реактивен карактер: - Ублажување (mitigating risk - намалување, ограничување), - Пренесување (transferring risk - пренесување, поделба), - Задржување (accepting risk - апсорбирање).

По сознанијата добиени од фазите на идентификација, анализа и мерење на кредитниот ризик, една од најтешките задачи на менаџментот е да одлучи за изборот на методите и техниките за реализација на алтернативите. Наведуваме некои од нив.

1. Избегнувањето на ризикот. Постојат различни видови кредити: некои се одобруваат на корпоративниот сектор, други на населението. Според намената, можат да бидат: индустриски, земјоделски, станбени, потрошувачки итн. Некои се краткорочни, а други долгорочни. Нивните бројни модалитети и форми укажуваат на потребата за развивање на менаџерска способност за „детекција на проблемите” и фокусирање на приоритетните активности за спречување на кредитниот ризик. Во определени околности, банката може да го помести својот фокус на помалку ризично чувствителните бизниси, или на ограничување на обемот на кредитирањето, или пак на други финансиски инструменти или пазари итн.

Но, во банкарското секојдневно работење, секојдневна е опасноста од влошување на квалитетот на кредитното портфолио. Најсложена фаза е проценката дали квалитетот на кредитот е „добар” или „лош” при што се утврдува и веројатноста на загубите. Во определени околности (на пример, проблематична солвентност, рецесија), менаџментот ги заострува критериумите за одобрување на заеми, одбивајќи ги сите апликации на баратели со сомнителна кредитна способност. Доколку пак, се прифати кредитното барање (се склучува договор помеѓу барателот и давателот), банката се „стекнува” со грижа за следење и мониторинг на кредитот до денот на последната исплата на кредитот. Во текот на „животот на кредитот”, може да се покажат проблеми во отплатата (миграциски ризик). На пример, преку тргувањето со различни финансиски деривати, очекуваниот ризикот од договорот „ризик на спротивната страна”, може да се „пресели” кај други купувачи што од своја страна може да преставува голема тешкотија во утврдувањето на кредитната изложеност на банката. Во турбулентни времиња е особено тешко да се следи кредитната изложеност. Избегнувањето на ризикот како методологија во управувањето со кредитниот ризик е предмет на меѓународната и национална регулација.

Базелската регулација со децении посветува внимание на спречување на *концентрацијата на кредитниот ризик*. Концентрацијата на кредитниот ризик (изразени кај класи на средства, или пак, производи или колатерали итн.), може да биде кај една договорна страна кај група поврзани договорни страни, кај определена финансиска активност, во индустриски или друг сектор, регион или пазар. Уште во 1991, се истакна: „Значаен дел на големите банкарски неуспеси се должи на концентрацијата на кредитниот ризик во една или друга форма” (BIS, 1991). Во базелскиот документ од 2014 стои: „Низ историјата има примери на банки кои

пропаѓаа заради концентрацијата на изложеностите кај поединечните договорни страни (на пример, (Johnson Matthey Bankers во Британија, Корејските банкарски кризи во касните деведесетти). Регулацијата на големите изложености се развива како средство за ограничување на максималната загуба со која една банка може да се соочи во случај на изненадувачкото паѓање на поединечната договорна страна...”(Basel Committee on Banking Supervision, 2014). И не случајно, во многу документи се нагласува потребата за ефикасни политики и ефикасен процес на управување (од идентификација до контрола и следење) во овој домен (Basel Committee on Banking Supervision, 2012).

Диверзификацијата на ризикот е спротивна на концентрацијата. Преку диверзификацијата на кредитното портфолио се спречува или се намалува растот на концентрацијата која претставува опасност за солвентно работење на банката. Според теоријата на портфолиото, различноста во производите или пласманите, како и различните видови заеми, ја намалува опасноста од ризик. Осцилациите на приносот на целината (портфолиото), се помали од осцилациите на приносите на неговите делови. „Колку е поголема разноврсноста на кредитните производи, толку повеќе е можна комбинацијата на парови на кредитни производи и варирања на нивните приходи (Peri.R). Затоа се тежи кон поголем број производи, активности, корисници на банкарски услуги, бизниси, пазари итн. Диверзификацијата може да биде политика на банката, но и превентивно, или ad hoc средство во случај на брз раст на кредитите (на пример, за домување). Несомнено, диверзификацијата на кредитното портфолио е метод за управување со кредитниот ризик во насока на негово избегнување или ублажување.

2. Ублажувањето на ризикот. Банките практикуваат различни техники во постапката за ублажување на кредитниот ризик. Базелската регулација (Базел II и Базел III), го подигна нивото на формализација и унификација во методологиите за ублажување на ризикот, што бара многу нови напори, организација и трошоци. Според Базел, техниките за ублажување се делат на признати, материјална кредитна заштита и нематеријална кредитна заштита:

- *Во материјалната кредитна заштита спаѓаат билансното нетирање и колатералот.*
- *Во нематеријалната кредитна заштита спаѓаат гаранциите и дериватите.*

Кај признатата материјална кредитна заштита, *нетирањето* е техника преку која

се прави пребивање на меѓусебните побарувања и обврски во билансот на состојба – реципрочни парични средства помеѓу двете страни. Се работи за кредиторот (банката) и другата договорна страна. *Колатералот* како финансиско обезбедување е честа тема на расправа како во теоретски така и во практичен контекст. Истражувањето на примерок од 4931 банкарски заеми од 70 земји даде вреден заклучок дека банкарската конкуренција го намалува користењето на колатералот (Hainz. C, Weill. L, Godlewski.C, 2008). Друго истражување на банки е направено во Шпанија, и се дошло до заклучок дека банкарската концентрација има негативен ефект врз користењето на колатералот (Jimenez. G, Salas. V, Saugina. J, 2006). Еден дел на истражувачите се со оценка дека нискоризичните заемобаратели немаат потреба за квалитетно осигурување со колатерал, бидејќи имаат способност и намера да го вратат кредитот, а друг дел дека и таквите заемобаратели. токму заради намерата за враќање на кредитот, треба да имаат квалитетно осигурување (Vodová. P, 2003). Но, во практиката е најраширен ставот дека кредитниот ризик на неплаќање се намалува со растот на квалитетното обезбедување (колатерал). Било како, кредитната заштита се обезбедува преку средства кои се депонирани или задржани во банката (наведени во следната табела). Од аспект на капиталната рамка, разработени се разликите во ризично вреднувниот капитал помеѓу едноставниот и современиот модел на колатерал, како и при примената на стандардниот или ИРБ пристапот. ИРБ пристапот не се користи кај едноставниот колатерал. Сложениот колатерал мора да се користи за изложеноста во книгата на тргување. Во сложениот колатерал може да се третираат и репотрансакциите и други трансакции на хартии од вредност.

Кај признатата нематеријална кредитна заштита, *гаранциите* претпоставуваат вклучување на трета страна која вообичаено е со повисока кредитна способност од првиот должник на банката. Практиката покажува дека за тоа најпогодни се влада, банки локални самоуправи и други државни или јавни институции. Во следната табела нотираме некои битни одредници на техниките на ублажување на кредитниот ризик.

Табела 2.7:

Колатерал како материјална кредитна заштита	Финансиска заштита од средства депонирани или задржани во банката – билансни ставки како признат колатерал спрема сите пристапи и методи: Готовински депозит кој е во институцијата (кредиторот), или други инструменти како готовини; должнички хартии од вредност емитирани од држава или од централна банка (четврти степен на кредитен квалитет) ¹ ; или од институции (трети степен на кредитен
--	--

	<p>квалитет); или од други субјекти (трети степен на кредитен квалитет), сите, со овластена надворешна кредитна проценка; должнички вредносни хартии од вредност (трети степен на кредитен квалитет) со овластена краткорочна кредитна проценка; акции или конвертибилни обврзници вклучени во главен берзански индекс; злато; секјутеризациски позиции кои не се ресекјутеризирани со овластена надворешна кредитна проценка (Regulation (EU) No 575/2013). Во останато, спаѓаат депозити кај други институции, полиси на осигурување и др.</p> <p>При примената на сложената формула на колатерал може и следните ставки да се земат за колатерал: акции или конвертибилни обврзници кои не се во главниот индекс, но котираат на берза, уддели од акции во ЦИУ под определени услови. При примената на ИРБ пристапот како колатерал може да се јават: недвижнини, побарувања во врска со трговски трансакции, наем и др (Regulation (EU) No 575/2013)</p>
<p>Билансно нетирање како материјална кредитна заштита</p>	<p>Признавање на договори за билансно неттирање за кредитен ризик. Се врши за паричните побарувања и обврски помеѓу институции и друга договорна страна.</p> <p>„Институциите можат да ги приспособат сумите на ризичнопондерирата изложеност, но и сумите на загубите и тоа само за кредити во депозити кои сами ги примиле и се предмет на договор за нетирање” (Regulation (EU) No 575/2013)</p> <p>Кај сложенитот колатерал, договорот може да ги опфати и репотрансакциите, позајмените хартии од вредност (и стоки) на другата страна и обратно, како и други пазарно зависни трансакции.</p>
<p>Гаранции и кредитни деривати како нематеријална кредитна заштита</p>	<p>Услови за признавање на гаранциите и дериватите како нематеријална заштита:</p> <p>Заштитата мора да биде директна, јасно дефинирана, договорот да не содржи клаузула чие остварување е надвор од директна контрола на кредиторот. Дополнителни услови за кредитни деривати: кредитните настани ги вклучуваат неплаќањата на сумите пристигнати за плаќање, стечај, инсолвентност, неможност за подмирување;</p> <p>Дополнителни услови за гаранциите при неисполнување или неплаќање од другата страна - кредиторот има право да бара од давателот на гаранцијата плаќање на било кој доспен износ за побарувањето за кое постои гаранција; ова плаќање не го условува кредиторот претходно да побара плаќање од должникот; гаранцијата е обврска на давателот доколку ги покрива сите видови плаќања на должникот или доколку има ограничено покритие (некои плаќања се изоставени), а кредиторот ја приспособил вредноста на тоа (Regulation (EU) No 575/2013).</p> <p>Дополнителни услови за кредитните деривати: можно е готовинско решение; не може да се отфрли согласноста за преносот на определената обврска на купецот на заштита, на давателот на заштитата ако е тоа потребно за решавање; јасно одредување на идентитетот на страната одговорна за кредитниот настан; одговорноста не може да биде само на давателот на кредитна заштита; купувачот на заштита има право да го информира давателот на заштита за настанување на кредитниот настан (Regulation (EU) No 575/2013).</p>
<p>Рочна неусогласеност</p>	<p>Се работи за разликата помеѓу преостанатиот рок на доспеаност на основната изложеност (пократорк) од рокот на доспеаноста на</p>

	заштитените ставки (под одредени услови). Не се признава како кредитна заштита доколку основниот рок е под една година и доколку се работи за изложеност на краток рок под одредени услови (Regulation (EU) No 575/2013).
--	--

3. **Пренесувањето на кредитниот ризик.** Традиционално се третира како „добра“ техника за намалувањето на ризикот (BIS, 2003). Банките со желба да се ослободат од преголем ризик ја практикуваат *секјутеризацијата*. Но, со развојот на секјутеризацијата на кредитните деривати оваа техника стануваше се помалку директна, реално проценета и контролирана. Се јавија проблеми во користењето на намалувањето на кредитниот ризик на секјутеризираните изложености како што се одложување на трошоците за секјутеризација во приходот и обезбедување на помал регулаторен капитал за пониско пондерираната ризична изложеност (EBA, 2014).

Преку *кредитните деривати* се тргува со кредитниот ризик (тој што бара заштита од кредитен ризик го продава, а тој што дава заштита, го купува, при што обврските за вредноста се на трета кредибилна институција). Но, заради мултиплицирањето на различните видови трансакции на овој пазар, стануваше сè потешко препознавањето и идентификувањето на кредитниот ризик (како и другите ризици). По последната криза стана јасно дека со реализацијата на овие сложени договори, бројни трансакции и програми беа оставени надвор од билансот на плаќање. Тоа значеше дека тие беа надвор од управувањето со ризиците во банката. Тоа, исто така, многу значеше дека ризиците се надвор од прописите и правилата на традиционалното банкарско работење.

Европската банка ЕБА, донесе упатства (водич за институциите – иницијатори и надлежните органи) за насоките на проценка на значителниот пренос на кредитен ризик за секјутеризацијата. Потребата е изразена со донесување на Базелската уредба 575 каде што се дава можност да се одлучува „по случај“, кога „значителниот пренос на ризик не се смета дека се пренесува на трети лица. Намалувањето на износот на пондерираните со ризик изложености постигнати преку секјутеризираната трансакција не е оправдан како значаен пренос на кредитен ризик на трети лица“ (Regulation EU, No 575/2013). Одлучувањето „по случај“ во практиката може да внесе многу различности и затоа водичот има за цел да ја зголеми унифицираноста во начините на третирање на значителниот пренос на ризик помеѓу сите членки на ЕУ.

2.6. Системот на управување со кредитниот ризик

Без разлика на сериозноста и бројноста на принципите, стандардите, директивите и други регулации, изградбата и ефикасноста на системот на управување со ризиците во една банка, пред сè зависи од способноста на менаџментот:

- стратешки и плански да воведува промени на начин при што секој стратешки ќе размислува;
- да координира на начин при што секој ќе се чувствува значаен во алките на процесот на управување;
- да организира на начин при што секој ќе има свое место во вкупноста на управувачките активности;
- да мотивира на начин кој иницира, стимулира, шири нови промени и без отпор ги интегрира во рамки на работењето на банката;
- да контролира и да следи процеси на начин при што секој активно ќе партиципира и никој нема да се чувствува „лично контролиран“;

Системот на управување со кредитниот ризик е дел на системот на управување со ризиците во банките опишан во Главата бр. 1. Според тоа, изнесените карактеристики на интегративниот карактер на управувањето со ризиците се однесуваат и на управувањето со кредитниот ризик. Системот ги опфаќа сите релевантни аспекти на кредитниот ризик битни за реализација на стратегијата, принципите на политиката и плановите на банката. Утврдувањето на апетитот за ризик, исто така, има темелно значење - појаснува со каков зафат на финансиски ризици (според сет индикатори), може да се носи банката, а притоа да ги извршува своите деловни обврски. Структурата на ризици (во која кредитниот ризик има особено важно место), ја покажува изложеноста на банката и на чувствителноста според различните ризици. Особено е битно што структурата на ризици се поврзува со деловната структура. „Банката би требало да го темели идниот развој на структурата на ризици врз нејзината планирана бизнис-структура и бизнис-стратегија, а тоа значи создавање на неопходната конзистенција помеѓу бизнисот и стратегиите на ризикот” (Guidelines on Bank - Wide Risk Management Internal Capital Adequacy Assessment Process). Бизнис-стратегијата е појдовна точка и при одредување на видот на „борба”, односно активности за намалување, ублажување, трансфер... на ризиците. Кризниот менаџмент добива на значење во фазите на рецесија и криза. Управувачката и организациска структура се потпрени врз информациска и комуникациска технологија. Распоредувањето на надлежностите на менаџментот, започнувајќи од бордот до најниското ниво на управување, го изразува справувањето со сите потребни аспекти на кредитниот ризик во

рамки на вкупниот ризик. Притоа, мора да постои единство на фазите во процесот на управување, започнувајќи од идентификација (утврдување на изложеноста на кредитниот ризик) и анализа (опишување на компонентите на кредитниот ризик), преку проценката (мерење на загубите), па завршувајќи со контрола и мониторинг на извршеното. Функционалноста на фазите (без разлика дали се работи за портфолиото на банката или за поединечен кредит), на крајот се мери преку нивната заедничка улога во остварувањето на предвидените цели и задачи на банката. Секоја одлука мора да биде втемелена врз релевантни информации, проценета од различни аспекти, вреднувана според сет на критериуми, спроводлива до сите надлежни органи и применлива во системот на управување со кредитниот ризик. За уредување на оваа проблематика, секоја држава носи свои закони и правила во рамки на меѓународните регулациски системи.

Системот на управување со кредитниот ризик како дел на системот на управување со ризиците, го изградува секоја банка според своите услови. Нема униформен модел. Се разликуваат според изворот на кредитните ризици, структурата, изборот на пристап кон мерењето, методите и техниките на мерење, методологијата за намалување на ризиците итн. Меѓународната и национална регулатива влијае врз надминување или ублажување на бројните разлики. Од тој аспект потенцираме некои униформизирани барања за банките во изградбата на системот на управување со кредитниот ризик.

- 1. Стратегијата од која поаѓа управувањето со кредитниот ризик, мора да биде отворена на промени.*
- 2. Принципите на политиката треба да се формулираат на тој начин што ќе се овозможи реализирање на одлуките во сите делови на бизнис-структурата на банката.*
- 3. Капиталното планирање води кон поставување на капиталната рамка.*
- 4. Системот зависи од целината на видовите кредитни изложености – колку и да се различни, тие треба да претставуваат логична целина за сите билансни и вонбилансни ставки, како во книгата на банката, така и во книгата на тргување.*
- 5. Интегрирањето на кризниот менаџмент во управувањето со ризиците претставува конкретен одговор на изразените турбуленции на финасискиот пазар во последните десетина и повеќе години.*

6. *Системот зависи од јасно формулираните критериуми и постаки за одобрување на кредитот, како и за промените во одобрените кредити, поаѓајќи пред сè од пазарните услови.*
7. *Системот на управување со кредитниот ризик треба да овозможи единство на планирањето, одлучувањето, контролата, организацијата и мотивацијата како основни управувачки функции и тоа како за билансните, така и за вонбилансните ставки.*

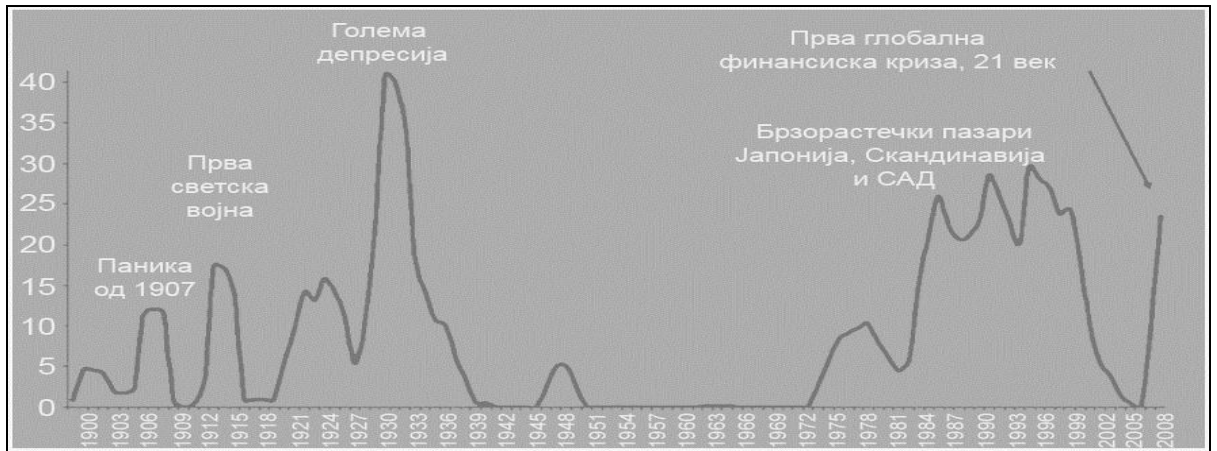
Може да се оцени дека ефикасен систем на управување со ризикот е процес на оптимизација на припремање и на донесување на одлуки што води кон реализација на целите на банките. Од оперативен аспект, тоа значи оптимизација на односот приходи – трошоци.

2.7. Улогата на кредитниот ризик во банкарски кризи

Емпириските истражувања потврдија дека „периодите на кризи“ се дел од цикличното движење на економијата. Се истражија стотици кризи - банкарски финансиски, монетарни, системски, како и кризи на национално и на светско ниво, од кои е најанализирана е Големата светска криза од 1929-33 година. Reinhart, C.M. and Rogoff K.S., (2008), го објавија своето вредно дело Ова време е различно...”, третирајќи кризи кај 66 земји на 5 континента. На следниот графикон се прикажани банкарските кризи во периодот 1900-2008 преку учеството на земјите со банкарски кризи мерено спрема нивното учество во светскиот доход. Помеѓу другото, Графиконот 2.5 ги покажува кризите како „судбина“ во развојот, пришто најголеми флукуации покрај Големата светска криза од триесеттите години на минатиот век, се забележуваат и кај последната светска криза од 2007.

Графикон 2.5:

Земји со банкарски кризи %, според нивниот удел во светскиот доход (1900-2008)

Извор: „This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly”, Reinhart and Rogoff, Princeton: Princeton University Press, 2009

Во еден од следните трудови, овие автори ги истакнаа силните последици од 18-те големи кризи по Втората светска војна (вклучувајќи ги петте најголеми (Шпанија 1977, Норвешка 1987, Финска 1991, Шведска 1991 и Јапонија 1992): просечен пад на цените на недвижнините (housing) од 35% (во рамки на шест години), на акционерскиот капитал (equity price) од 55% во надолниот период од 3-3,5 години, раст на невработеноста од 7% во периодот на надолниот дел од циклусот (четири години), пад на производството од 9% (пократок од четири години), силен просечен раст на долгот од 86%, голем буџетски дефицит итн (Reinhart.C, Rogoff.K, 2009). Кога се работи за банкарска криза, нарушувањата во понудата и побарувачката на кредити има клучна улога. Во финансиско стабилен систем, теоретски, рамнотежата на кредитниот пазар значи дека промените во цената на капиталот – каматните стапки, успеваат да ги избалансираат понудата и побарувачката на пари во определен период. Но, во отсуство на флексибилни промени на каматната стапка (ценовен автоматски регулатор на пазарот), доаѓа до отстапување од рамнотежното ниво заради зголемувањето или заради намалувањето на кредитите.

Ваквите ситуации мора да се анализираат од аспект на пристапот воден од понудата и од аспект на пристапот воден од побарувачката. Намалувањето на кредитната активност може да е предизвикана од намалувањето на понудата, препознатлива како кредитен лом (влошување на порфолиото на банката и раст на кредитниот ризик, ликвидносни проблеми, отежнати текови на влез на странски

капитал, рестриктивни политики итн), или пак, од намалување на побарувачката (намалување на инвестициската активност, личната потрошувачка – намалување на плати, стабилизациони политики заради раст на долгот итн). И обратно, зголемувањето на кредитната активност, може да е предизвикано од зголемувањето на понудата (зголемен прилив на странски капитал, зголемена ликвидност, стимулативни политики...) или од зголемување на побарувачката (зголемување на инвестициската активност, раст на личната потрошувачка, раст на доходите, раст на цените на недвижности...) што може да води кон ситуација на натпросечна кредитна експанзија препознатлива како кредитен бум. Доколку каматната стапка не реагира со соодветен раст на „смирување“ на поголемата кредитната побарувачка (во однос на понудата), или пак, со соодветен пад на „смирување“ на поголемата понуда (во однос на побарувачката), неизбежни се нерамнотежи на кредитниот пазар кои можат да водат кон криза. За време на кризата и после кризата, доаѓа до намалување на понудата на кредити (иако има побарувачка), заради опасноста од понатамошен раст на ризикот вграден во билансите и вонбилансни ставки за време на фазата на простеритет и експанзија на кредитите.

Прекумерниот раст на кредитите, растот на нефункционалните заеми, заедно со долгот е ситуација кога кризата го навестува своето доаѓање. Čihák.M и Schaesk.K во своето истражување со опфат од 51 банкарска криза во периодот 1994-2004 година, заклучија дека во коренот на кризата во Нордиската од деведесеттите, но и Американската во осумдесеттите, Јапонската на крајот на деведесеттите, се проблемите во врска со заемите (Salas. V, Saurina. J, 2002). Laeven.L и Valencia.F (2012) во периодот 1970 -2011 забележија 147 банкарски кризи од кои 13 се гранични настани. Од нивните обемни истражувања, ги наведуваме банкарските кризи во Европските земји, преку загубата во БДП, растот на јавниот долг, растот на нефункционалните заеми и кредитниот бум (Laeven.L, Valencia.F, 2012):

Табела 2.7:

Земји	Времетраење на кризата (почетна и крајна година)	Загуба во производот (кумулативен износ на разлики помеѓу актуелниот и трендот на БДП)	Врв на нефункционални заеми (% од вкупни заеми)	Раст на јавен долг (% од БДП)	Кредитен бум (според дефиницијата на Dell'Ariccia и други (2012))
Албанија	1994-1994	...	26.8	...	...
Австрија	2008...	14.0	2.8	14.8	0

Земји	Времетраење на кризата (почетна и крајна година)	Загуба во производот (кумулативен износ на разлики помеѓу актуелниот и трендот на БДП	Врв на нефункционални заеми (% од вкупни заеми)	Раст на јавен долг (% од БДП)	Кредитен бум (според дефиницијата на Dell'Ariscia и други (2012)
Белгија	2008...	19.0	3.1	18.7	1
БИХ	1992-1996	...	...	...	...
Бугарија	1996-1997	59.8	75.0	-30.1	0
Хрватска	1998-1999	...	10.5	14.1	0
Чешка	1996-2000	...	18.0	1.8	0
Данска	2008...	36.0	4.5	24.9	0
Естонија	1992-1994	...	7.0	...	0
Финска	1991-1995	69.6	13.0	43.6	1
Франција	2008...	23.0	4.0	17.3	0
Германија	2008...	11.0	3.7	17.6	0
Грција	2008...	43.0	14.7	44.5	1
Унгарија	1991-1995	0.0	23.0	19.6	0
Унгарија	2008...	40.0	13.3	-0.3	1
Исланд	2008...	43.0	61.2	72.2	1
Ирска	2008...	106.0	12.9	72.8	1
Италија	2008...	32.0	11.0	8.6	0
Латвија	1995-1996	...	20.0	0.4	...
Латвија	2008...	106.0	15.9	28.1	1
Литванија	1995-96	...	32.2	10.0	0
Луксембург	2008...	36.0	1.3	14.8	...
Македонија	1993-1995	0.0	70.0	...	...
Холандија	2008...	23.0	3.2	26.8	0
Новешка	1991-1993	5.1	16.4	19.2	0
Полска	1992-1994	0.0.	24.0	-21.6	0
Португалија	2008...	37.0	7.3	33.6	0
Романија	1990-1992	0.0.	30.0	...	0
Словакија	1998-2002	0.0	35.0	15.4	1
Словенија	1992-1994	...	3.6	...	0
Словенија	2008...	38.0	12.1	8.3	1
Шпанија	1977-81	58.5	5.8	3.8	0
Шпанија	2008...	39.0	5.8	30.7	1
Шведска	1991-1995	32.9	13.0	36.2	1
Шведска	2008...	25.9	2.0	11.1	0

Земји	Времетраење на кризата (почетна и крајна година)	Загуба во производот (кумулативен износ на разлики помеѓу актуелниот и трендот на БДП)	Врв на нефункционални заеми (% од вкупни заеми)	Раст на јавен долг (% од БДП)	Кредитен бум (според дефиницијата на Dell'Ariscia и други (2012))
Швајцарија	2008...	0.0	0.5.	-0.2	0
Украина	2008...	2.0	15.5	28.9	1

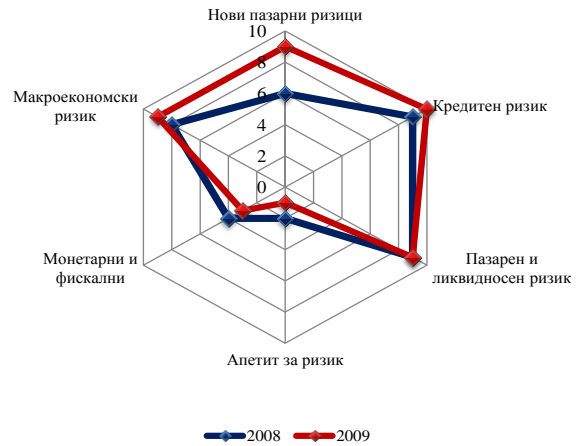
Забележливо е дека врвот на нефункционалните заеми е релативно поостар кај помалку развиените земји. Податоците ја потврдуваат и силината на Скандинавската криза од деведесеттите години на минатиот век.

Теоријата која се бави со цикличниот карактер на банкарските кризи, често го истакнува ставот дека во *периодот на просперитет се создаваат корените на кризата*. И теоријата и практиката докажуваат дека во време на засилен раст (експанзија на економијата), се создаваат финансиски нерамнотежи. Оние кои поаѓаат од банките и кредитите како причини за криза, почетокот на кредитниот циклус го гледаат во натпросечниот раст на кредитите и ризиците. *„Ризикот се гради во бум, но се материјализира во криза”*, (Lowe, P, 2002). Според J. Schumpeter, уште Clément Juglar (1819- 1905) воочил дека кризата не е изолиран случај, туку е дел на движење во вид на бран, при што во просперитетот се кријат причините за кризата (Schumpeter. J. A, 1931). Во кредитната експанзија ја гледа можноста за создавање кризи. Во услови на ниски каматни стапки, раст на цени на производи и недвижности (фаза на просперитет), настанува експанзија на кредити, при што оплодувањето на капиталот ја „потхранува” желбата за земање нови кредити (Muriel Dal-Pont Legrand Harald Hagemann, 2005).

Во време на банкарска криза кредитниот ризик носи посилни последици и заради содејството со другите кредити (пазарен, ликвидносен, оперативен...) кои во поголема или помала мера покажуваат растечки големини. За последната криза, ММФ во картата на ризиците за глобалната финансиска стабилност го вбројува силното влијание на кредитниот ризик. Имено, според мапата се гледа дека кредитниот ризик во овој период е на екстремно високо ниво, во услови кога населението се соочува со зголемување на невработеноста и заострени кредитни услови, и недоволната капитализираност на банкарскиот систем во САД и ЕУ. Кредитниот циклус е брз, квалитетот на кредитите се влошува и се шират последиците од кредитниот ризик на глобален план. Неспорно, кредитниот ризик е еден од најбитните фактори за финансиската нестабилност и продлабочување на кризата (IMF, World Economic and Financial Surveys, 2009).

Графикон 2.6:

Мапа на глобалната финансиска стабилност, ММФ (IMF, GFSR, 2009)

*Поблиску до центарот, сигнализира помал ризик, заострени монетарни и финансиски услови и помал апетит за ризик
Извор: Global Financial Stability Report

2.7.1. Експанзивен кредитен раст

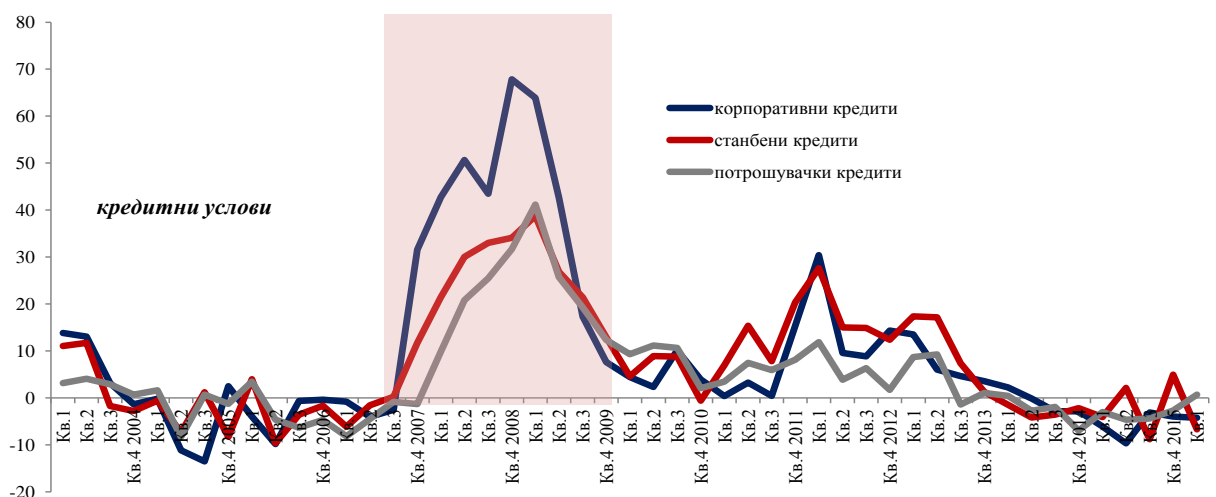
Кредитната експанзија, само по себе не значи и лош знак кој навестува криза. Затоа, теоријата и практиката на неа гледаат од два аспекта: кредитна експанзија која значи продлабочување (обнова) на банкарскиот сектор, давајќи позитивни влијанија врз економијата; кредитна експанзија која значи прекумерен раст на сумата на кредити во однос на економските перформанси. Од вториот аспект, кредитната експанзија носи опасност од голем ризик, зголемена изложеност, влошување на билансите на банките со последици врз финансиската и економска стабилност. Ваквата кредитна експанзија е лошиот знак за криза.

Но, ниту теоријата, ниту практиката можат со сигурност да ја предвидат

иднината на кредитната експанзија. Ниту раните индикатори за предвидување на кризите секогаш навреме не ја препознаваат кредитната експанзија која е знак за криза. На пример, еден од најдобрите рани индикатори, кредитниот GAP (the credit-to-GDP gap), може да даде сигнали по три-четири години од кредитниот раст, кои не се силни и затоа можат да не се толкуваат како предупредувачки знаци за криза (Drehmann.M, 2011). Некои определени индикатори пак, повеќе упатуваат на влијанието на монетарните и фискалните политики врз кредитниот раст, отколку на моќта на пазарот да се справи со кредитниот ризик. На пример, високата вредност на индикаторот стапка на заеми според вредноста, ЛТВ упатува на можни кризи, но и на влијание на монетарните власти врз растот на задолжувањето преку кредити. Затоа, проблематиката на кредитната експанзија бара континуирано следење во контекстот на актуелните макроекономски промени и политики.

Тоа директно изнесено значи: доколку кредитниот раст е резултат на бизнис-секторот кој ги пласира позајмените средства во профитабилни проекти, тогаш кредитната експанзија има големи можности да биде во функција на забрзување на економскиот раст. Тоа се забележа и во рамките на еврозоната каде што пред глобалната криза имаше значително олеснување на кредитните услови и стимулирање на кредитниот раст. Ова се потврдува и од анкетите за кредитна активност којашто ја спроведува Европската централна банка во земјите од еврозоната. Имено, според Графиконот 2.7 може да се види дека во периодот пред кризата, банките биле насочени кон олеснување на кредитните услови, што се гледа од нето-процентите од Графиконот коишто се во негативна зона (нето процент разлика помеѓу заострени и олеснети кредитни услови; позитивен-заострување и негативен-олеснување).

Графикон 2.7:

Но, со започнувањето на глобалната криза доаѓа до значително заострување на условите, посебно кај корпоративниот сектор. И покрај поминатиот т.н. официјален период на глобалната криза, сепак, банките и понатаму ги држат стегнати кредитните услови, како резултат на целокупната макроекономска состојба на земјите и постоечките ризици. Нивно делумно олеснување се забележува дури во 2014 година кога се појавуваат и првите знаци за олеснување на условите за одобрување на кредити.

„Кредитниот канал претставува важен фактор во процесот на монетарната трансмисија којшто може да ја зголеми ефективността на каналот на каматните стапки. Согласно СС-LM моделот на Бенрнанке и Блиндер (Benrnanke i Blinder - 1988), ефективността на промените во водењето на монетарната политика може дополнително да се интензивира преку кредитниот канал” (Bogoev.J, Popovska-Kamnar.N, 2010). Во услови на затегање на монетарната политика доаѓа до намалување на сумата на одобрени кредити што има влијание врз намалување на инвестициската и личната потрошувачка, што значи рестриктивната кредитна понуда ја прави поефикасна монетарната политика.

На прв поглед, кредитната експанзија се поврзува со зголемената побарувачка на кредити при услови на ниска каматна стапка. Меѓутоа, овој раст на побарувачката не би се случил, доколку нема раст на понудата на капитал за кредити. Една банка позајмува средства за да обезбеди раст на сумата за кредитирање, доколку домашното штедење е мало во споредба со кредитната побарувачка. Современите банкарски кризи покажаа дека растот на понудата на кредити во голем дел има потекло од увозот на капитал – зад експанзијата на кредитите стојат странските банки. Затоа, либерализацијата кон странскиот капитал се третира како една од основните погодности за кредитна експанзија која во определени услови води кон криза.

Кредитниот бум е епизода на трендот на брз кредитен раст, (Dell’Ariccia.G, Igan.D, Laeven.L, 2012) кој во определен број случаи завршува со длабока криза. Значи, секој бум не претходи пред криза, односно, појавата на секоја банкарска криза не е поврзана со постоење на кредитен бум. Тој се евидентира како многу големо отстапување од нормалното ниво на кредитниот раст во однос на економската активност. E.Mendoza, и M.Terrones (2008) епизодите ги објаснуваат како забележително растење на кредитите во приватниот сектор во однос на нивниот долгорочен тренд, како „невообичаено голема кредитна експанзија” во една земја. Тие применија своја методологија (мерење преку кредити по жител), на 48 земји

идентификувајќи 49 бумови во периодот 1960-2006 и констатираа дека 55% од епизодите завршуваат со банкарска криза во брзорастечките земји, а 15% во развиените земји каде што се почести валутните кризи (Mendoza. E, Terrones. M, 2008).

Ова истражување, како и други истражувања водат кон констатација дека во растечките земји бумот почесто води кон криза во споредба со развиените земји. Поаѓајќи од карактеристиките на растечките земји помеѓу кои е широкото отворање на капиталните текови од странство, нивниот процес на „catching-up” води кон сè поголема и прекумерна кредитна експанзија - бум. Според економската литература за транзициските земји кредитниот бум се третира како период кога годишната стапка на раст на кредитите надминува 30% (Kraft. E, Jankov. L, 2005). Според EBRD (Transition report, 2009), периодот на кредитен бум во овие земји е кога стапката на раст на учеството на кредитите во БДП е над 2 процентни поени на годишно ниво. Таквата состојба соодветствува со високи годишни стапки на раст на кредитите.

Giovanni Dell’Agiaccia и други автори (2012) во нивното истражување на 170 земји и идентификување на 175 кредитни бумови за периодот 1960-2010, за препознавање на кредитниот бум ги користи следниве критериуми: повеќе од 1.5 пати се поголеми отстапувањата од трендот во однос на стандардната девијација и над 10% е годишната стапка на ратиото credit-to-GDP или пак, таа е над 20%. Се утврдува поврзаноста на кредитната експанзија со либерализацијата и дерегулацијата од осумдесеттите години на минатиот век, како и со реформите поврзани со евроинтеграцијата или пак, растот на секјутеризацијата на американскиот пазар. На кредитниот бум, реагираат со свои мерки макропрudentната регулација, фискалната и монетарната политика. Авторите помеѓу другото констатираат дека доколку кредитните бумови се во периоди на економска прегреаност, прва треба да реагира монетарната политика, но доколку нема економска прегреаност, тие продолжено растат и носат опасност од кризи кога би требало да реагира макропрudentната политика помогната од макроекономската политика.

Во последните десетина години, некои емпириските истражувања покажуваат дека не постои целосна усогласеност помеѓу бизнис-циклусот и кредитниот циклус. Поедноставно кажано, во периодот на економски бум (голем раст на БДП), не мора да дојде до кредитен бум. Непостоењето на целосна синхронизација на овие два циклуса (и во должината, кредитниот циклус е подолг) е уште еден аргумент дека е тешко предвидувањето како и кога настанува лошиот кредитен бум (Drehmann. M, Borio. C,

Tsatsaronis. K, 2011). Политиките за спречување на појава на кризи, сè уште не можат да се потпрат на единствени теоретски и емпириски сознанија кои би овозможиле полесно препознавање на добрите и лоши бумови кои водат кон кризи.

2.7.2. Нефункционални кредити

Нефункционалните кредити преставуваат една од најранливите страни на секое банкарско работење. Најчеста дефиниција за нефункционалните кредити е дека тоа се кредити за чијашто исплата спрема банката кредитнокорисникот доцни над 90 дена. Секоја банка има определен износ на нефункционални кредити, но доколку тој износ е голем и зафаќа поголем дел од вкупните кредити, тогаш банката се соочува со проблеми со својата ликвидност и солветност. Имено, банката е изложена на дополнителен и непланиран трошок за покривање на загубата од нефункционалните кредити. Доколку се даде едноставен приказ на финансирањето на банката, тогаш од една страна имаме краткорочни депозити (обврски) којшто банката ги користи како основни извори на финансирање, а од друга страна, долгорочни кредити (средства) коишто на банката и претставуваат основни извори на приходи. Со тоа, појавата на нефункционалните кредити, имено, потешкотиите при исплаќање на долгорочните кредити, за банката значат намалување на вредноста на нејзините средства.

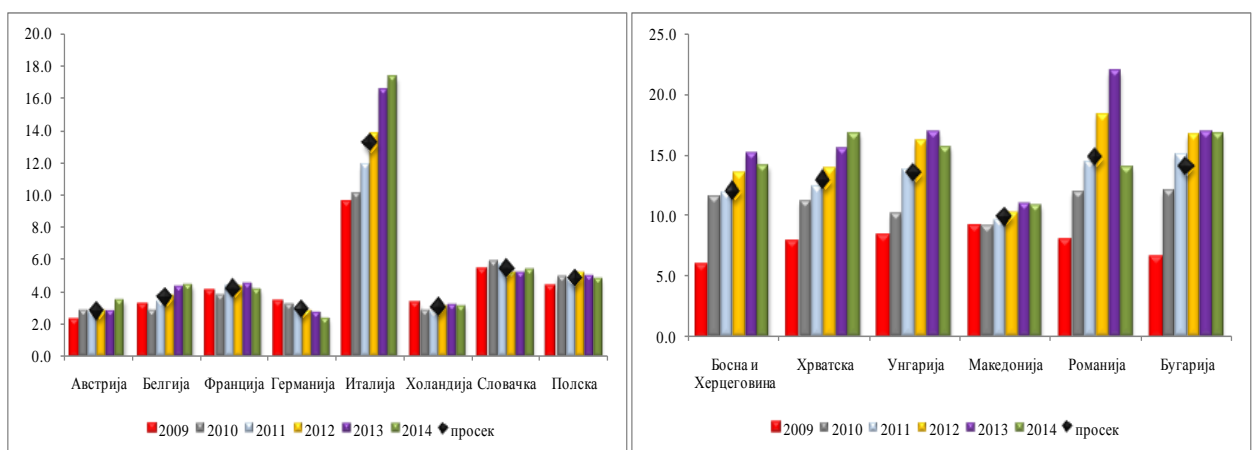
Намалената економска активност придонесува кон ограничување на изворите на финансирање на корпоративниот сектор како и населението. Тие се соочуваат со проблеми со исплата на нивниот долг кон банката. Таков пример беше и последната глобалната криза, каде што пред кризата стапките на нефункционалните кредити беа ниски и стабилни, но поради регресијата што настана во европските земји, се забележа значително влошување на кредитните портфолија на банките.

Растот на нефункционалните кредити се поврзува со намалувањето на економската активност, односно на падот на стапките на раст на реалниот БДП. Во услови на стабилни економски текови и солиден раст на земјата, банките полесно и посоодветно го оценуваат портфолиото на кредитнокорисникот и потенцијалниот кредитен ризик. Имено, во зависност од развојот на земјата, банката може да го потцени или прецени кредитниот ризик. Опасноста произлегува од можноста банката на почетокот да го процени како низок кредитниот ризик кај кредитнокорисникот, но заради негативни случувања и промени во економските текови, кредитниот ризик да се зголеми.

Преку нефункционалните кредити се гледа и цврстата врска помеѓу финансискиот и реалниот сектор. Имено, како што е споменато, слабата економска активност придонесува кон намалување на капацитетот на кредитнокорисниците да ги исплаќаат своите долгови. Најчесто, поголем износ на нефункционални кредити можат да се најдат кај малите и средни претпријатија, коишто се и едни од двигателите на реалниот сектор. Поради тоа, неопходни се политики за поддршка на мали и средни претпријатија, кои ќе влијаат врз банките при одобрување на кредити да ги земат во процедурата за одобрување на кредити и макроекономските показатели. Имено, треба да се земат во предвид условите во економијата, реалната активност, стапката на невработеност, задолженоста на економијата и слично. Во некои од земјите после глобалната финансиска криза, банките имаа средства за одобрување на кредити, но една од причините поради тоа што тие беа повоздржани, беа несоодветните кредитни барања. Имено, поради намалената ликвидност и активност посебно во реалниот сектор, повеќето од кредитнокорисниците ги бараа кредитите за покривање на основните трошоци, покривање на долгови, а не за инвестиции и развој (тоа го покажуваат повеќето Анкети за кредитни активности на банките што се спроведени од страна на централните банки).

Графикон 2.8:

Нефункционални кредити/Вкупни кредити, во %

Извор: ММФ

Од Графиконот 2.8 може да утврдиме дека нефункционалните кредити (како учество во вкупни кредити) по глобалната финансиска криза се посебно високи кај помалку развиените земји, во споредба со развиените земји. Едно од објаснувањето е

дека банкарските системи во овие земји се ранливи и поподложни на економските текови во земјата. Исто така, и земјите во развој располагаат со поограничени извори на финансирање во споредба со развиените земји.

Други причини кои се споменуваат во литературата се девизниот курс и активната каматна стапка (Beck, R, Jakubik, P, Piloju, A, 2013). Така, доколку дојде до депресијација на девизниот курс, тогаш доаѓа до зголемување на нефункционалните кредити, посебно кај банките со поголем износ на девизни кредити. Имено, тие стануваат поскапи и кредитнокрисниците и се соочуваат со повисоки рати кон банките. Исто така, и зголемувањето на активната каматна стапка делува во оваа насока. Како еден од детерминантите е и наглиот пад на берзанските цени којшто, исто така, делува кон зголемување на нефункционалните кредити. Сепак, ова е случај најчесто во земјите со развиени берзи.

Детерминантите на нефункционалните кредити се застапени во голем број на истражувања во литература. Така, во рамките на анализата на Beck, Jakubik (2013), за 75 земји во последната декада, се дефинираат заедничките макроекономски детерминанти на нефункционалните кредити, помеѓу кои сигнификантно значаење за НПЛ имаат: реалната стапка на раст на БДП, цените на акциите, девизен курс и активни каматни стапки. Преку економетриска анализа е потврдено: намалување на економската активност која влијае врз влошување на квалитетот на банкарските средства; депресијација на валутата, која, исто така, влијае врз зголемување на нефункционалните кредити; намалување на берзанските цени – влијае врз опаѓање на квалитетот на банкарските средства. Големiot пад на берзанските цени на глобално ниво во 2011 влијаеше негативно врз квалитетот на банкарските средства, посебно кај развиените земји со развиен пазар.

Истражувањата укажуваат, доколку учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити изнесува над 10%, тоа претставува сигнал за аларм или за поголема изложеност на ризик на банката. Една од бројните дефиниции за банкарските кризи ги вклучува и нефункционалните кредити, односно, според Demirguc-Kunt and Detragiache (1998), банкарска криза се дефинира доколку учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити изнесува над 10% и трошоците за извлекување од кризата надминуваат 2% од БДП. Таков пример е и *последната глобална финансиска криза (2007-2009)* во чии што рамки дојде до зголемување на бројот на земјите со нефункционални кредити над 10%. Во следниот сликовит приказ може да го

дефинираме постепено зголемување на нефункционални кредити, како и нивното присуство и неколку години по завршување на официјалниот период на кризата (Aiyar, Jobst, 2015). Имено, за стабилизирање на нивото на нефункционални кредити е потребно време, имајќи во предвид дека тие се дерминирани од степенот на опоравување на целокупната економија. (подетален осврт на глобалната финансиска криза 2007-2009 се дава во Главата 6 од овој труд)

Графикон 2.9:

Извор: IMF Financial Sector Indicators (FSIs) and country authorities.

Како што спомнавме, историјата на кризи ја потврди поврзаноста на нефункционалните кредити со банкарските кризи. При анализа на кризите најчесто може да се забележи дека и покрај тоа што определена криза на пример започнала како валутна, сепак последиците од нарушувањето во системот многу брзо преминуваат во останатите делови. Поради тоа, многу често додека се дијагностицира валутна криза во една земја, во реалноста се манифестираат карактеристики на банкарска или должничка криза. При анализата на неколку неодамнешни кризи може да се утврди дека нефункционалните кредити секогаш имаат големо учество во оваа „загатка“.

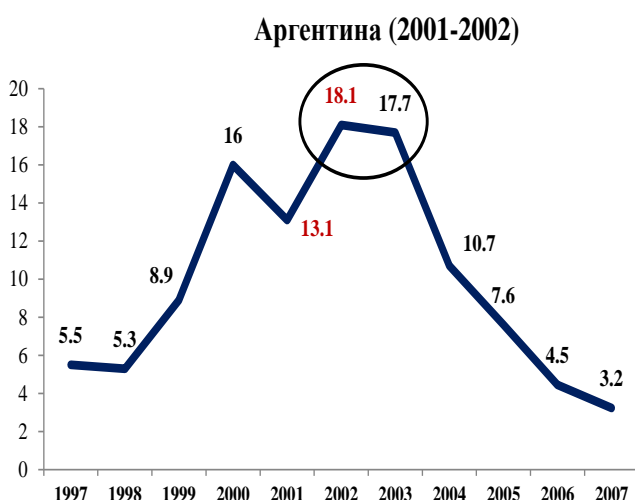
Во следниов дел ќе дадеме приказ на неколку кризи во 90-те години, во чиешто рамки ги анализираме и движењата на нефункционалните кредити. Овие кризи без разлика на причините имаат заеднички карактеристики. Така, според Ely (2008) шесте главни меѓународни финансиски кризи во 1990: Мексико (1995), Тајланд, Индонезија и Јужна Кореа (1997-1998), Русија (1998) и Бразил (1998-1999) имаат три главни карактеристики: значајни капитални приливи, повлекување на капиталот од странските инвеститори и промена на девизниот курс, и заеднички фактори коишто претходеле на овие кризи: слабоста на банкарскиот и финансискиот сектор, фиксниот девизен курс,

макроекономски фактори и големи слабости во националните биланси.

Во следниов дел, прикажани се движењата на нефункционалните кредити во рамките на Аргентинската, Руската и Бразилската криза. Податоците за нефункционалните кредити се преземени од статистичката база на Светска банка, како и од интернет страниците на централните банки на споменатите земји.

Стабилниот економски развој и банкарскиот систем, не се секогаш заштитници од појава на криза -тоа го покажува и *Аргентинската криза од 2001-2002* година. Оваа криза позната како и Големата депресија на Аргентина, се појавува во време кога банкарскиот систем на оваа земја е втор по ред според рејтингот на Светска банка за банкарската регулација. Воедно, Аргентина на почетокот на минатиот век е една од најбогатите држави во светот. Но и покрај тоа, главно како резултат на Руската и Бразилската криза, во периодот од 1998-2002 Аргентина се соочува со голема

Графикон 2.10:

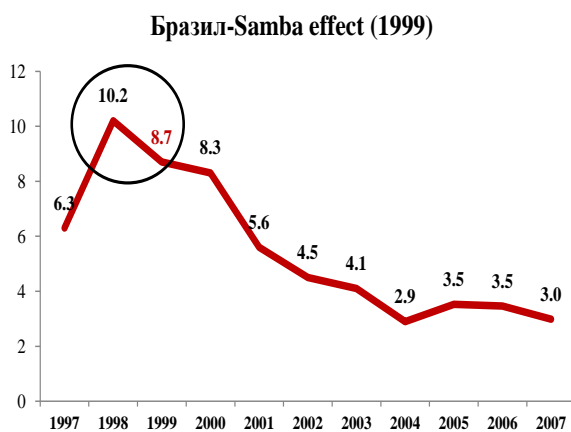
депресија, поминувајќи низ валутна, должничка и банкарска криза. Земјата се соочува со девалвација на својата валута, промена на фиксниот девизен курс, намалување на економската активност, зголемување на невработеноста и на сиромаштијата и сè ова придружено со големи политички превирања. Во 2001 година доаѓа до интензивирање на кризата во Аргентина, при нагло

повлекување на депозитите од банките, нивно конвентирање во долари и пренесување во странски банки. Истата година доаѓа и до девалвација на валутата. Овие случувања заедно со контракцијата на економската активност, придонесоа голем дел од компаниите и домаќинствата да се соочаат со ликвидносни проблеми, коишто придонесоа кон зголемување на нефункционалните кредити. Воедно, поголемите банки во Аргентина се соочија со огромни загуби. Во целиот овој официјален период на кризата 1998-2002, има пораст на нефункционалните кредити, при што кулминација се достигнува во 2002-2003 (Графикон 2.10). Како и кај останатите кризи, нефункционалните кредити најчесто се постојано присутни низ кризниот период, при

што нивниот врв го имаат при крајот на кризата, или кога ќе почне периодот на консолидација, како што е и случај со Аргентина.

Во 1999 година, *Бразил* се соочува со валутна криза, позната како „Самба ефект“, којашто започнува со девалвација на валутата. Како Аргентина, така и Бразил се одликува со стабилен економски систем, и е осмата најголема економија во свет, на почетокот на 90-тите. Но, сепак, најмногу заради ефектите од Азиската криза, во 1999 доаѓа до девалвација на валутата (има фиксен девизен курс врзан со доларот). Со цел да ја одбрани својата валута, Бразил ги зголемува каматните стапки и даночните давачки, и ги користи девизните резерви за интервенција на девизниот пазар. Истовремено има зголемен буџетски дефицит и големи капитални одливи. Интересно е за оваа криза, што за разлика од другите кризи, Бразилскиот финансиски систем, остана прилично имун кон случувањата во земјата. Имено, Бразил не се соочи со финансиска криза - една од причините е стабилниот финансиски систем. Негови карактеристики се ниска

Графикон 2.11:

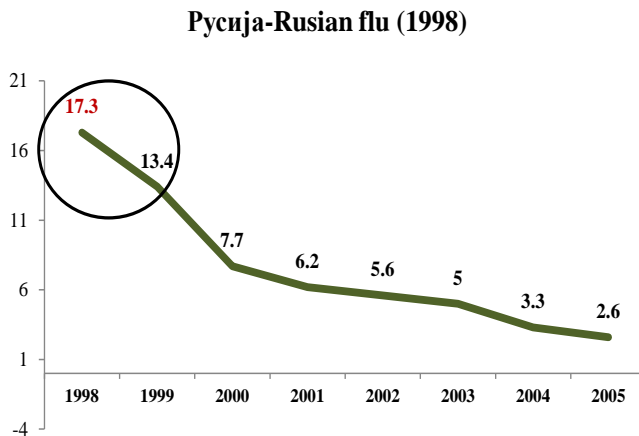
задолженост (кредити/БДП) што значи е помалку ранлив систем, поголема стабилност и доверба во пазарот (Averbug.A, Giambiagi. F, 2000). Сепак, валутната криза не е случајна. Имено, во 1994 година, Бразил се соочи со зголемена економска активност, зголемено кредитирање како и зголемена задолженост на банките. Една година подоцна, под влијание на Мексиканската криза, доаѓа до појава на

ликвидносни проблеми, зголемување на каматната стапка, намалување на профитот на банките и пораст на нефункционалните кредити. нефункционалните кредити растат во годината 1998 кога започнуваат проблемите, но овие кредити почнуваат да се намалуваат веднаш од 1999 година (Графикон 2.11). Како резултат на овие случувања, државата активно започнува да ги применува и имплементира Базелските принципи.

На вака новата поставена инфраструктура, финансискиот систем успева да ја издржи и валутната криза во 1999 година.

Руската криза од 1998, исто така првично се карактеризира со девалвација на валутата, имено се јавува како валутна криза. Како причини се наведуваат намалувањето на продуктивноста, висок фиксен девизен курс помеѓу рубљата и

Графикон 2.12

останатите странски валути, хроничен фискален дефицит како и раст на воените трошоци (Чеченија). Позначително влијание има и Азиската криза, која влијеше на намалување на побарувачка за нафта и метали. Рускиот банкарски систем не остана имун на овие случувања, при што нефункционалните кредити во 1998 достигнаа и до 17% како учество во вкупните кредити

(графикон бр.2.12). Сепак, Русија многу брзо се опорави од оваа, што се должеше пред се на порастот на цената на нафтата при крајот на 90-те години.

2.7.3. Растот на негативните екстерналии

Една банка не ги плаќа штетите кои ги предизвикува кај другата страна преку негативни екстерналии. Современиот менаџмент, особено кај големите банки, мора да биде свесен да ги третира индиректните последици кои можат да предизвикаат загуби кај други, водејќи мотивирана политика само од желбата за сопствена репутација на пазарот и профит. Кај последната криза, анализите на негативните екстерналии од падот на големите банки покажуваат дека најголем дел од овие екстерналии се загуба заради кредитниот и ликвидносниот ризик предизвикана заради начинот на пристапување кон несолвентните банки, пролонгираниот пристап на депозитарите до нивното штедење, временскиот јаз помеѓу времето на губење доверба и повторно воспоставување на кредитните линии (Evanoff, D, Kaufman.G, LaBrosse.J, 2007).

Но, негативните екстерналии (како и позитивните), се објективна категорија која сè повеќе го зголемува своето влијание со усложнувањето на пазарните односи. Меѓузависноста на различните субјекти на пазарот на кој течат огромни суми пари е основен атрибут на современиот финансиски пазар. *Пазарните неуспеси, се реалност*

зад кои стојат негативните екстерналии, асиметричноста на информациите и моралниот хазард. Во најширока смисла на зборот, и системската криза е негативна екстерналија заради пазарниот неуспех од надминување на нестабилните флукуации во процесот на цикличното движење на економијата.

Постоењето на *асиметричноста на информациите и моралниот хазард* може да предизвика силни негативни ефекти врз растот на кредитниот ризик и на банката. Наведуваме хипотетичен пример во време на кредитна експанзија. Менаџментот на една банка (водена од мотивот за профит и изложена на силен конкурентски притисок), го „олеснува“ добивањето кредити играјќи го „хазардот“ на големи добивки. Ја занемарува опасноста од големи загуби – во крајна линија, доколку настанат, тие би ги погодиле сопствениците и акционерите на банката. Менаџментот, играјќи го својот хазард, ја вовлекува банката во негативна селекција на одобрените заеми. Се одобруваат кредити и на баратели со ниска кредитна способност. заради асиметричноста на информациите (едната страна во договорот ги нема потребните информации што ги поседува другата страна). Резултатот е јасен: растот на неплаќањето од делот на ваквите нови заеми, е потврда за зголемен кредитен ризик. Се влошува состојбата на банката. Менаџментот на банката ги погодува сопствениците, но и другите депозитари, штедачи и идни кредитобаратели баратели кои трпат штети од тоа што е влошено портфолиото на банката (раст на каматни стапки, заострување на одобрувањет кредити, зголемување колатерали, па дури и неможност за конверзија или подигање на влогови). Низ призмата на овој хипотетичен пример, се согледа реалноста на кредитниот пазар каде учесниците донесуваат одлуки без прави информации. *Имајќи предвид дека секоја банка е финансиски поврзана со други учесници на пазарот, како и фактот што гради стратешки интеракции со други учесници, станува јасно, како можат да се шират негативните екстерналии сè од ниво на банкарскиот, а и финансискиот систем.*

Моралниот хазард и негативната селекција заради имперфектноста на информациите се погодна клима и за јавување и на шпекулативниот капитал чии носители „во сенка“ тргуваат со хартии од вредност и нивните деривати. Во време на експанзија и ниски каматни стапки, цените на овие хартии од вредност се оддалачуваат од реалната вредност сè до моментот кога меурот на цени ќе пукне и ќе ги покаже правите состојби на пазарот. Ширењето на проблемите од една во друга банка – домино ефект, е познат синдром на пазарот со растечки нерамнотежи кои водат до криза.

Пропаѓањето на некои банки силно го шират кредитниот ризик и ликвидносниот ризик низ банкарскиот систем. Особено, доколку се работи за големи банки. Секој што штедел сака да си ги подигне депонирните пари (заштеди). Секој што има слободни средства во кредитниот договор (т.н. рамковни договори) сака да ги повлече. Неизбежна е паниката помеѓу депонентите и имателите на заеми и хартии од вредност кои трпат загуби кои не ги предизвикале. Тие го плаќаат трошокот на негативните екстерналии. Се задолжуваат кај други банки, како и самите банки кои бараат нови кредитни линии на слободниот финансиски пазар. *Настанува секундарно прелевање на ефектите кај кредиторите и клиентите. Негативните екстерналии растат, а со тоа расте општествениот трошок од овие нарушувања на финасискиот пазар.*

При големи отстапувања од рамнотежа, кредитниот ризик се претвора во системски ризик кој ја загрозува стабилноста на банкарскиот и финасиски систем. Прекумерниот раст на кредитниот ризик (заради големата изложеност, зголемување на веројатноста на неплаќање, рочната неусогласеност, превисоката концентрација итн), носи опасност од прекумерен раст на негативни екстерналии. Сè почнува во процесот на одлучувањето, а се остварува заради финансиската поврзаност, стратешките интеракции и обезвреднувањето на капиталот (ценовно пропаѓање). Gianni De Nicolò и други (2012), екстерналиите ги доведуваат во врска со стратешка комплементарност што се темели на интеракциите помеѓу банките и другите што ги води до ех ante корелација на ризикот во фаза на експанзија, продажба на финансиски средства по многу намалени цени што навестуваат банкротирање заради билансните тешкотии во фаза на контракција и екстерналии кои се должат на интерповрзаноста со финасиски институции или финансиските мрежи - нестабилност на една банка влијае на нестабилноста на други.

Во оваа глава акцентот се стави на негативните екстерналии чиј раст предизвикан од кредитниот ризик може да доведе до системска криза. Искуството од современите кризи во последните триесетина години, служи како аргументација дека ваквата ситуација се случува кога постојат определени услови наведени во следнава табела:

Табела 2.8:

Услови за раст на негативни екстерналии кои се погодни за претворање на кредитниот ризик во системски кризи

Општи услови: финансиска либерализација; дерегулација, раст на странски капитални приливи = ширење и згуснување на финсиските текови и нивно глабализирање

Контекстуални услови: одлучување во услови на асиметрични информации и дејствување водено од морален hazard = немерливи ефекти
Услови на финансискиот пазар: раст на кредитна побарувачка, ниска каматна стапка, високи странски капитални приливи, раст на цени на капитал, раст на цени на станарини = фаза на кредитна експанзија
Банкарско однесување: раст на кредитна понуда, зголемување на задолженоста, раст на краткорочни кредити, неусоглаеност на рочноста, ослабување на системите за проценка, флексибилност на надворешните рејтинг агенции, свртеност на управувањето кон широко пренесување на ризикот = прекумерен раст на кредитниот ризик
Политики: политика на монетарна експанзија стимулативна фискална и финансиска политика = ex post мерки за флукуациите од рамнотежните нивоа во кредитниот циклус.
Регулациски услови: несоодветна прудентна регулација, нецелосни и различни регулациски системи, = несоодветна регулација во однос на пазарниот неуспех на кредитниот и финансиски пазар, регулациски jaz

Прелевањето на екстерналиите од една банка на други банки и други финансиски институции, погодува многу актери на пазарот и сектори во економијата. Платнобилансните тешкотии на една банка кои завршуваат со несолвентност на една банка ги погодува билансите на сите субјекти со кои развива должничко-доверителски врски, сите агенти на пазарот со кои е во конкурентски однос директно или индиректно преку финансиските пазари, акционерите и секако депозитарите и клиентите. На сите помалку или повеќе им нанесува директна или индиректна штета која се мери и со раст на загуби. Штетата може да биде во вид на губење репутација не само во една банка, туку во банкарскиот или финансиски систем во целина. Индиректните ефекти можат да значат не само тековни загуби, туку и губење перспектива. Индиректни ефекти кај поединците кои имале депозити или кредити кои не можат да ги вратат заради растот на каматната стапка и влошените макроекономски услови, води кон нивно осиромашување. Едновремено силни негативни екстерналии се шират со падот на цените на станарините, или пошироко на финансиските средства, заради опасноста од пропаѓање на една банка или банки. Прелевањето на негативните проблеми од едни во други сектори па сè до економијата во целина, даваат значење на системско ширење на негативните екстерналии заради што во крајна линија системската криза претставува негативна екстерналија.

„Факт е дека банките се во бизнис на управување со ризиците. Едноставно, тоа е бизнис на банкарството“
- Walter Wriston (Former Chairman of Citicorp)

3. Основни принципи за управување со ликвидниот ризик

Во досегашниот текст на овој труд (каде предмет на интерес беше управувањето со ризиците, а посебно на кредитниот ризик), и ликвидниот ризик беше многупати третиран. Тоа се должи барем на следниве три причини: *ликвидниот ризик, заедно со другите ризици е дел на системот на управување со ризиците од страна на банките и другите финансиски институции; кредитниот ризик заедно со ликвидниот ризик ги градат основите на однесувањето на банките во стабилни или нестабилни услови; во генезата на било која банкарска криза се јавува меѓузависноста во растот и дејствувањето на кредитниот и ликвидниот ризик.* Бројни од изнесените согледувања се однесуваат на кредитниот, но и на ликвидниот ризик на пример, за разни категоријални аспекти (што е ризик, неплаќање, правила, методи, процедури, процеси), значењето на управувањето, моралниот хазард, асиметричноста на информациите, ширењето на пазарите и иновациите, видовите влијание на макроекономските услови и политики, големите корпорации и пред сè, настанувањето на циклусите во банкарскиот систем итн. Затоа, во овој дел за ликвидносниот ризик веќе обработуваните аспекти, нема да бидат третирани.

Во различните дефиниции за ликвидноста основно е нагласувањето на способноста на банката на време да ги извршува плаќањата. Таа укажува на *способноста на банката да ги претвори своите материјални средства во активата во средства за плаќање во готовина или да ги зголеми задолжувањата на страна на пасивата за да ги исплати актуелизираните обврски и тоа во соодветни рокови.* Ликвидноста, со Базелската регулација, уште во 2000 година беше третирана како: *„способност за зголемување на финансирањето на средствата и остварување на обврските кои пристигнуваат“*, а управувањето со ризикот е во функција на *„обезбедување на банкарската способност континуирано да го прави тоа“* (Basel Committee on Banking Supervision, 2008). Управувањето со ликвидносниот ризик треба да ги спречи загубата во капитал и загубата на репутацијата на банката. Затоа треба стратегија, политики, методи за мерење на ризикот, методи за ублажување на ризикот,

односно веќе познатите од методолошки аспект: процеси, постапки и фази во управувањето со ризиците. Пред сè, се мисли на фазите од идентификација, до следење и мониторинг на извршеното.

– Базелскиот комитет за супервизија преку Базелските принципи за управувањето со ликвидниот ризик ја постави основата на управувањето со ликвидниот ризик за земјите. Имено, со нив се воспоставува рамката за правилното функционирање и спроведување на управувањето со ликвидниот ризик, со цел банката секогаш да има обезбедено соодветни средства за справување со нормални и стресни ситуации. Се воспоставува рамка за следење на готовинските текови коишто доаѓаат од средствата, обврските или вонбиласните ставки. Исто така, со овие принципи се дава насока како банката правилно да се справува со своите ликвидни позиции, и соодветно да одговори на потребите на ликвидниот ризик. Како ликвидносни позиции коишто се истакнуваат во рамките на принципите се: идните готовински текови на средствата и обврските, изворите на ликвидносна побарувачка и ставките поврзани со вонбилансната позиција, валутната структура и други различни активности (Basel Committee on Banking Supervision, 2008). Една од главните компоненти на овие принципи е и насоката за изборот на мерките за ликвидниот ризик, каде што се потенцира дека заради сложеноста на ликвидниот ризик, неопходно е банките да имаат повеќе мерки со коишто ќе има пристапи до структурата на билансот, како и кон проектираните текови. Од аспект пак, на информациите за ликвидност на банките, тие мора да бидат јавно достапни, како за пазарните учесници, така и за супервизорите. Во следнава табела прикажани се основните принципи на Базелскиот комитет за супервизија за управување со ликвидниот ризик (Basel Committee on Banking Supervision, 2008):

Табела 3.1:

Основни принципи за управување и супервизија на ликвидниот ризик	
Принцип 1	Банката е одговорна за вкупното управување со ликвидниот ризик. Треба да се воспостави силна рамка на управување со ликвидниот ризик, за да се обезбеди одржување дополнителна ликвидност, при што високоликвидните средства би биле отпорни на стрес (ситуации на губење на финасиски средства, обезбедени или необезбедени).
Управување со менаџментот на ликвидниот ризик	

Принцип 2	Банката гради толеранција кон ликвидниот ризик, согласно нејзината бизнис- стратегија и улоги на финансискиот пазар.
Принцип 3	Високиот менаџмент треба да развие стратегија и политика за да го управува ликвидниот ризик и да обезбеди одржување на дополнителна ликвидност.
Принцип 4	Банката треба да ги вклучи ликвидните трошоци, користи како и ризикот во цената на своите производи, при што треба да спроведе и проценка на своите перформанси и процес за одобрување нови производи за сите значајни бизнис- активности. Ги усогласува своите бизнис-активности со изложеноста кон ликвидниот ризик што ја создаваат овие активности.
Мерење и менаџмент на ликвидниот ризик	
Принцип 5	Банката треба да има целосен процес за идентификација, мерење, мониторинг и контрола на ликвидниот ризик. Овој процес треба да вклучува рамка за проектирање на готовинските текови на средствата, обврските и вонбилансните ставки во определен временски период.
Принцип 6	Банката треба активно да управува со изложеноста на ликвидносниот ризик и потребите за финансирање во и меѓу правните субјекти, бизнис-линиите и валутните структури, имајќи ги во предвид правните, регулаторните и оперативните ограничувања на трансферот на ликвидност.
Принцип 7	Банката треба да има поставено стратегија на финансирање со која ќе се обезбеди ефикасна диверзификација на изворите и финансирањето. Во таа функција, треба да го одржува своето присуство при изборот на пазарите за финансирање, да одржува стабилни врски со финансиерите, да го задржи капацитетот за брзо подигање на средства од секој извор, да ги идентификува главните битни фактори за способноста за подигање на средствата и да спроведе мониторинг на тие средства .
Принцип 8	Банката треба активно да управува со дневната ликвидност и ризиците, со цел за да ги подмири навремено своите обврски во нормални и стресни услови, а со тоа и да придонесе во непречното функционирање на платниот систем и системот за порамнување.
Принцип 9	Банката треба активно да ги управува своите колатерални позиции и да ги подели покриените и непокриените средства (хипотекарни и нехипотекарни). Банката треба да врши мониторинг на субјектот и

	физичката локација на колатералот и како може да биде преместен во определен временски период.
Принцип 10	Банката треба да спроведува стрес тест за различни институционални и пазарни стрес сценарија (индивидуални или комбинирани), со цел да ги идентификува потенцијалните ликвидносни ограничувања и да се осигура дека определената изложеност е во рамките на толеранцијата на банката кон ликвидносен ризик. Резултатите од стрес-тестот, банката треба да ги користи за приспособување на стратегиите, политиките и позиците за управување со ликвидносен ризик и да развие ефективен план.
Принцип 11	Банката треба да има формален план за финансирање којшто ќе има дефинирано стратегија за кризни ситуации. Овој план треба да опфаќа политики со коишто ќе може да управува со различни стресни ситуации, и да дефинира јасни ситуации на одговорност. Оперативната издржаност на банката мора да се процени.
Принцип 12	Во функција на обезбедувањето на ликвидното стрес-сценарио, банката треба да располага со високо квалитетни ликвидносни средства. Не треба да има правна, регулативна или оперативна пречка за користење на средствата за одржување на финансирањето.
Јавна изложеност	
Принцип 13	Банката треба јавно и редовно да дава информации коишто ќе им овозможат на пазарните учесници да добијат слика за нејзиното целокупно управување со ликвидниот ризик, како и со ликвидните позиции.
Улогата на супервизијата	
Принцип 14	Супервизорите треба на редовна основа да спроведат проценка на севкупната рамка за управување со ликвидниот ризик од страна на банката и нејзините ликвидните позиции, со цел да ја определат отпорноста на банката кон ликвидносен стрес, согласно улогата на банката во финансискиот систем.
Принцип 15	Како дополнување на проценката на супервизорите на ликвидните позиции и управувањето со ликвидносниот ризик, треба и да вршат мониторинг и на внатрешните извештаи и пазарните информации.
	Супервизорите треба да интервенираат на начин што ќе бараат ефективна и навремена реакција од страна на банката за справување со потешкотиите во

Принцип 16	процесот со управување на ликвидниот ризик или ликвидната позиција.
Принцип 17	Супервизорите треба да комуницираат со други супервизори и субјекти како што е централната банка, со цел да се обезбеди ефикасна соработка во дофатот на управувањето со ликвидниот ризик. Комуникацијата треба да биде навремена и редовна, освен во стресни ситуации кога се неопходни вонредни и чести контакти.

Принципите за управување со ликвидниот ризик ги опфаќа сите аспекти за правилно спроведување на процесот на управување со ликвидниот ризик. Наведените принципи имаат базично значење. Со текот на времето, тие се дополнуваат според новите предизвици во развојот на банкарскиот систем.

3.1. Определување на ликвидниот ризик

Од секоја банка се очекува дека во секое време може да ги исполни своите обврски спрема коминтентите. Тоа е верување во банка, како ликвидна банка. Кога тоа не може да го направи, значи постои зголемен ликвиден ризик – веројатност дека нема да ги исплати побаруваните готовини. Нема расположливи средства во активата, ниту може да се задолжи. Ризикот на ликвидноста претставува веројатност дека банката со своите расположливи парични средства нема да ги оствари идентификуваните обврски во определен временски период. Опасностите за ликвидниот ризик доаѓаат од различни извори: неочекувана навала со барања за повлекување на депозити, неочекуван раст на кредитни барања и активирање на кредитни линии од вонбилансните ставки (на рамковни договори); отежнување на пристапот или намалување на финансиските извори заради турбуленции на финансискиот пазар; влошување на кредитниот рејтинг на земјата што ги одбива инвеститорите и ја намалува можноста за задолжување.

Било кое сценарио како одговор на овие извори, бара сериозна анализа на активата и пасивата на банката.

Значи, банката изложена на висок ликвиден ризик нема способност да финансира зголемување на активата за да одговори на доспеаните обврски. Трајната неликвидност на банката може да доведе до нејзина несолветност и нестабилност, а во зависност од големината на банката, може да влијае врз целиот банкарски и финансиски систем. Ликвидниот ризик опфаќа различни аспекти (Milosević'.M, 2014):

Табела 3.2:

Рочна неусогласеност	Доцнење во исплатите за обврските и во наплатите на побарувањата. Овој временски гап (јаз) може во целост да предвика влошување на билансот на банката. Гапот помеѓу рочноста на кредитите и депозитите предизвикува сериозни проблеми - поголем гап значи тешкотии за финансирање на кредитирањето кое е најбитна дејност на банката.
Структурен проблем	Производ на трошоците предвикани од надминување на ликвиднидносниите дебаланси (гапови);
Неочекувани потреби	Резултат на ненадејни условености за раст на ликвидноста заради некои настани;
Финансиски проблеми	Резултат на неможност да се реализираат определени парични текови;
Пазарно вреднување	Номиналната вредност на средствата на активата не се потврдува преку еквивалентна готовина на пазарот (таа е пониска од очекуваната);

Во продолжение, истакнуваме три битни аспекти за определувањето на ликвидниот ризик: *1. видови ликвидни ризици и нивно содејство, 2. видови пристапи кон управувањето со ликвидниот ризик, 3. значење на ликвидната актива.*

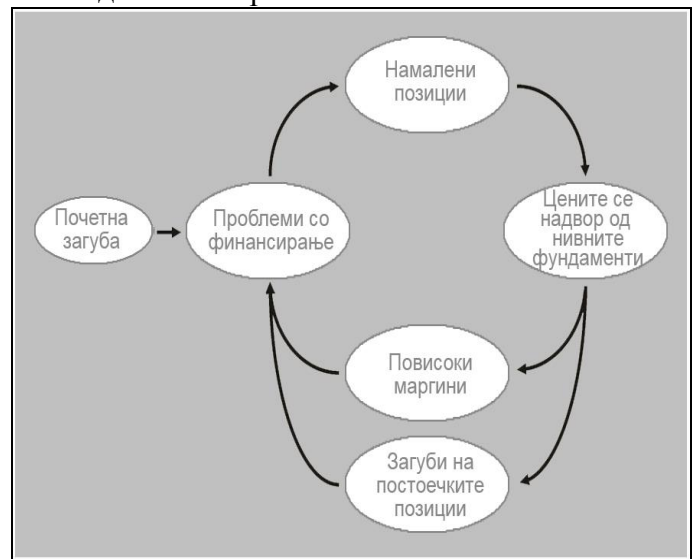
1. Воглавно, постојат два вида на ликвиден ризик: *ризик на финансирање на ликвидноста и ризик на пазарна ликвидност.* Првиот вид се нарекува и „cash-flow” ризик, кој укажува на веќе изнесените карактеристики за неможноста да се платат доспеаните обврски. Основен индикатор е односот на тековните средства и обврски. „Ризик за финансирање на ликвидноста е можност дека банката во определен период навреме ќе стане неспособна соодветно да ги оствари своите обврски” (Drehmann.M, Nikolaou.K, 2010). Според истите автори, дефиницијата за финансирањето на ликвидноста на банката се разликува од таа, за ризикот на финансирање на ликвидноста во следново: првата, се однесува на бинарен концепт (може или не може да ги исполни обврските), а втората, се однесува на плурален концепт (има различни вредности во зависност од идните резултати); првата, се однесува на состојба во определен временски период, втората, на состојба која може да настане во следен временски период (Drehmann.M, Nikolaou.K, 2010). Вториот вид на ликвидносен ризик – ризик на

пазарна ликвидност, е неможност за излез преку пазарот од постојната позиција во која се наоѓа банката (Investopedia). На пример, кога банката е во ликвидносни проблеми и се обидува да се справи со нив преку продавање на свои ликвидни средства, на пазарот не сака или нема кој да ја плати нивната вредност со соодветна цена. Или, на пример, на пазарот нема кој да купи недвижнина иако се распродава, заради фактот што нема такви купувачи.

Ризикот на финансирање на ликвидноста и ризикот на пазарна ликвидност, се дополнуваат и се засилуваат, придонесувјќи во спиралата на неликвидноста која бележи раст на згубите. Со Графиконот бр.3.1 се прикажува нивната зависност (Brunnermeier. M, 2008).

Графикон 3.1:

Ликвидносна спирала

Ризикот на пазарна ликвидност на пример, е поврзан со купувањето хартии од вредност и нивно користење како колатерал со

кој се овозможува задолжување на купувачот (на пример, дилери и инвестициски банки). Цената на хартиите од вредност и вредноста на колатералот не се поклопуваат – постои разлика тнр. маргина, која ја плаќа купувачот. На пазарот, шпекулантите ја водат својата игра за поголема заработка, влијаејќи на растот на маргините во ситуација на намалување на пазарната ликвидност. По промена на почетните позиции, тие сè повеќе продаваат, а цената на средствата опаѓа. При пазарна неликвидност, кога растат маргините, тоа се одразува на намалување на фондовите за финансирање - се намалува финансирањето на ликвидни средства. Тоа повратно влијае врз зголемување на пазарната неликвидност (Brunnermeier.M, Pedersen. L, 2008). Несомнено, споменатите два вида *круга на графиконот* ја потврдуваат констатацијата дека *двата вида на ликвидни ризици се во интеракциски однос и меѓусебно се засилуваат.*

2. Ликвидноста на банката се согледува преку анализата на билансните позиции на банката, активата и пасивата, всушност, преку анализа на билансните и вонбиласни позиции. Од аспект на управувањето, најчесто се застапени следниве пристапи: од

аспект на поединечно побарување, од аспект на активата и од аспект на вкупното работење на банката. Првиот вид управување се однесува на конкретен банкарски инструмент, односно неговата добивка и е свртено кон функционирањето на финансискиот пазар. Вториот вид се однесува на претворањето на слободните парични средства од активата во инвестиции како обврска во пасивата и обратно. Третиот вид се однесува на вкупните расположливи средства на банката од аспект на приливите и одливите, односно од аспект на нивната разлика во распределбата според времето на нивната доспеаност за плаќање. Управувањето со ликвидниот ризик на ниво на банката (актива и пасива), се врши во рамки на управувањето со ризиците односно се согледува и низ интеракциите со другите ризици, како што се кредитниот, каматниот, пазарниот или оперативниот ризик (Бајрактаровиќ. Л, 2013).

Банката треба да *одржува соодветно ниво на ликвидност и во добри и во лоши времиња*. Ликвидното ниво е една од клучните карактеристики за правилно функционирање на банката. Во нормални услови, таа го одржува капацитетот да ги подмири своите обврски во определен временски период, односно финансиски да одговори на тековните и очекуваните обврски. Една од основните функции е да го зголемува трајно својот депозитен потенцијал за финансирање на долгорочните кредити. Имено, големината на депозитите со соодветна рочност која одговара на побарувачката на кредити, овозможува одржување на потребното ликвидно ниво. *Со други зборови, банката има ликвидна актива од која по потреба, може еден дел во најкраток временски период да го претвори во готови пари. Но, кога се јавуваат ликвидни проблеми, банката реагира или преку користење на делот од активата што веднаш може да се претвори во готовина, или може да одлучи да продаде дел од своите средства по пониска цена од нивната пазарна цена, или пак, преку обезбедување на дополнителни финансиски средства преку финансискиот пазар.* Доколку наоѓањето на финансиски извори се врши *на подолг рок, тогаш банката ги изложува своите биланси на дополнителен ризик. Зголемувањето на ликвидниот ризик првично се појавува во зоната помеѓу обврските и средствата на банката, односно во нивниот расчекор, т.н. gap*. Поголемата нерамнотежа помеѓу активата и пасивата, најчесто настанува при неочекувани настани и поголеми одливи на финансиски средства од банката. Регулацијата на минималното ликвидно ниво е неопходност - правилата за тоа, се предмет на регулација.

3. Одржувањето на ликвидното ниво значи експлицитна обврска на банката да има таков ликвидниот имот (средства) кој соодветствува на ликвидните приливи и одливи во стресни ситуации. Ликвидниот имот на банката, не може цел, и тоа веднаш (во рок од неколку дена), да се претвори во готови пари преку пазарот и тоа без трошоци и дополнителни загуби. Би можел само еден дел од имотот на банката и тоа, депозитите на банката кои се кај централната банка (но, за што се прави посебен договор колкав и кој дел), потоа трезорските записи од државна институција (министерство за финансии), благајничките записи од централната банка, висококвалитетни, осигурани депозити и кредити, како и готовите пари што ги има банката. Според Европската регулација, во ликвидниот имот на банката се вбројуваат (Uredba EU, br. 575/2013):

- Готови пари и изложеност спрема централната банка (доколку е можно да се повлече),
- Пренослив имот со исклучително висока ликвидност и кредитен квалитет,
- Пренослив имот кое е побарување од или гарантирано од држави, државни институции на национално, регионално и локално ниво, централна банка , институции на јавен сектор, БИС, ММФ, Европски инструменти и сл.
- Пренослив имот со висока ликвидност и кредитен квалитет,
- Резервни кредитни линии од централна банка (во рамки на монетарната политика итн.

Освен споменатите делови, банките и надлежните тела можат да третираат и други средства доколку се задоволуваат определени критериуми (на пример, расположливи средства без оптеретувања, определени признати колатерали, потврдени низ тргувањето на берзи итн). Ликвидниот имот мора да ги задоволи следниве услови: да биде соодветно диверзифициран, достапен за претворање во готови пари во рок од 30 дена, да биде под контрола на службата за управување со ликвидноста, да има усогласена валутна структура (валутни одливи намалени со приливите итн (Uredba EU, br. 575/2013). Според оваа Европска директива, доколку се исполнат предвидените критериуми и услови, банките во својот ликвидносен имот можат да вбројат: кредити, депозити, чекови, побарувања по репо-трансакции, трансакции на вредносни хартии, на изведени финансиски инструменти, секако злато, и други инструменти.

Бил така, во стресни ситуации ликвидните средства мора да имаат можност за претворање во готови пари т.е. да ја реализираат потребата на заштитен слој на ликвидноста. *Ликвидниот ризик може да доведе до ликвидна криза заради занемарувањето на потребното ниво на ликвидни средства кои се обезбедуваат во „добри времиња“ за да послужат во реализирање на растечките одливи во „лоши времиња“.* Основно тежние е една банка да има обезбедена ликвидна актива за извршување на нејзините обврски.

3.2. Методи на мерење на ликвидниот ризик

Една од главните функции на секоја банка е соодветно мерење на ликвидниот ризик, за определени временски периоди. Со оглед на фактот што приливите и одливите течат секојдневно и се одразуваат на ликвидното ниво, методологијата која банката ја избира за мерење на ликвидниот ризик, мора да располага со такви техники кои можат да ги следат брзите промени на релевантните аспекти на ликвидниот ризик. За мерењето на ликвидниот ризик покрај приливите и одливите, усогласеноста на активата и пасивата, рочната структура на средствата и обврските, од посебен интерес се и изворите на средствата и нивната концентрација (учеството на најголемите депозити), учеството на трансакциските сметки и други видови депозити.

*Со оглед на фактот дека е неопходно континуирано следење на ликвидноста на банката, методологиите за мерење на ликвидниот ризик се ориентирани кон промените на **состојбите и тековите**. Затоа, вообичаено, се користат методологиите за мерење на **нивото на неликвидност и на гаповите на неликвидност**.*

Нивото на ликвидност се утврдува преку согледување на односите помеѓу кредитите и депозитите, активата и пасивата кои можат да се искажат краткорочно или за подолг период (на пример, кредити/ депозити, краткорочна актива/краткорочна пасива и др.). Паричните текови се утврдуваат преку гаповите на ликвидноста кои можат да бидат за определен временски период, или кумулативни за повеќе периоди. Тие укажуваат на разликите во приливите и одливите како и на „стратегијата на банката на пазарите на пари и девизните пазари“ (Prga. I, Šverko.I, 2005). Заедничка цел на овие методологии е осознавање на ликвидносните потреби на банката, а со тоа и намалување на изложеноста на банката на ликвидносен ризик. Секоја банка тежи на најдобар начин да ги измери потребните нето-средства за задоволување на

ликвидносните потреби. Оттука произлегува и основната формула за ликвидносниот ризик: $ЛР=Л-НПС$, при што ЛР е ликвидносен ризик, Л е ликвидност, додека НПС е нето-потребни средства. Во следниов дел, прикажани се дел од методите коишто најчесто се користат за мерење на ликвидниот ризик од страна на банките (Milosevic.M, 2014):

- Ликвидносен геп -Гепот се однесува на разликата помеѓу кредитите и депозитите при што се земаат нивните просечни износи. Со овој метод всушност, се дефинира дали и колку се потребни дополнителни средства. Сосема е јасно дека негативниот геп (депозити помали од кредити) укажува на тоа дека банката има потреба од дополнителни ликвидни средства за да ја оствари потребата од подмирување на тековнонастанатите обврски.
- Анализа на ликвидните стапки -Банките користат различни стапки за следење на ликвидноста:

Табела 3.3:

Стапката на парични средства	Укажува на расположливите ликвидни средства за обезбедување на ликвидноста при повлекување на депозитите. Поголема стапка, значи поголема е ликвидноста, $PHC = \Gamma + P + Дев + XOB/\Sigma A,$ PHC - парични средства, Γ - готови пари, P - резерви, Дев - девизни сметки, XOB - побарувања/хартии од вредност, ΣA - вкупна актива
Стапката на вкупни депозити	Го покажува учеството на вкупните депозити во вкупната актива, $P\Sigma D = \Sigma D/\Sigma A$ ΣD - Вкупни депозити, ΣA - вкупна актива
Стапката на краткорочни депозити	Го покажува учеството на краткорочните депозити во вкупната актива, $PKD = KD/\Sigma A,$ KD - краткорочни депозити, ΣA - вкупна актива
Стапката на ликвидносна резерва	Го покажува учеството на збирот на готовите пари и резервата во вкупните депозити на банката, $PLP_3 = \Gamma + P/\Sigma D,$ Γ - готовина, P- резерви, ΣD - вкупни депозити
Нето-кредити и вкупна актива	Укажува на тоа колку од активата е инвестирано во вкупното кредитно портфолио,

	$R_{инв} = nK/\sum A,$ <p>nK - нето-кредити, $\sum A$ - вкупна актива</p>
Однос помеѓу депозитите и кредитите	<p>Укажува на способноста на банката да го подржи кредитниот раст преку својот депозитен потенцијал,</p> $RD = \sum D/K$ <p>$\sum D$ - вкупни депозити K-кредити</p>

- Ликвиден индекс Овој индекс ја мери можноста за загуба доколку банката треба принудно да продаде дел од активата. Имено, ја мери разликата помеѓу нормалната пазарна цена (вистинската) и онаа по којашто треба да се продаде. Во зависност од итноста на подмирување на обврската, банката може да прифати да продаде дел од активата под нејзината пазарна цена, со цел навремено да дојде до финансиски средства за покривање на обврските. Колку е поголема разликата, толку е поголема и ризичната изложеност и опасноста од загуба:

$$ИЛ = \sum_{i=1}^n \left[w \left(\frac{П}{П^*} \right) \right]$$

W -процент дел од активата $П$ -цената на активата при продажбата, $П^*$ -пазарната цена на активата/имотот.

- Ликвидност во ризикот Овој метод се користи за определување на вредноста на готовинските текови поврзани со различни билансни и вонбилансни позиции.

$$LaP = pL - ЦaP$$

pL -веројатност за пристап до одредена ликвидност, $ЦaP$ -готовина.

Мерењето на нивоата на ликвидност и тековите на ликвидност преку едновремено користење на радио-методологиите и методологиите – гепови (нивни комбинации), е условено од зависноста на ликвидната положба на банката на пазарот, какао и од односот на средствата и обврските во нејзиниот биланс. Во текот на работењето на банката, постојана активност е претворањето на краткорочни средства (наједноставно депозити), во долгорочни обврски (наједноставно кредити). Тоа носи рочна неусогласеност – геп. *Основна задача е да се управува со гепот. Мерењето на гепот на ниво на билансните и вонбилансни ставки, односно, утврдувањето на рочното несовпаѓање помеѓу краткорочните позајмувања пласирани во долгорочни пласмани, е потреба на менаџментот за спречување на растот на ликвидносниот ризик*

и заштита на капиталот. Со оглед на фактот што рочната неусогласеност се следи и со валутна неусогласеност (несовпаѓање на средствата и обврските во странска валута), гепот се мери и од тој аспект преку користење на соодветни методологии. Мерењето на учеството на гепот во ликвидносната структура од овие аспекти, им помага на менаџерите да ја согледаат адекватноста на ликвидната актива во определени временски интервали и во определени валутни односи и да преземат соодветни активности.

За стресни ситуации, со цел да се утврди можноста за издржливост на банката на различни нивоа на ризична изложеност, се прави стрес-тестот и различните сценарија. Мерењето на идното однесување на ризичните фактори бара податоци знаење и искуство. Третиран како средство во управувањето со ризиците, стрес-тестот е поддржан и изработуван од страна на банките, централните банки, супервизорските институции на национално и интернационално ниво. Секоја банка треба редовно да прави стрес-тест за добри и лоши ситуации (сценарија), вклучувајќи различни фактори.

Користењето на стрес-тестот за согледување на ликвидниот ризик е од понов датум, можеби заради фактот што ликвидните проблеми се јавуваат наеднаш и бараат брза реакција. Постојат повеќе пристапи, помеѓу кои пристапот наречен „тест на ликвидноста базиран на готовина (cash flow)” е и дел од веќе споменуваната IV европска директива од 2014 година. Во средиште на интересот се договорените готовински текови со нивната рочност на доспевање. Според Christian Schmieder и др. (2012), се користат и други техники, како на пример, тест за поврзаност на ликвидноста и солветноста, тест за ликвидното финансирање, каде што преку сценарија се симулираат ситуации на распродажба на средства на пазарот, обезбедување ликвидност од централната, анализа на ликвидниот гет итн. Стрес-тестот и сценарио анализата се третираат и како техники на управувањето со активата и пасивата. Од состојбата и тековите на средствата и обврските зависи и справувањето со ликвидноста и ликвидниот ризик. Имено, преку овие техники се овозможува утврдување на сензитивноста на банката на определени надворешни и внатрешни шокови. Како на пример, се гледа реакцијата на банката на нејзините финансиски текови, доколку на пример дојде до ненадејно повлекување на депозитите, или пак, зголемување на нефункционалните кредити. На овој начин, се утврдува делот во кој што банката е најмногу сензитивна, и дали има ресурси за надвладување на оваа ситуација.

3.3. Индикатори за ликвиден ризик

Унификацијата на системот на индикатори на ликвидниот ризик е скоро невозможна заради разликите во пазарите, нивото на развиеноста на условите во кои работи една банка, нејзината поставеност, големината итн. Индикаторите имаат изразено важна временска функција. Имено, тие можат да се однесуваат на дневни ликвидни промени, (ден за ден), на краткорочни промени до една година и промени на подолг рок. Основно тежнение е тие да помогнат во мерењето, следењето и контролата на ликвидниот ризик. Според изнесените принципи на Базел (во Првата глава за ликвидниот ризик во овој труд), мерењето, следењето и контролата се однесуваат на следниве активности:

- идни готовински текови од средствата и обврските;
- извори за ликвидна побарувачка;
- валутни активности на банката;
- активности порамнување (Basel Committee on Banking Supervision, 2008).

Тоа имплицира потреба дека индикаторите на ликвидниот ризик треба да ги изразат аспектите на промени во ликвидната состојба и ликвидните текови (приливи и одливи), како и нивната временска и валутна рочност.

Според ММФ, ликвидните средства се средствата коишто можат да ја задоволат побарувачката за готовина, односно можат да се претворат во готовина во најкраток можен рок. Се дефинираат два главни индикатори и тоа (Financial Soundness Indicators, IMF, 2003):

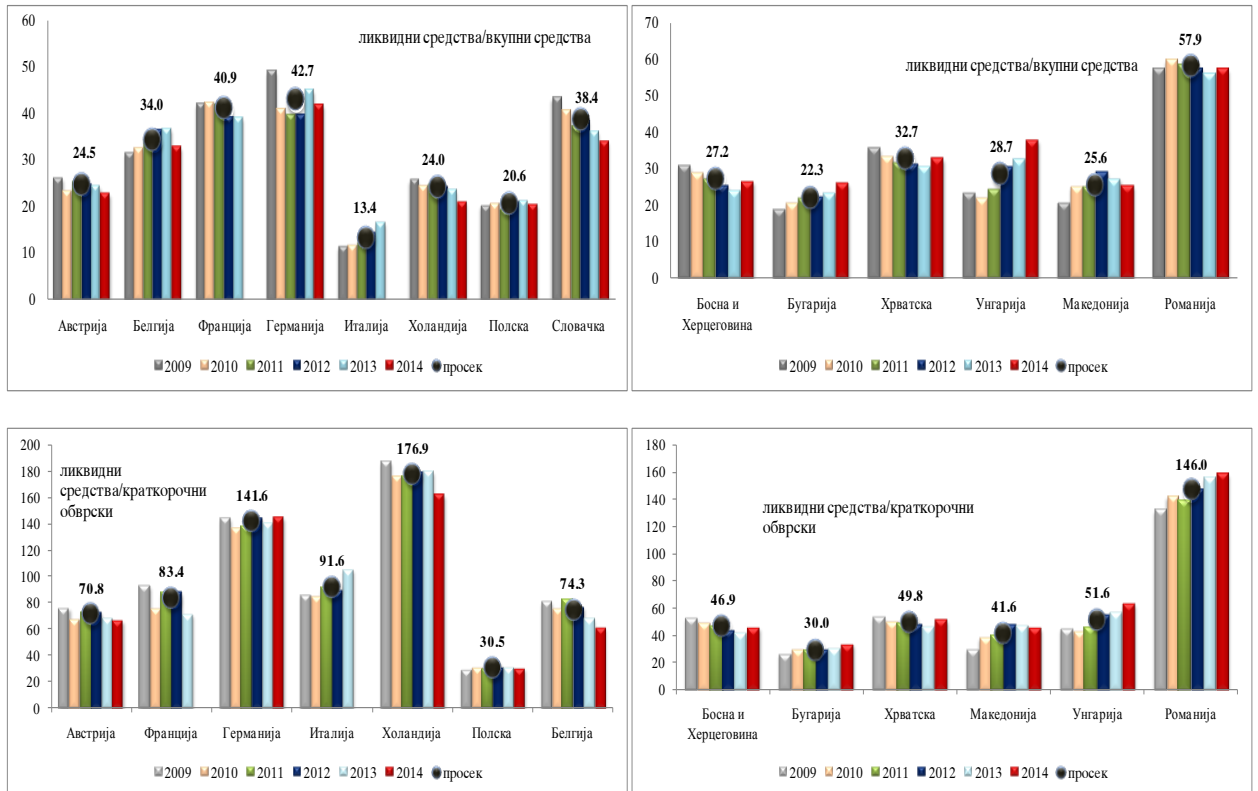
- *Ликвидносни средства/вкупни средства – битен за оценка на можноста да се обезбеди готовина за некоја потреба која можеби не е, или е очекувана. Претставува и индикатор на нивото на доверба на депозитарите во банката.*
- *Ликвидносни средства/краткорочни обврски -битен за оценка на ликвидното несовпаѓање помеѓу обврските и средствата. Претставува и индикатор на капацитетот на издржливост на банката при краткорочно повлекување на депозитите.*

Банките во секоја земја користат и други индикатори.

На следниов Графикон 3.2 се претставени движењата на двата индикатори од 2009-2014 година и нивните просеци. Од европските земји коишто се предмет на анализа, Италија има најниска стапка кај индикаторот ликвидни средства/вкупни

средства, додека од земјите во регионот, тоа се Бугарија и Македонија. Според другиот индикатор, највисока стапка на ликвидни средства/краткорочни обврски имаат Холандија и Германија, додека од земјите од регионот, тоа се Романија и Унгарија (Financial Soundness Indicators, IMF).

Графикон 3.2:

Повеќето земји покажуваат наклонетост кон одржување на средно ниски стапки на ликвидни средства/вкупни средства, односно средно високи стапки за ликвидни средства/краткорочни обврски (без поголеми осцилации во текот на годините).

Регулациите за ликвидниот ризик се разликуваат помеѓу земјите и покрај меѓународната регулатива. Тоа се одразува и на изборот на дополнителните индикатори за ликвидниот ризик. Го наведуваме примерот на показателите за ликвиден ризик кај македонските банки:

Табела 3.4:

Показатели:

- Ликвидни средства/вкупни средства	- Ликвидни средства/вкупни депозити на финансиски субјекти	- Ликвидни средства/обврски со преостаната рочност до една година
- Ликвидни средства/вкупни обврски	- Ликвидни средства/депозити на население	- Ликвидни средства/обврски со преостаната рочност до 30 дена
- Ликвидни средства/краќкорочни обврски	- Кредит/депозити	

Извор: Извештаи за ризиците во банкарскиот систем на Република Македонија, НБРМ

Индикаторите овозможуваат следење на ликвидната позиција на банката од аспект на секторската, како и рочната структура. Секој од нив има своја аналитичка вредност за оценка на способноста на банката да реагира на определени ликвидните промени преку својата ликвидна актива. Секако, било кои индикатори да се користат за ликвидниот ризик, неопходно е нивно временско одредување, следење (дали се во рамки на определени граници) и доколку е потребно, проверка на нивната аналитичка вредност.

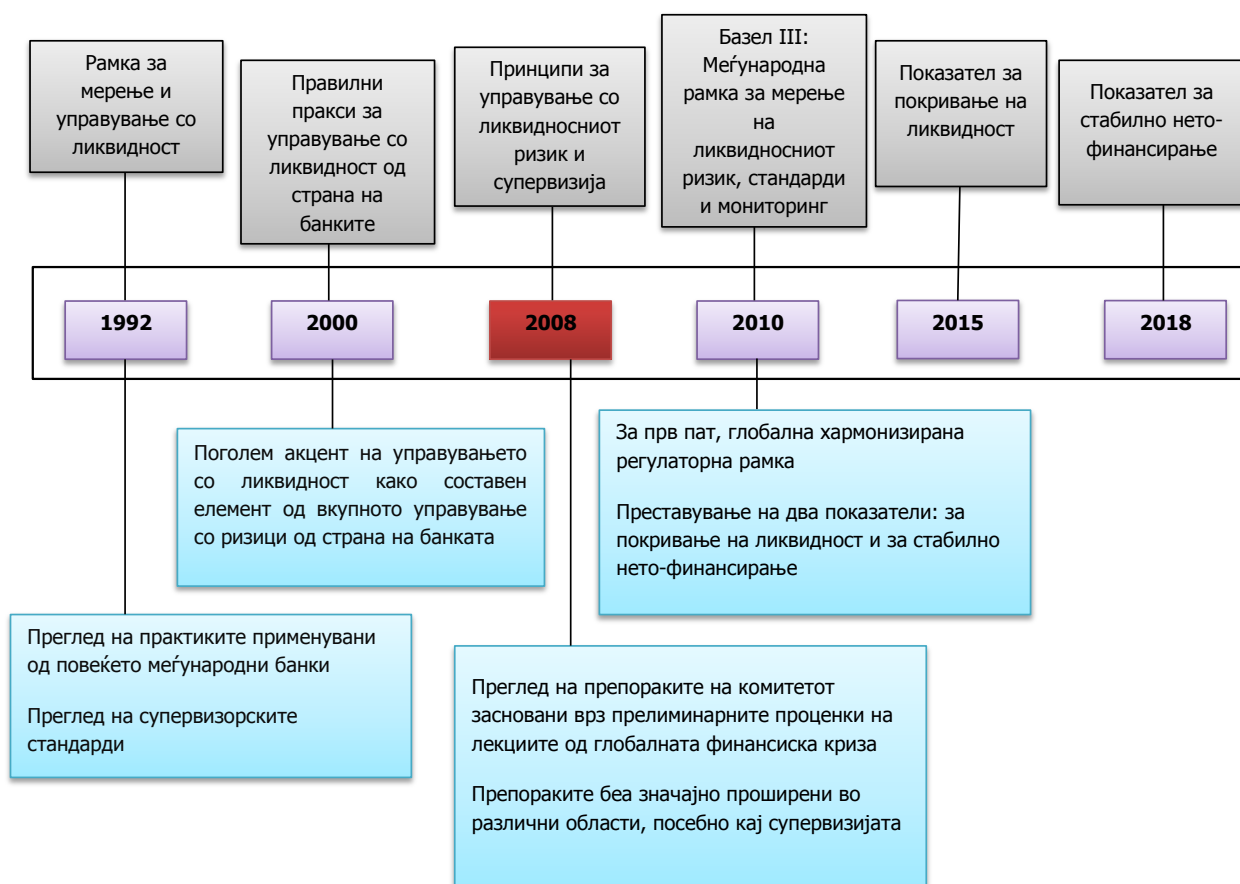
Посебна важност се дава на индикаторите за рано предупредување. Базелскиот комитет за супервизија, ги вгради во принципите со очекување дека тие треба да опфатат многу прашања, како на пример, „брзорастечки средства, особено финансирани од проблематични извори, зголемување на концентрација на средства или обврски, зголемување во несовпаѓањето помеѓу валутите, зголемување на просечната рочност на обврските, појави на приближување кон поставените граници, значајно влошување во приходите, зголемен ризик поврзан со определен производ или кредитна линија” (Basel Committee on Banking Supervision, 2008). Индикаторите можат да бидат искажани во квантитативна или квалитативна форма.

3.4. Методологија на управување со ликвиден ризик

Големото внимание кое денес се посветува на ликвидниот ризик, пред сè се должи на *последната криза*. Оваа криза ја потенцираше важноста од управувањето со ликвидноста и контролата на ликвидниот ризик во рамки на управувањето со ризиците на ниво на банката. Ликвидниот ризик беше и претходно третиран како дел од стратегиите и плановите на банките, но го немаше потребното внимание како кредитниот и пазарниот ризик. После кризата, со Базел III, се создава нова регулатива и стандарди на национално и меѓународно ниво. Се покажа дека влијанието на ликвидниот ризик на макро ниво, може да биде силно и долготрајно. Затоа, се унапреди од методолошки и содржински аспект управувањето и регулирањето на ликвидниот ризик. Преку следниот графикон ја прикажуваме еволуцијата на управувањето со ликвидниот ризик.

Графикон 3.3:

Преглед на засилувањето на управувањето со ликвидниот ризик од страна на банките

Извор: New Liquidity standards in Macro-Prudential contedzt, presentation, Burkhard Dress, Macro-prudential policies, Joint Vienna Institute, october 2015

Генералната разлика помеѓу ризикот на финансирање на ликвидноста и ризикот на пазарна ликвидност е во тоа што кај првиот, проблемот е во неуспехот да се најдат нови извори на финансирање (постои повлекување на постојни), а кај вториот, проблемот е во неуспехот на претворање на средствата во ликвиден имот (заради пазарни нарушувања). Тежнението преку управувањето со активата е претворање на помалку ликвидни средства во готови пари. Тежнението преку управувањето со пасивата е зголемување на обврските заради нови задолжувања предизвикани од некој настан. Кога се јавуваат ликвидни проблеми, на банката и стојат на располагање следниве методологии на управување (или нивни комбинации):

- Реагирање преку користење на делот од активата што веднаш може да се претвори во готовина;
- Реагирање преку продажба дел од своите средства по пониска цена од нивната пазарна цена;
- Обезбедување на дополнителни финансиски средства преку финансискиот пазар;
- Користење на дел од имотот на банката и тоа нивните депозити кои се кај централната банка (но, за што се прави посебен договор колкав и кој дел), потоа трезорските записи од државна институција (министерство за финансии), благајничките записи од централната банка, висококвалитетни, осигурани депозити и кредити, како и готовите пари што ги има банката.

Ликвидниот ризик побргу расте доколку постои недоволна грижа за учеството на ликвидните средства во вкупните средства на банката. Последната криза потсети дека банките кои немаа доволно ликвидни средства (имот) за да ги покријат изненадните и се поголеми одливи на капитал, беа принудени да продаваат дел од својата актива, што доведе до намалување на цените, пад на вредноста, понатамошна распродажба – кај некои заврши со плановите за санација, а кај некои со банкротство. Европската Унија реагираше помеѓу другото, и со донесувањето на познатата Директива бр.575 од 2013, која *ликвидната покриеност ја изрази како експлицитна обврска за обезбедување на ликвиден имот во функција на покривање на одливите (минус приливите), според определени правила за нивоите на ликвидност. Се вовеле потребната минимална ликвидност - барањето за ликвидната покриеност од 100% доби*

динамика за реализација сè до 2019 година (коефициент на ликвидна покриеност од 100% значи, доволно средства за покривање на одливи во рок од 30 дена) (Delegirana Uredba Komisije (EU) 2015/610. Ликвидната покриеност се дефинира како ниво на заштитен слој на ликвидниот имот и неговите „нето-ликвидни одливи” во време на стрес во траење од 30 дена. (Delegirana Uredba Komisije EU 2015/61). Базел III ги постави стандардите за глобалната ликвидност (Табела 3.5)

Табела 3.5:

Стандарди за глобалната ликвидност и мониторинг на супервизија-Базел III
(Basel Committee on Banking Supervision reforms - Basel III)

Показател за покривање на ликвидноста (Liquidity coverage ratio)
според овој показател, банките треба да имаат дополнителни високо квалитетни ликвидни средства коишто ќе и овозможат на банката да се справи со определено стрес-сценарио во траење од 30 дена
Показател за стабилно нето-финансирање (Net stable funding ratio)
долгорочен показател преку кој банката може да ги регулира несовпаѓањето во ликвидносните текови. При тоа, го зема во предвид целиот биланс и стимулативно делува на банката за користење на стабилни извори на финансирање
Принципи за управување и менаџмент со ликвидносниот ризик
базирано на соодветно управување со ликвидносниот ризик во банкарските организации.
Супервизорски мониторинг
оваа рамка содржи сет на инструменти коишто ќе им помогнат на супервизорите во анализирање на ликвидносниот ризик во рамки на банката, но и на системско ниво.

Со Базел III првпат се поставија меѓународни хармонизирани правила за супервизија на ликвидниот ризик. Како дополнување на принципите за ликвидност беа претставени показатели за покривање на ликвидност и стабилно нето-финансирање, со цел банката да одржува соодветна ликвидност за да се соочи со изложеност на определен настан. Показателот *за покривање на ликвидноста*, има за цел да ја регулира краткорочната отпорност на ликвидносниот ризик, а показателот за *стабилно нето-финансирање* има за цел да ја регулира ликвидноста на банката на подолг рок (Bank for International Settlements 2013).

Со *показателот за покривање на ликвидност*, банката треба да има соодветен износ на високо квалитетни ликвидни средства (готовина или средства коишто ефикасно се претвараат во готовина), со цел да се подмират обврските коишто би настанале во услови на ликвидно стрес-сценарио во траење од 30 дена. Се изразува преку следнава формула:

$$= \frac{\text{високо квалитетни ликвидни средства}}{\text{вкупно нето готовински одливи во текот на 30 дена}} \geq 100$$

Поседувањето на висококвалитетни ликвидни средства е повисока „гаранција“ за спречување на растот на ликвидниот ризик, односно на способноста на банката да ја покрие својата изложеност на предвидливи или непредвидливи обврски. Во вкупните ликвидни средства спаѓаат готовината и депозитите коишто се држат во централната банка, како и веќе споменатите висококвалитетни трансферибилни средства. Имено, ликвидните средства се поделени во два нивоа и тоа: во првото ниво влегуваат готовината и трансферибилните средства со највисока ликвидност и кредитен квалитет (минимум, 60% од ликвидните средства); во второто ниво спаѓаат трансферабилните средства коишто се со висок ликвидносен и кредитен квалитет) максимум, 40% од ликвидните средства). Нето-готовинските одливи преставуваат вкупните очекувани исплати и приливи за следните 30 дена, кои во зависност од ситуацијата во која е банката, можат да се искажуваат на месечна основа или почесто од тоа.

Со *показателот за стабилно нето-финансирање* банката треба да покаже дека има долгорочни средства покривање на своите обврски финансирани од долгорочно стабилни финансиски извори. Се изразува преку следнава формула:

$$= \frac{\text{расположлив износ на стабилно финансирање}}{\text{потребен износ на стабилно финансирање}} \geq 100$$

Нето-финансирањето ги покажува состојбите кога банката има или нема средства за финансирање во определени временски термини. Се оценува дека прифаќањето на овој показател, значи ограничување на банките за преголемо потпирање на краткорочни финансирања, коишто често во практиката се покажуваат како нестабилни и ризични извори. Вредноста на овој показател постојано треба да биде над 100%. Расположливото стабилно финансирање претпоставува стабилни извори на финансирање, постојано присутни и достапни на банките и во стресни ситуации. Потребниот износ за стабилно финансирање претпоставува дека банката има слободни средства, неоптоварени од никакви претходни хипотеки, трансферибилни, како во билансните, така и во вонбилансните средства.

Овие два показатели според Базел III ќе се имплементираат во определена временска рамка:

Табела 3.6:

	2015	2016	2017	2018	2019
Показател за покривање на ликвидност	60%	70%	80%	90%	100%
Показател за стабилно нето-финансирање				Преставување на минимални стандарди	

Со првиот показател, потребното минимално ниво на ликвидност е поставено на 60%, за потоа рамномерно се зголемува на годишно ниво. Овие предлози, предизвикаа различни дискусии. Тие, иницирани од последната криза, се во функција на надминување на појавите на потценување на заштитниот капитал и неговата улога во стресни ситуации (Bazel III, 2010).

Во криза, основно прашање на банките со ликвидни проблеми е како да се дојде до готовина. Продажбата на средства, го намалува капиталот, Реоткупот (репо) на меѓународниот пазар бара неоптоварни хартии од вредност, односно прифатливи гаранции, кои се оскуден дел кај банките со ликвидни проблеми. Помошта на банките преку „кредитирањето во крајна инстанца“ во фазата на резолуција помогна на некои банки, но не ги решава системските последици од кризата врз сите банки. Во современи услови, ликвидниот капитал не може да се менаџира пред сè преку задолжителната резерва на депозитите на банките од страна на централната банка. Затоа, Базел III ги воведе веќе споменатите ликвидни стапки, во управувањето со ликвидниот капитал. Следнава анкета го покажува степенот на прифатливост на овие показатели од страна на банките.

Анкета Со цел да се утврди влијанието и спроведувањето на реформите од Базел III, БИС на полугодишна основа спроведува Анкета (Basel III Monitoring Report March 2015) при што учество земаат 224 банки. Притоа, банките се поделени во две групи, при што, првата група има основен капитал од 3 милијарди евра и се меѓународно активни, додека во Групата 2, спаѓаат останатите банки. Според Анкетата, просечната стапка за покривање на ликвидност за Групата 1, (94 банки) изнесува 121% додека за групата 2, (116 банки) во просек 140%. Притоа, 80% од сите банки (210 банки) пријавиле дека веќе им е исполнето или надминато минималното барање од 100%, додека 96% од банките пријавиле дека показателот за покривање на ликвидност им е на или над 60%. Од аспект на показателот за стабилно нето-финансирање просек на исполнетост од

страна на Првата група е 110%, додека во Втората група 114%. Притоа, 80% од вкупните банки исполнуваат или надминуваат 100%.

Покрај овие новини на Базел III што се однесуваат на регулирање на ликвидноста и ликвидниот ризик, претставени се и алатки за мониторинг, со коишто се овозможува на регулаторите детален пристап кон ликвидносната позиција на банката. Такви алатки се следење на рочното несовапаѓање помеѓу приливите и одливите, концентрацијата на финансирањето (да се определат доминантни извори на финансирање), расположливите непокриени средства (коишто може да служат за колатерал), преглед на ликвидноста според валутната композиција како и пазарно поврзаните алатки (базирани врз податоците и информациите што доаѓаат од пазарот) (Прирачник Базел III).

Повеќето земји во развој имајќи ја во предвид сложеноста на овие стапки, применуваат други стапки, коишто на некој начин се алтернативи на предложените од Базел III. На пример, во Р.Македонија, според одлуката на НБРМ, постојат две **стапки на ликвидност** коишто помагаат за одржување на соодветното ниво на ликвидност кај банката. Тоа се стапките на ликвидност до 30 дена како сооднос помеѓу средствата и обврските коишто достасуваат во следните 30 дена, како и стапката на ликвидност до 180 дена, за обврските коишто достасуваат до 180 дена. Тие мора да бидат најмалку еднакви на 1, што укажува дека банката го одржува минималното ниво на ликвидност.

3.5. Систем на управување со ликвидниот ризик

Системот на управување со ликвидниот ризик ги има истите методолошки карактеристики како и системот на управување со кредитниот ризик, бидејќи и двата се делови на системот на управување со ризиците на ниво на банката. И кај системот на управувањето со ликвидниот ризик се неопходни активностите од идентификација на изворите до следењето и мониторингот. За овој систем е неопходно планирањето, организирањето, информирањето, координирањето... да се поврзани преку стратегијата и политиките насочени кон ликвидниот ризик.

Управувањето со ликвидниот ризик се базира на стратегија и политика. Интегрираноста во системот на управување со ризикот на ниво на банката, претпоставува одредедување на толеранцијата кон ризикот, (нивоа на ликвидносна

изложеност), нивоата за заштитните слоеви на ликвидноста, ликвидната изложеност во валути, рочната усогласеност итн. Накратко, управувањето, а со тоа и политиката за ликвидниот ризик, треба да ги препознае клучните проблеми околу кои би бил концентриран управувачкиот напор, како на пример:

Избор на стратешки проблеми во управувањето со ликвидниот ризик

1. Структура на средства и обврските (актива и пасива);
2. Мерење и следење на паричните текови;
3. Рочна усогласеност на средствата и на обврските;
4. Валутна усогласеност на средствата и на обврските;
5. Диверзификација на изворите за финансирање и достапност на пазарите;
6. Управување по деловни линии, организациски системи во и надвор од земјата;
7. Сценарија за добри и лоши времиња;
8. План за надминување на кризни ситуации.

Неспорно клучен предизвик е управувањето со приливите и со одливите од аспект на ликвидниот ризик. Со цел одржување на соодветно ниво на ликвидност, неопходно е да се следат како што е и претходно спомнато, приливите и одливите на банката, како тековните, така и очекуваните, со цел реално да се оцени вкупната ликвидна состојба. Под приливи најчесто, се подразбираат депозити, наплата на кредити, продажба на хартии од вредност и други приливи. Додека под одливи, се подразбира одобрен кредити, купени хартии од вредност, исплаќање на депозити и слично (Одлука за управување со ликвидниот ризик, НБРМ). Методолошки, тоа е врзано со потребата за искажување на структурата на рочноста во нејзина динамичка смисла: денови на уплата и исплата по различни ставки на страната на средствата и обврските, промени во разликата помеѓу приливите и одливите и идентификување на слабостите кои влијаат врз негативно салдо во определени услови. Зголемувањето на одливите и растот на ликвидниот ризик го иницира практикувањето на методологиите за намалување на ликвидниот ризик. Политиката мора да ја опфати целата организациска структура (центра, филијали), како и да одговара на целите и задачите на деловниот систем. Ваква постапка е неопходна и за согледување на валутната рочност. Она што е особено важно и кај ликвидносниот ризик, кризниот менаџмент добива посебна улога во влошените ситуации. Тој има улога и кога банката е во кризна ситуација, но и кога банкарскиот систем е во кризна ситуација чии последици ги

чувствува секоја банка. При такво лошо сценарио, планот мора да даде одговор за справување со последиците.

Секој систем на управување се движи во определена регулаторна рамка. Регулаторната рамка со четири сегменти и нивните процеси соодветсува на барањата на процесот на управување за проценка и мерење, информирање и контрола и ревизија (Basel III Handbook).

Рамка на управување со ликвидниот ризик	
<p>Управување - прв сегмент</p> <p>ПРОЦЕСИ:</p> <p>Толеранција на ликвидниот ризик;</p> <p>Одговорност на високиот менаџмент;</p> <p>Цената на ликвидните трошоци.</p>	<p>Мерење и менаџмент – втор сегмент</p> <p>ПРОЦЕСИ:</p> <p>Процес за менаџмент на ликвидниот ризик;</p> <p>Перспективи;</p> <p>Стратегија на финансирање;</p> <p>Дневни ликвидни позиции;</p> <p>Колатерални позиции;</p> <p>Стрес-тестинг;</p> <p>Непредвидено финансирање;</p> <p>Висококвалитетни ликвидни средства.</p>
<p>Јавна изложеност - трет сегмент</p> <p>ПРОЦЕСИ:</p> <p>Јавна изложеност.</p>	<p>Улогата на супервизијата - четврти сегмент</p> <p>ПРОЦЕСИ:</p> <p>Проценка на Рамката за менаџмент со ликвидносниот ризик;</p> <p>Мониторинг;</p> <p>Ефективна/навремена интервенција;</p> <p>Комуникација со другите супервизори.</p>

Карактеристиките на системот на управување со ризиците го определуваат и системот за управување со ликвидниот ризик. Регулаторната рамка влијае на организацискиот, контролниот информацискиот аспект на реализирањето на политиките за ликвидниот ризик. Од аспект на *организациската структура* се дефинира улогата на секој од органите, како на пример на Надзорниот одбор, Одборот за управување со ризици и Управниот одбор. Тие имаат бројни надлежности (во рамки на нивната поставеност во управувачката структура), во врска со воспоставување и следење на соодветната политика на управување со ликвидниот ризик, следење на главните

индикатори на ликвидниот ризик..., па сè до следење на нови производи и слично. Затоа, информирањето преку извештаи е редовна активност. Од аспект на *внатрешната контрола*, банката воспоставува систем според кој процесот на управување на ликвидниот ризик се вклучува во вкупниот процес на управување со ризици. Една од битните задачи е определувањето на лимити за паричните текови и известување на нивните отстапувања, гепови и други неправилности. Во функција на нивно надминување, вршат проверки, даваат предлози итн. *Информативниот систем*, овозможува преку навремени податоци во вид на прегледи, извештаи, статистики, препораки, соодветните тела да вршат навремено и постојано мерење, следење, контрола во управувањето со ликвидниот ризик, но и овозможува донесување на навремени одлуки од страна на менаџментот. Со овој систем треба да се овозможи дневно следење и мерење на ликвидниот ризик од различни сегменти (валутни, индивидуални-агрегатни). *Стрес-тестирањето* е една од најважните техники во процесот на управување со ризици од страна на банката. Имено, преку оваа техника се овозможува да се утврди сензитивност на банката на определени надворешни и внатрешни шокови. Како на пример, се оценува реакцијата на банката, на нејзините финансиски текови, доколку на пример дојде до ненадејно повлекување на депозитите, или пак, зголемување на нефункционалните кредити. На овој начин, се утврдува дали има ресурси и услови за надминување на ваквата ситуација.

Ваквата поставеност на управувањето со ликвидниот ризик врз база на наведената Регулаторна рамка за управување, се поврзува со Базелските принципи. Имено, Регулаторна рамка базира на основните принципи за управување со ликвидниот ризик според Базелскиот комитет за супервизија. Банката треба да воспостави соодветна рамка за менаџмент на ликвидниот ризик, со цел да се одржува дополнителна ликвидност. Навременото реагирање, при првите знаци на несигурност во ликвидната рамка е круцијален чекор кон успешно управување и справување со ликвидниот ризик од страна на една банка.

3.6. Активности за одржување на соодветно ниво на ликвидност

Во стресни ситуации, основа на справувањето со ликвидниот ризик е способноста на банката да одржува такво ликвидно ниво кое овозможува *брза и лесна исплата* на краткорочните обврски кои претставуваат нејзин долг. Поаѓајќи од дефиницијата дека *управувањето на ликвидниот ризик*, подразбира управување со активата и пасивата,

заради навремено плаќање на обврските, во нормални или вонредни услови на работење на банката, (Одлука за управување со ликвидниот ризик, НБРМ 2011) се доаѓа до потребата за постојано обезбедување на:

- Тековно ликвидно ниво,
- Ликвидното ниво со кое брзо ќе одговори на актуелни потреби,
- Ликвидното ниво кое брзо ќе овозможи претворање во готови пари (Investopedia).

Со оглед на ширината на проблематиката за управување со активата и пасивата, во овој контекст, подвлекуваме неколку значајни аспекти за одржувањето на ликвидното ниво во стресни ситуации.

-Централна активност е управувањето со приливите и одливите. Од тоа зависи количината на потребните средства за подмирување на настанатите обврски. Тоа претпоставува континуирано управување со активата, пасивата и едновремено со активата и пасивата (Milosevic. M 2014). Секоја банка има ликвидна резерва што ги подразбира нејзините средства во централната банка, средствата на сметки во странство и готовината, вишок на ликвидност (дел на средствата на сметките кај централната банка кои се над задолжителната резерва и кои можат да се користат од страна на банката). Во ситуации на турбуленции, ликвидносниот имот служи за покривање на нето-ликвидните одливи (приливи – одливи). Ликвидните одливи се третираат низ следните аспекти: одливи врз основа на депозити од население кои се разликуваат според повеќе критериуми како на пример, осигурани или неосигурани, мала или голема веројатност на повлекување, од домашни или лица на трети земји итн. Одливи врз основа на други обврски, како што се трансакции осигурани со колатерали, или пак зависни од движењето на цените на капиталот на пазарот, дополнителни одливи кои се практикуваат како потреба за дополнителен колатерал кај институции со зголемена ризична изложеност, одливи од кредитни ликвидни линии кај кои се определува највисокиот износ на повлекување во текот на следните 30 дена. Ликвидните приливи, исто така, се мерат за 30 дена и се однесуваат на недоспееани приливи за кои не се очекува неостварување на обврските. Главно, се изразуваат во целосно суми, иако во одделни случувања е можно и нивно делумно изразување (Uredba (EU) br. 575/2013). Гепот покажува нераманотежа која банката мора да ја покрие преку соодветни нивои на заштитен слој.

- Управувањето со гепот е клучна активност во стресни ситуации. Банката носи низа одлуки и методологии и постапки. Една од најсложените одлуки е како да се покрие гепот - дали со користење на веќе постоечките ликвидни средства, преку продавање на имот или други инвестиции, преку зголемување на рочноста на обврските, односно капиталот и други алтернативи. Почеста практика кај банките е барање нови извори за финансирање на пазарите. На овие активности големо влијание имаат пораките од сценаријата која банката е должна да ги изработи за да го согледа најефикасниот и најекономичен начин за справување со гепот (Grevning. H, Bratanovic.S, 2009). Различните сценарија помагаат да се согледа отпорноста на банката и согласни со тоа да се изготват соодветни планови како да се реагира во определена ситуација.

- Активности поврзани со рочноста на средствата и обврските. Временската и валутна речност се неделиви од управувањето со приливите и одливите. На банките им е неопходен систем за управување со ликвидноста според речност, но и систем за управување (со нагласени активности: анализа, следење и мониторинг), на значајните валутни ликвидни позиции. Временската речност на различни средства и обврски ја детерминира ризичната изложеност и може да биде основна причина за пробивање на утврдените лимити за одржување на ликвидното ниво. Примарен интерес е утврдувањето на распределбата на временските термини на доспеаност кај средствата и обврските. Затоа, банките посветуваат особено внимание на периодите на истекување на обврските и доколку е можно, на нив се влијае во функција на намалување на гепот помеѓу приливите и одливите. Промената на валутите има директно влијание врз ликвидноста и врз цената на капиталот на банката. Доколку постои валутна композиција во која преовладува валута со опаѓачки тренд на вредноста, тоа може да влијае врз намалувањето на цената на средствата на пазарот, односно на капиталот на банката. Затоа, супервизорите посветуваат сè повеќе внимание на речната структура на средствата и обврските на банката, а не само на ликвидните средства.

- Активности на одржување на стабилноста на депозитите. Главната цел на банката е да биде во можност да ги покрие своите обврски и воедно да ги финансира своите средства. Имајќи во предвид дека еден од главните извори на банките се депозитите, акцентот на управувањето со ликвидниот ризик всушност се става токму на стабилноста на депозитите. Доколку банката има помал износ на депозитни сметки, тогаш и нејзините потреби за ликвидност се помали. Ликвидните потреби ги опфаќаат очекуваните готовински приливи и одливи во определен временски период според

рочноста. Но, доколку банката има голема депозитна база, тогаш и нејзините потреби за ликвидност се големи, што претпоставува усложнување на активностите поврзани со приливите и одливите. *Ликвидните потреби на банката се всушност потребите за покривање на разликата помеѓу средствата и обврските според рочноста (нето-основа), односно на гепот помеѓу активата и пасивата.*

Покрај проценката на депозитите според рочност, неопходно е да се утврди и самата структура на депозитите, односно дали се тоа сезонски депозити, депозити на подолг или пократок рок, извор на депозитите, односно дали се корпоративни или на население. Оваа проценка ги вклучува следниве елементи (Grevning. H, Bratanovic.S, 2009):

Табела 3.7:

Видови на производи	Проценка на различните видови на депозити според рочност, сопственост, валути и каматни стапки.
Концентрација на депозити	Проценка на концентрацијата на депозитите, нивната структура во вкупните биланси, нивните услови и цени.
Администрација на депозити	Проценка на системот којшто ги следи и ги контролира депозитните трансакции и пристапот до сметките на потрошувачите.

Бројни активности во дофатот на анализата, проценката, мониторингот, следењето, се унапредени со регулативите после кризата од 2008.

3.7. Воспоставување на информативен систем

Во рамки на информативниот систем за управување со ризиците е и тој за ликвидносниот ризик. Тој е склучително активен систем бидејќи на (на дневна основа ги искажува промените врз основа на собирањето податоци за приливите и одливите од банката. Обработката на податоци се врши со помош на одбрани модели, при што користените методи зависат од моделот на управувањето со ликвидниот ризик. Класификацијата на податоците (според усвоените методологии), треба да овозможи посотојано следење на значајните аспекти на ликвидната состојба на банката помеѓу кои е и времето на доспеаност, односно рочноста на плаќање.

Менаџментот и врвниот орган од една страна и Националната банка од друга страна, се известуваат според соодветни планови. Основно е дека комуникациите се обезбедуваат

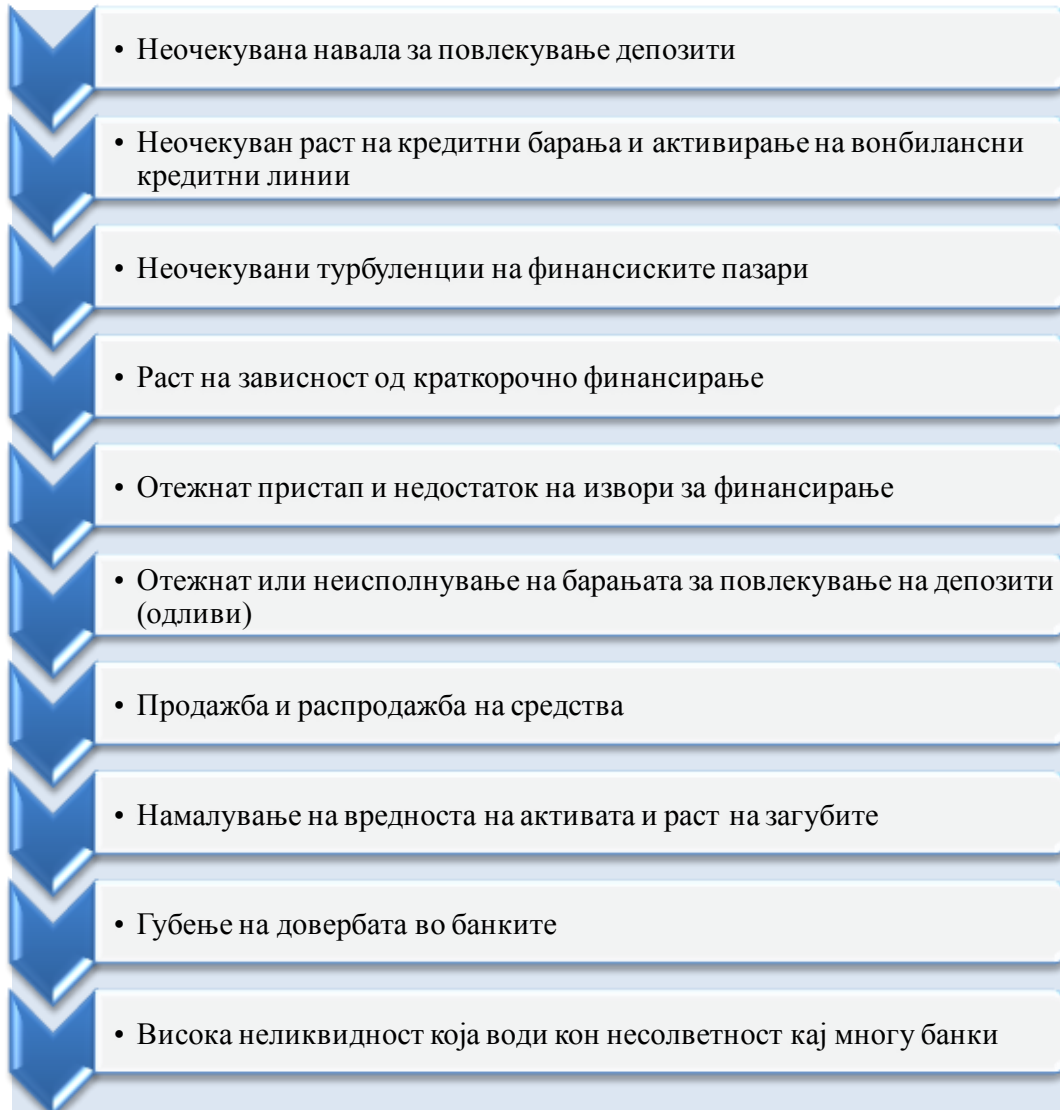
на квалитетен начин во функција на остварување на нивната улога во дофатот на ликвидноста и ликвидниот ризик.

Овде главно се мисли на известувањето од страна на банката до централната банка. Оваа комуникација е заснова на различни извештаи коишто банките ги спрема за нивните билансна состојба, односно активата и пасива, потоа за најголемите депоненти (коишто истовремено се и најголема закана за банката), како и за интерните ликвидни показатели и стапките на ликвидност. Потоа тие извештаи се доставуваат до централната банка којашто ги разгледува и постои можност да побара нивно надополнување.

3.8. Улогата на ликвидниот ризик во банкарските кризи

Историјата на кризи покажа дека кредитната криза често се следи со ликвидна криза. На процесите кои водат до кредитна криза (Графикон 3.4), ги „додаваме” препознатливите процеси кои ја означуваат ликвидната криза:

Графикон 3.4:

Вообичаено се мисли дека во време на паника се повлекуваат депозитите (сите бараат готови пари - кеш), заради што ризикот на ликвидноста се поврзува со степенот на повлекувањето на депозитите. Освен тоа, банките не се финансираат само од сопствениот капитал и депозитите, туку и од други извори. На пример, приватните хипотекарни хартии од вредност се финансираат и со договорите за откуп познати како „репо“, кои за време на кризата се купуваат на репо-пазарот од краткорочни фондови (Strahan.P, 2012). Потсетуваме на веќе изнесената констатација дека растот на приватните хипотерни хартии од вредност беа сериозен фактор кој влијаеше на неликвидноста на банките. Затоа е битна кредитната изложеност на банките која е компонента на кредитниот ризик (покрај другите компоненти, намалување на кредитниот рејтинг, веројатност од загуби и можност за нивно покривање).

Поконкретно, ризикот на неликвидноста не се должи само на повлекувањето на депозитите, туку и на кредитната изложеност на неискористените кредитни обврски, договорите за откуп, долговите од краткорочни и неосигурани инструменти користени како извори за финансирање. Банките, ваквите извори ги третираа како вонбилансни обврски. Во време на кризата, овие извори сериозно се намалија.

Доколку банките ги зголемуваат меѓународните кредити, особено со доспеаност на краток рок, а едновремено не ги зголемуваат резервите во своите биланси заради растечкиот ликвиден ризик, тие се соочуваат со опасноста од денот кога тие нема да можат да ги вратат парите, ниту на странските, ниту на домашните заемотаватели и депоненти. Влошувањето на нивните биланси води кон паѓање на вредноста на нивниот капитал чија цена станува толку ниска, што не може да ги покрие загубите, односно да обезбеди враќање на долговите спрема домашните и странските субјекти (Графикон 3.5). Воедно, не можат да помогнат ниту нивните хипотеки – нивната продажба на пазарот, заради нивните ниски цени, не помага во надминување на ликвидниот проблем. Потценетиот, занемарениот ликвиден ризик ги води банките кон големи тешкотии (и кон пропаѓање), а државите кон скапи санациски програми за финансискиот и банкарски сектор (The Asian Financial Crisis, 1997-98).

Графикон 3.5:

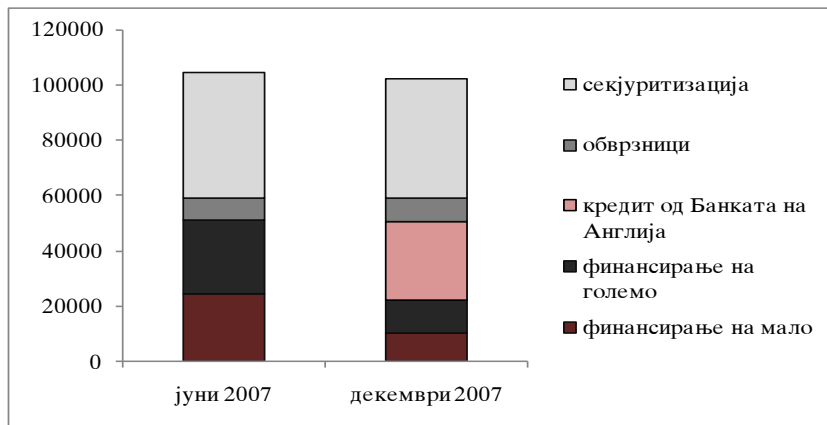

Извор: The Asian Financial Crisis, 1997-98, reading Yoshitomi Ohno

Според анализата, спроведена на микрониво кај банките во САД (Antoniades.A, 2014), се покажа дека ликвидниот ризик е важен двигател на финансиската криза. Банките со повисоко ниво на неискористени кредитни линии и пониско ниво на депозитно финансирање, имаа повисок степен на влошени кредитни услови, во споредба со банките кои се помалку изложени на изворите на ликвидносен ризик. Заради рзвојот на пазарите на пари како и процесот на глобализација, *ликвидниот ризик повеќе не може да се поврзува само со неочекуваното повлекување на депозитите, туку и со различните финансиски договори кои внесоа силни турбуленции на пазарите (секјутеризацијата). Депозитите повеќе не се единствен и примарен извор на раст на ликвидниот ризик.* Примерот на Нортерн Рок банката тоа го потврдува.

Пред појавата на кризата од 2007 година, Нордерн Рок, била една од најголемите банки во Велика Британија (петта најголема хипотекарна банка). „Навалата на банката”, изненадното повлекување на депозитите во 2007 година, ја натера банката, истата година во септември, да побара итна ликвидносна помош од Централната банка на Англија. Паниката за депозитите стана голема. Но, анализите покажаа еден спротивен став на традиционалното банкарство: ликвидносните проблеми *не настанаа заради депозитите кои биле најстабилна билансна ставка, туку заради краткорочните позајмици на пазарот на капитал и секјутеризацијата и другите долгорочни финансиски извори.* Овој дел всушност, бил доминантен во билансот, а и деловите каде што првенствено се појавила кризата (Shin.H, 2009). Имено, гепот помеѓу кредитите и депозитите банката го надоместувала преку секјуритизацијата како и преку меѓубанкарските депозити. Обврзниците биле неликвидни долгорочни обврски за сегрегирани хипотекарни средства. Во следниов графикон преставени се обврските на банката пред и после повлекувањето депозитите (навала на банките) во милиони фунти (Shin.H, 2009).

Графикон 3.6:

Извор: Shin.H, 2009

На графиконот евидентно е големото учество на секјутеризацијата, пред и после повлекувањето на депозитите. Основата на оваа ситуација беше големото задолжување на банката на меѓународниот пазар на капитал, вложување во хипотеки, нивно продавање повторно на меѓународниот пазар (секјутеризација). Тоа беше централна планска ориентација на банката (wikipedia). Нортхер Рок стана високо задолжена институција. Неликвидните долгорочни хипотеки како средства на банката, не овозможува подмирување на обврските. Кога се намали интересот на пазарот и изворите на финансирање, Нордерн банката, влезе во стапицата на несолвентноста. Во 2008 година банката се национализираше.

Chang and Velasco.A (1998) се експлицитни: „Неликвидните банки се неопходен и доволен услов за да се случат финансиските кризи. Домашната финансиска либерализација и капиталните приливи (особено ако се краткорочни), можат да ја влошат неликвидноста на банките и да ја зголемат нивната ранливост на егзогени шокови и да ги променат нивните очекувања.”

„За преземање на ризикот: Никогаш не ја тестирајте длабочината на реката, истовремено со двете нозе внатре во неа“

Ворен Бафет

4. Поврзаност на ликвидносниот и на кредитниот ризик со други ризици во банкарските кризи

Ризиците се различни од аспект на нивните извори, манифестации и последици. Во зависност од околностите, се менува нивното значење и нивниот интензитет на дејствување. Затоа секоја банка во управувањето со ризиците одлучува колкави и какви ресурси ќе посвети на определен ризик во определена ситуација. Некогаш, поважен може да биде пазарниот од кредитниот ризик, некогаш, валутниот од кредитниот ризик, или пак, ликвидниот од кредитниот ризик. При секоја банкарска трансакција се јавуваат повеќе ризици. На пример, и при одобрувањето на кредит, покрај доминантниот кредитен ризик, стојат и пазарниот и каматниот ризик. Секако, на ниво на банката постојат различни меѓусебни дејства на ризици.

При растот на ризиците се формираат линеарни и нелинеарни односи што уште повеќе го усложнува нивното содејство. Тоа е една од причините зашто меѓусебното влијание на ризиците е тема која не е доволно истражена. Практиката покажа дека последиците на растот, на пример, на кредитниот ризик, можат да се променат заради содејството со растот на пример, на каматниот ризик. Тоа создава проблем во нивната интеграција при управувањето. Несомнено, интегралното управување кај современите банки се поинтензивно ќе се бави со поврзаноста на ризиците и нивниот засилувачки ефект од меѓусебните дејства, започнувајќи од фазата на идентификација, преку проценка, па завршувајќи со фазите на мониторинг и следење (Basel Committee on Banking Supervision Findings on the interaction of market and credit risk May 2009, Working Paper No. 16). Основно сознание е дека, *вкупниот ефект од ризиците не може да биде еднаков на простиот збир на ефектите од поединечните ризици.*

Кризите дадоа низа потврди како определени ризици го засилуваат своето влијание низ меѓусебното дејствување со други ризици. На пример, улогата на кредитниот ризик (а со тоа и загубите кои ги предизвикува), станува уште поголема кога во паничниот страв од затворање на банките, секој тежи кон претворање на послабата домашна во посилната странска валута (валутен ризик), секој тежи да ги

продаде хартиите од вредност чија цена опаѓа (пазарен ризик), и секој тежи да ги повлече своите инвестиции и пресели на друго место (ризик на земјата). Големата светска криза од 1929, е пример за засилувањето на ризиците преку нивно поврзување. Во дваесеттите години, во услови на раст на цените на акциите и хартиите од вредност, моралниот хазард ги водеше инвеститорите кон кредитно задолжување за купување нови хартии од вредност или акции. Зад тоа стоеја нивните очекувања за понатамошен раст на цените на вредносните хартии и акциите кои се користеа и како гаранција за нови кредити. Со ваквата „шема” на брзо и масовно претворање на кредити во хартии од вредност во услови на нивните растечки цени на берзите, се криеа непродуктивните инвестиции и шпекулативни трансакции на пазарот. Бумот на берзата, доведе до „црниот четврток”, ден кога берзата го откри расчекорот помеѓу реалната вредност и шпекулативните цени. И меѓународниот систем на плаќање ја покажа својата слабост - стануваше невозможно долговите во странски валути да се платат во злато заради неговиот преголем откуп од страна на САД и Франција. Банките, покажаа неликвидност - кредитниот ризик, оперативниот, валутниот и пазарен ризик се претворија во системски ризик, што значеше почеток на големата криза 1929-33. Ваква поврзаност на ризиците, само со помалку лоши последици се јави и кај последната криза од 2008. И кај двете кризи, забележан е раст на кредитите – кредитен бум (раст на кредитниот ризик), на пазарната неликвидност (раст на ликвидниот ризик) и ап्रेसијација на валутите (ваутен ризик), што водеше кон системски ризик, односно криза со големи димензии.

Денес, ризиците се интернационализираат како и нивните последици. Интернационалниот карактер на банкарството и финансиските пазари, прават силни мрежи на меѓузависност низ кои не само што се пренесуваат, туку и се зголемуваат влијанијата на одделни ризици. Најголемите банки („премногу големи за да паднат”), имаат силно влијание врз преносот на ризиците преку разни пазарни и финансиски канали.

Да потсетиме, историјата на минатите кризи покажа дека во време на паника, сите тежат да ги повлечат своите пари од банка, надевајќи се дека банката сè уште има ликвидност за депозитарите. Тоа трае сè додека банката може да ги исплати своите обврски во кеш, односно сè додека не се прогласи за несолвентна. Но, кај последната криза, повлекувањето на парите не се примарен фактор на растот на кредитниот и ликвидносниот ризик. Богатството на кредитни инструменти, секјутеризацијата, дериватите, односно меѓубанкарските трансакции (на пример, обврски за откупување

хартии од вредност, повлекување средства од краткорочни аранжмани на големо итн), имаат дури и поголемо влијание врз растот на ликвидниот ризик во споредба со повлекувањето на депозити (Strahan.P, 2002). Намалувањето на пазарната неликвидност, особено на структурните средства, беше сигнал на банките за голема (но сепак, непозната), изложеност на овие производи, заради што тие и соодветно реагираа со намалување на интербанкарското кредитирање. Значи, и намалувањето на ликвидното финансирање е резултат на низа фактори кои имаат своја еволуција на пазарите. По неочекуваното завршување на кредитниот бум, Банката на Англија забележа: „Паѓањето на цените на средствата, раздолжувањата на некои финансиски институции и намалувањето на апетиот за ризик, создаваат неликвидност на кредитните пазари што го открива опструирањето на цените (Bank of England (2008) Finacial Stability Report). “

4.1. Корелација со оперативниот ризик

Интересот за оперативниот ризик од страна на банкарите, особено се зголеми во деведесеттите години заради ширењето на информациските технологии, разните поврзувања и соединувања кои водат кон понатамошно окрупнување на банкарските конгломерати како системи, ширењето на аутсорсингот, користењето на различни техники итн. Загубите кои ги предизвикуваат овие појави можат да станат составен дел на изложеностите кои се поврзани со кредитниот и пазарниот ризик (Basel Committee on Banking Supervision working paper on the Regulatory Treatment of Operational Risk, September, 2011). Затоа, Базел II, за првпат му даде на оперативниот ризик рамноправен третман со кредитниот и пазарен ризик во проценката на капиталните барања. Тој се третира како „ризик од загуба предизвикан од несоодветните или неуспешни внатрешни процеси, луѓе и системи, или од надворешни настани” (Basel Committee on Banking Supervision, Working Paper on the Regulatory Treatment, 2001). Прашањето колку и како треба да се издвои (приспособи) регулаторен капитал за неочекуваните загуби од оперативниот ризик (“capital adjustment”), и понатаму е од интерес како на Базел 3, така и на практиката на управувањето во современите банкарски системи.

Оперативниот ризик настанува на индивидуално и системско ниво, може да биде мерлив и немерлив, скриен и тешко препознатлив, и може да биде од интерен и екстерен карактер. Базел II ги дава следниве седум категории на настани кои можат да предизвикаат загуби (Basel Committee on Banking Supervision, Sound Practices for the Management and Supervision of Operational Risk February, 2003)., а тоа се:

- Интерни измами (на пример, кражба на информации, злоупотреби, поткуп,

лажно прикажување и извесување и други намерни дејствија);

- Екстерни измами (на пример, кражба, фалсификување, хакерство, дејствување надвор од закон, регулативи и прописии и други намерни дејствија на трети лица);
- Однос спрема вработените и безбедноста на работното место (на пример, непочитување на закони, соодветни регулативи, здравствена и социјална заштита, дискриминација...);
- Клиенти производи и деловна практика (на пример, повреди, пропусти во вршењето професионални обврски спрема клиентите, како на пример, криење на информации за и од клиентите);
- Штета на физичките средства (штети на деловни имоти, но и тероризам, вандализам, пожар, поплава, злоупотреби...);
- Нарушување на работата и пад на системи (на пример, неефикасност на ИТ мрежата, на провајдерот, или пак на други поврзани системи битни за работата на банката);
- Извршување, испорака и управување со процесите (на пример, несоодветна документација, грешки во податоците, грешки во управувачките процеси вклучувајќи ги и односите со деловните партнери...).

Измамите во банкарското работење, се регистрирани уште кај првите банкарски кризи. Тие се јавуваат и во време на бум и во време на криза. Со други зборови, измамите се случуваат во сите фази на кредитниот циклус. Бројни се примерите на купување сопствени акции на отворениот пазар (цел, да се задржи цената), иако банката бележи загуби. Тоа ја намалува ликвидноста и создава потреба за продолжување на измамите преку берзите. Користењето - лажен колатерал е појава позната со векови. Уште во 1720 година (прв берзански пад), Банката на Англија ги користи сопствените акциите како колатерал. Историјата на кризите го забележува тоа време како време на „Јужноморски меур“ кога акциите на Јужноморската компанија (со монопол на тргување со Јужна Америка), пораснале за десет пати. И покрај растот на загубите (добро скриен од акционерите, заради поткупот и малверзации), оваа компанија вршела емисија на нови хартии од вредност и продавала акции по висока цена. Меурот пукнал на берзата во Лондон, по што следеле бројни банкротства, но и лични несреќи кои завршиле со самоубиства (Castelow.E). Откривањето на измамата ја шири недовербата и го забрзува одот на кредитниот циклус кон криза. На пример, пропаѓањето на Хатри империјата во 1929 година предизвикало силни турбуленции на пазарот на пари, како и паника која довела до повлекување на депозитите во банките. Хатри, проширувајќи го

својот бизнис и во областа на челикот, користел лажен колатерал за да ги обезбеди потребните осум милиони долари за купување челик (Kindleberger.C, Aliber.R, 2005).

Оперативниот неуспех има улога во скоро секоја катастрофална загуба што се случила во текот на изминатите 20 години” (Towers Perrin & OpRisk Advisory, 2010). Во ваквите анализи како пример за неуспехот на дилерите, незаобичолно се анализира историски најголемиот загубар, мултинационалната осигурителна куќа The American Insurance Group (AIG). Во 2008, се покажаа нејзините управувачки грешки (помеѓу кои е и огромната продажба на SDS без соодветен колатерал), што предизвикаа откупот од страна на американската влада да се издигне дури на 180 милијарди долари (Final Report of the National Commission on the Causes of the Financial and Economic crisis in the United States, 2011). Пропаѓањето на Lehman Brothers и Merrill Lynch покажа дека оперативниот ризик е силно присутен во нивното работење и однесување на пазарот на SDS. Merrill Lynch ја остваруваше својата брокерска функција користејќи ги за свој колатерал и колатерите на своите клиенти - по пропаѓањето, не само нејзините клиенти, туку и клиентите на други посреднички куќи бараа враќање на своите колатерали (Jobst.A, 2009). За време на последната криза се предизвикаа големи трошоци заради оперативниот ризик. Следнава Табела 4.1 ги дава најголемите десет загуби од оперативниот ризик според сериозноста (интензитетот) (Esterhuysen.J, Vuuren.G, Styger. P, 2010).

Табела 4.1:

Организација, земја	Загуби во милијарди\$	Причини
Maddof Investment Services, САД	50.0	измама со хартии од вредност
Well Fargo, САД	8.4	скриени загуби
Societe Generale, Франција	7.8	неовластено тргување
Fairfield Greenwich Group, САД	7.5	надворешна измама
Petters Group Worldwide, САД	3.0	фалсификувана евиденција
Siemens AG, Германија	2.8	мито и корупција
Credit Suisse, Швајцарија	2.7	злодела со цени
VISA International, САД	2.3	повреди на антимонополската регулација
CITI Group, Кина	1.9	неовластено тргување
Accot Partners, САД	1.8	недостаток од длабока анализа

Авторите на табелата констатираат дека 2008, е година на најголеми загуби

„водени од кредитниот, пазарен и ликвидносен ризик” (Esterhuysen. J, Vuuren. G, Styger. P, 2010). Последната криза даде многу потврди како „посредниците” помеѓу кредиторите и должниците отстапуваат од стандардите на банкарското работење, носат недокументирани одлуки, а оценките на квалитетот на кредитите стануваат нереални. На пример, при продавањето на СДО од страна на комерцијалните на инвестициските банки се “губеа” информациите за квалитетот на кредитите. Високоризичните хартии од вредност за хипотекарните кредити одобрени на баратели со ниска платежна моќ, влијаеа врз големите загуби во вредноста на кредитните средства. Во растот на пазарот на деривати “се загуби” квалитетот на средствата кои стои зад дериватите. Тоа има директен ефект врз растот на кредитниот ризик. Проблемите кои се јавија на пазарот на СДС зад кои стојат различни извори на оперативниот ризик, не само што повратно се одразија на растот на “ширењето” на кредитниот и ликвидносниот ризик, туку добија и системски карактер. Други автори, како на пример, J. Esterhuysen и други (2010), дојдоа до заклучок дека влијанието на кредитниот ризик врз интензитетот на оперативниот ризик се зголемува во време на криза.

Банките иако со децении имаат интерес за оперативниот ризик, базите на податоци за неговото „историско” следење се многу оскудни. Дел од причините се бројноста на изворите на неговото потекло и тешкотиите за нивна идентификација, но и нивното намерно прикривање од страна на менаџментот или други инволвирани поединци и институции.

4.2. Корелација со каматниот ризик

Не постои анализа на пазарот без да се спомене каматната стапка. Таа претставува цена на парите и се формира низ односите на понудата и побарувачката на капиталот. Каматната стапка е пазарна категорија, затоа каматниот ризик е вид на пазарен ризик. Банките во резервниот капитал за покривање на загубите од пазарниот ризик го вклучуваат и ризикот од промена на пазарните каматни стапки, односно каматниот ризик.

Секој што земал кредит од банка, знае дека каматната стапка е цена на кредитот. Заемопримателот, плаќа камата (со фиксна или променлива стапка) за одобрените средства. За него, тоа претставува трошок за позајмените пари (за банката, активна каматна стапка). Или, со други зборови, колку парични единици го чини една парична единица кредит. Но, „некој друг” се откажал од користењето на сопствените пари, ги доверил на банката и за својата одложена побарувачка, добива камата за својот депозит

(за банакта, пасивна каматна стапка). И едниот и другиот, потпишуваат договор со банката во кој е наведена каматната стапка. Номиналната каматна стапка коригирана со инфлацијата претставува реална каматна стапка. Користењето на овој „школски пример”, е само во функција да се потенцира есенцијалната зависност на кредитниот и каматниот ризик. Нивната зависност во банакрското работење е присутна, од одобрувањето на кредитите и депозитите, преку другите трансакции, па сè до вкупната ризична изложеност на банката, нејзиниот капитал и профит.

Каматниот ризик, најкратко, е веројатност од загуба на капиталот заради промена на каматните стапки. Со оглед на фактот што каматната стапка е пазарна категорија, таа се јавува како „дадена константа”, на која менаџментот не може да има директно влијание и контрола. Но, затоа може да води политика на каматна стапка, да ја приспособува на пазарните промени и да ја заштити вредноста на својот капитал. Од аспект на банката, пасивните каматни стапки се расход, а активните, приход. Од нивната разлика зависи каматниот приход на банката. Банката заработува од поголемите активни во однос на пасивните каматни стапки. Тоа значи дека каматната политика на банката е зависна од состојбата и промените на активата и пасивата. Или со други зборови, активата и пасивата ја определуваат каматната политика.

Притоа, каматите од банката се под влијание на промените на референтната каматна стапка на централната банка. Нејзината големина е почетната точка на одредување на долната и на горната граница на каматните стапки. Затоа, банките во определени временски интервали, вршат усогласување на номиналните каматни стапки. Централните банки преку промената на референтната каматна стапка, влијаат на „поскапување“ или „поевтинување” на кредитите во функција на целта: одржување на ценовната стабилност на пазарот. Во согласност со влијанието на референтната каматна стапка врз висината на каматните стапки, банките преку својата политика на каматна стапка вршат приспособување во функција на заштита на својата позиција на пазарот и обезбедувањето на капиталот и заработката. Постојат бројни примери на влијанието на намалената или зголемена референтна каматна стапка врз оживувањето или смирувањето на кредитниот пазар во време на просперитет и криза. Ефектите имаат различни толкувања. Но, при висока кредитна изложеност, односно, влошени банкарски порфолија, теоријата, но и практиката покажаа дека не може да се бара „спас” во ниски камати, па дури и со вредност нула.

Пазарот има најсилно влијание врз определувањето на односот помеѓу активните и

пасивните камати кај банките. Тоа е влијание врз приходите и расходите на банката. Со оглед на тенденцијата на либерализираниот пазар, за побрз раст на пасивните во однос на активните камати (што носи опасност од намалување на банакарскиот приход), тие тежат да го зголемат своето учество и на други пазари каде што остваруваат некаматен приход. Тие учествуваат на пазарот на хартии од вредност, изведени хартии од вредност, акции, девизен пазар. Тоа значи дека каматната стапка на банките е во меѓусебно влијание и со промените на цената и добивката од обврзниците, дериватите, акциите, валутите итн. Каматниот ризик, зависи и од промените на другите пазари, а не само од промените на пазарот на пари. На овие пазари, тие користат различни инструменти поврзани со каматниот ризик (на пример, хартии од вредност со фиксна или променлива камата за долгорочен долг). Разликите во добивката на овие меѓузависни пазари, влијае на промената на изворите на приходи на банката. Тоа значи дека зависноста на каматниот и кредитниот ризик има широка основа.

Во банкарското работење, разбирлива е тенденцијата на поголеми активни (кредити) од пасивни камати (депозити). Несомнено каматниот ризик зависи од промените во пазарната вредност на портфолиото на банката. Доколку се намалуваат каматните стапки, заемобарателите се одлучуваат за кредити со променлива каматна стапка (имаат верување дека месечно помалку ќе плаќаат). Доколку растат каматите, токму кредитите со променлива каматна стапка најмногу ги погодуваат кредитокорисниците, а со тоа и растот на кредитниот ризик. Имено, високата стапка влијае на дел од нив да станат кредитнонеспособни за да ги отплаќаат своите кредити. Од аспект на банката, тоа значи дека растот на каматните стапки води кон раст на кредитниот ризик (неиспонување на обврски на заемопримателите). При нарушувања на пазарните односи, бројот на оние кои не можат да ги отплаќаат кредитите, предизвикува растечки загуби кај банките. Особено, што при пад на цените се „обезвреднува“ нивната хипотека (паѓа под нивото на нејзината вредност). „Ударот“ на зголемените каматни стапки не го чувствуваат само поединци – корисници на кредит, туку и инвеститорите, акционерите, дилерите и другите инволвирани страни во пазарните трансакции на банките.

Пазарните камати често, ги поттикнуваат шпекулациите на пазарот кои водат кон раст на цените на берзите и познатите случаи на нивен слом. Историјата ги памети како „црн четврток“ (слом на берзата Вол стрит 24 октомври, 1929), „црн понеделник“ (берза, Хонг Конг, 19 октомври 1987) и други. Помеѓу другите фактори и „игрите“ со каматните стапки стојат зад берзанските ломови (Browning, E.S, 2007).

За време на криза, доаѓа до повлекување на депозитите и најчесто, до почеток на ликвидносната спирала кај банките. Депозитите се основа за кредитирањето и нивното повлекување ја зголемува ризичната изложеност на банките. Освен тоа, банките преку краткорочните депозити, финансираат долгорочни пласмани. Доколку се јави паниката како резултат на губењето на доверба во банките, повлекувањето на средствата од банките создава ликвидносни проблеми – банката не може да одговори на потребата за навремено подмирување на своите обврски. Високите каматни стапки водат кон брзо зголемување на трошоците на краткорочните депозити, што влијае и на на долгорочните пласмани. Доколку банката има големи суми за плаќање по основ на камата, тоа има влијание и врз нејзината можност за исплати во готови пари. Или со други зборови, директно ја погодува ликвидноста на банката. Каматниот, кредитниот и ликвидносниот ризик се во меѓусебна корелација.

4.3. Корелација со пазарниот ризик

Секоја банка дневно ги следи промените на индексите на акциите, обврзниците, девизниот курс, каматните стапки, бидејќи од промената на нивните цени на пазарот зависи вредноста на нејзиниот капитал. Пазарниот ризик потекнува од промените на пазарот, односно од промените на цената на стоките, капиталот и парите. Можат да се јават неочекувани загуби заради брзи и непредвидливи флукуации на пазарот. Затоа, менаџментот е приморан често да го проверува портфолиото (изложеност, концентрација, рочност, посебно валутна рочност...) од аспект на пазарните промени. Последната криза покажа дека кредитниот и пазарниот ризик меѓусебно се засилуваат, а нивното заедничко влијание се одразува врз зголемување на загубите од ликвидносниот ризик (Basel Committee on Banking Supervision, 2009).

Пазарниот ризик се дефинира како ризик од загуба на вонбилансните и билансните позиции предизвикани од движењата на пазарните цени. Во него, најчесто се и ризиците на каматната стапка и капиталот (кои што се водат во трговската книга), како и ризикот што потекнува од флукуациите на девизниот курс. Со други зборови, во него се вбројуваат *каматниот и девизниот ризик*. При пресметување на минималниот капитал потребен за покривање на пазарниот ризик, се земаат и други ставки изложени на овој ризик (акционерски капитал стоки итн).

Големите флукуации во пазарните цени на стоките, акциите, обврзниците, каматните стапки, девизните курсеви, имаат директно влијание врз кредитниот и ликвидносниот ризик. Добар пример за поврзаноста на кредитниот, ликвидносниот и

пазарниот ризик е кредитната криза од далечната 1760 година во Северна Европа. Кризата започнала со пад на цената на житото (зрна). Тоа е време на војна (1756-63), но и време на претходна кредитна експанзија. Еден од првите инструменти, писмениот налог – меница (со фиксна сума и фиксен датум на плаќање), од краткорочен се претворил во долгорочен кредитен инструмент, предизвикувајќи го проблемот на рочноста во билансите на плаќање. Намалувањето на цената на активата на една банка, го предизвикала истото кај друга поврзана банка - во време на најниската цена на пазарот, дошло до масовна распродажбата на проблематичните средства од билансите. *Пазарниот и кредитниот ризик се поврзани и затоа корелацијата помеѓу активите на банките, влијаела уште посилено на опаѓањето на цените на пазарот.* Појавата на распродажба на средствата е пример за ширење на негативните екстерналии во банкарскиот систем. Здравите банки морале дел од своите средства да држат во злато и сребро, што ги оневозможувало да го остварат потребно ликвидносно ниво, доколку би издвоиле капитал за понуда на нови кредити. J. Nagton и D. Skeie (2014) оценуваат дека оваа криза е повеќе *ликвидносна криза и повлекуваат паралела со случувањата на репо-пазарот во 2007 година.* За време на последната криза, проблемите на репо-пазарот (10 три милиони долари), во голем дел се предизвикани од масовното користење на заеми со краткорочен рок на отплата, каде дилерите имаа една од централните улоги.

Пазарниот ризик има директно влијание врз кредитниот ризик, и обратно. На пример, тргувањето на обврзници и заеми со определен рејтинг може да се соочи со пад на цените што повратно ќе влијае врз зголемување на кредитниот ризик кој стои зад тргуваните обврзници. *Меѓусебно дејство на овие ризици води кон промени на нивните поединечни ефекти.* Примери за тоа има кај одобрувањето на хипотекарните заеми за недвижности, рочноста на краткорочните и долгорочните OTC изведените вредносни хартии и др (Basel Committee on Banking Supervision (2009), Findings on the interaction of market and credit risk).

На ликвидно стабилен пазар, каде цените немаат особени осцилации, не може, или не е видлива интеракцијата помеѓу ризикот на пазарната ликвидност, кредитниот ризик и пазарниот ризик. *Но, при фуктуации, особено при стресни ситуации – кризи, ризикот на пазарната ликвидност е во директна релација со кредитниот и пазарниот ризик.* Како што е веќе потенцирано, растот на кредитниот ризик влијае врз намалувањето на цените и на пазарната ликвидност на понудените производи за продажба. На пример, хипотекарните кредити со висок кредитен ризик, заради намалувањето на цените на пазарот на недвижности донесоа загуби, бидејќи заради

ниските цени на становите, не можеа да ги продадат според вредноста и да ги отплатат кредитите. Тие загуби ја зголемија неликвидноста на банката. Влошувањето на пазарната ликвидност повратно влијае врз зголемување на кредитниот ризик. Во падот на цените, најмногу учествуваат оние производи кои имаат повисок кредитен ризик. Влошувањето на пазарната ликвидност, го зголемува негативниот ефект од заедничкото дејствување на кредитниот и пазарниот ризик. “...банкарската изложеност на пазарен ризик и кредитен ризик варира со ликвидносните услови на пазарот, и ликвидносните услови на пазарот, исто така, се утврдени со перцепциите за пазарниот и кредитниот ризик“ (Basel Committee on Banking Supervision, 2009).

Големината на пазарниот ризик може да се разгледува преку цените на различни

носители на овој ризик. На пример, цените на опциите можат да ја откријат акумулацијата на ризици на пазарот кој води до системски ризик. На Графиконот 4.1 дадени се десетгодишните флукуации на индексот на волатилноста на најголемата американска берза на опции (Chicago Board Options Exchange – CBOE), чиј врв во 2008

Графикон 4.1:

година, го индицира постоењето на

системскиот ризик, односно, нестабилноста на финансискиот систем. Индексот на волатилноста на опциите (S&P 500 index volatility option) се нарекува и „индекс на страв“ бидејќи сигнализира време на голема нестабилност. Опциите немаат способност да го намалат ризикот, туку само да го пренесат на друга страна која го прифаќа со пониски трошоци. Овој индекс ја покажува пазарната очекувана нестабилност на берзата во следните 30 дена. Индексот на S&P волатилноста се добива преку просеците на пондерираните цени SPX 500, во однос на низата договорените цени. Од октомври 2007 година до март 2009 година S&P500 ја намали својата вредност за 56%, но индексот на волатилноста на опциите се зголеми за три пати (Manda. K, 2008). Предмет на купување и на продавање можат да бидат инструментите во вид на стока, хартии од вредност, актива и други делови на активата.

4.4. Корелација со ризик на земја

Ризикот на земја е категорија која добива на значење со развојот на меѓународниот пазар и економската глобализација. Меѓузависноста на економските и финансиски текови направи земјите да го зголемат својот интерес за различните фактори кои имаат влијание врз позицијата на една земја во должничко-доверителските односи. Во меѓународното кредитирање, односите помеѓу развиените земји – кредитори и помалку развиените земји - должници ги ставија во фокусот на вниманието прашањата за отплата на кредитот и правото на кредиторот да си ги поврати парите (Eaton. J, Gersovitz. M, Stiglitz. J, 1991).

Особен потстрек за зголемување на интересот на теоријата и политиката за ризикот на земјата беа *нафтните шокови во седумдесеттите години на минатиот век*. За производството и снабдување со нафтата беа земени кредити од странски банки - првиот шок во 1973 година предизвика рецесија, а вториот шок, широка кредитна криза. Тоа значеше дека многу земји (земји во развој) се судрија со проблемот на отплата на своите долгови. Проблемите што се јавија во меѓународното кредитирање покажаа дека многу фактори влијаат врз способноста на отплата на долгот и желбата на должникот за да ги подмири своите обврски. Стана голем предизвик истражувањето на факторите кои влијаат врз ризикот на земјата. Набргу, овластените рејтинг агенции се вклучија во проценка на кредитниот ризик на една земја во рамки на ризикот на суверенот (Toksoz. M, 2014). Значењето на нивните анализи го потврди и Базелската регулација, интегрирајќи ги во методологиите за проценка на ризикот во банките (Базел II).

Ризикот на земја е збирна категорија на различни ризици во кои се вклучени политичкиот ризик, банкарскиот и финансиски ризик, комерцијалниот ризик, ризикот на девизен курс, системскиот, но и ризикот на државата (суверен, влада). Кредитниот и ликвидносниот ризик е поврзан со сите овие комплексни ризици. Ризикот на земјата треба да демонстрира каква е вкупната состојба во една земја во која некој има план да кредитира, инвестира или тргува. Имено, тоа е ризик со кои се среќава една банка или финансиска институција при финансиските операции со друга земја, еден инвеститор при донесувањето на одлука за инвестирање во друга земја, една индустрија при склучување извозни договори со друга земја...

Различните пристапи во дефинирањето на ризикот на земјата е потреба што појасно да се пристапи кон неизвесноста при воспоставувањето на финансиски и

економски облигации во други земји. На изложеноста на неплаќање и желбата да се отплати долгот, влијаат фактори на кои банките - кредитори, не можат директно да дејствуваат при договарањето со странските партнери. Еден од пристапите го согледува ризикот на земјата низ следниве форми:

- Ризик на неплаќање кој се однесува на постоење на веројатност од неостварување на очекуваниот нето-девизен прилив од страна на должникот;
- Ризик на трансферот кој се однесува на постоење на веројатност од необезбедување на потребните валути за отплата на долгот од страна на должникот;
- Ризик на гаранција кој се однесува на постоење на веројатност во определени околности, банката емитент да ја гарантира обврската на должникот наместо тој самиот (Cvetinović. M, 2008; Barjaktarović. L, 2013)

Пристапот на банките кон овој ризик е воден од потребата за осознавање на веројатноста од загуби во профитот и капиталот предизвикани од политички фактори (на пример: нестабилност, штрајкови, коруптивни однесувања и др.), од економски причини (на пример: лоша бизнис-клима, голема задолженост, неконзистентна фискална политика, високо ниво на инфлација итн), од финансиски причини (проблеми во банкарскиот и финансиски систем, во односот спрема странскиот капитал, неадекватна каматна политика и др.) од причини од законски и правен карактер, причини од институционален карактер и слично. Но, при анализата на ризикот, ниту теоретските, ниту практичните пристапи не доведоа до униформен пристап за факторите кои влијаат врз отплатата на долгот во меѓународните трансакции. Всушност, разликите во дефинирањето на ризикот на земјата имаат влијание врз разликите во проценувањето и управувањето со овој ризик (Scholtens. B, 2004).

Во практиката се користат повеќе пристапи за проценка на ризикот на земјата. Во употреба се четири пристапи (и нивни комбинации): скор прегледи, рејтинзи, опции и политики (Scholtens. B, 2004). Прегледите на изложеноста со користење на скоринг системот за ризичните категории, се комбинирани со бројни извештаи и скорови за една земја. Пристапот на опции, тежи да ја процени нестабилноста на берзите. Рејтинг системите имаат посебно значење во проценувањето на ризикот на државата. И други институции се бават со проценка на ризикот на земјата, или ризиците кои тој ги опфаќа. ОЕЦД изработува класификација на ризик на земјата за учесниците во аранжманот на кредитно поддржаниот извоз. Проценката на Јуромани, за ризикот на земја се бави со

економските и политичките услови (политички ризик) на една земја кои се битни за инвеститорите. Ризикот на земја според методологијата на PRS Group, базира на рејтингот според индикаторите на политичкиот, економскиот и финансискиот ризик – сите три групи имаат свои индекси и бодови. Во доаѓањето до општ индекс на ризикот на земја, корисни се и други, како што е и индикаторот на политички ризик на Светска банка и др.

Во анализите и проценките на ризикот на земја, најчесто се споменуваат *системскиот ризик и ризикот на државата* (суверен). Системскиот ризик произлегува од меѓуповрзаноста на финансиските институции. Тој значи нестабилност на целиот финансиски систем што има влијание врз реалната економија. Проблемите настанати на пример, во една банка преку „домино ефектот“ ги погодуваат домашните банки, филијалите на странските банки и други финансиски институции. Тоа е особено видно доколку се јават проблеми кај големите банки за кои важи правилото „премногу важни за да пропаднат“. *Системскиот ризик директно не носи загуби, но тој влијае врз растот на другите ризици што носат загуби (кредитен, пазарен, каматен, ликвидносен), а со тоа влијае и врз ризикот на земја.*

Ризикот на државата е опасност владата или државна институција да го спречи или отежни отплаќањето на кредит преку низа мерки (на пример, промена на девизниот курс) кои ги презема во турбулентни времиња. Иако често се идентификуваат, помеѓу ризикот на земјата и ризикот на државата (суверен ризик) постојат разлики. Тие стануваат очигледни во време на криза. Прво, растот на суверениот ризик како резултат на растот на јавниот долг не мора да предизвика адекватен раст на ризикот на земјата. Таков е примерот со Исланд во време на последната криза. Или пак, во време на азиската криза нарушувањата на приватните финансиски текови не предизвикаа соодветен раст на јавниот долг (зголемување на суверениот ризик) (Canuto. O, C.de Sá Porto. P, 2004). Второ, високиот ризик на земјата под влијание на политичките ризици, нестабилност на влади, отсуство на демократски принципи, коруптивно однесување и слично, не значи еднозначно адекватен суверен ризик. *Во анализата и проценката на суверениот ризик, главна улога има кредитниот рејтинг.*

4.5. Корелација со ризикот на девизниот курс

Финансиските аналитичари сè уште го паметаат говорот на Ричард Никсон во август 1971 година со кој стави крај на Бретен-Вудскиот договор од 1944 година. Тоа значеше дека нема златна поддршка на девизниот курс на доларот. По две години

девизните курсеви на водечките земји почнаа да пливаат – се зголеми непредвидливоста на пазарите. Стана јасно дека се менуваат ризиците, како од аспект на интензитетот, така и од аспект на структурата (Gallati, R, 2003). Во предвидувањето на изложеноста на ризиците, девизниот ризик доби поголемо значење.

Промените на девизните курсеви на домашната валута во однос на другите валути, како и промените помеѓу курсевите на другите валути носат девизен ризик. Тие промени вообичаено се неочекувани и непредвидливи. *Тие предизвикуваат девизен ризик кај сите банки кои имаат нерамнотежа во нивните валутни биланси (неусогласеност помеѓу вредноста на активата и вредноста на пасивата во странски валути). Тоа влијае врз вредноста на капиталот, односно врз расположливиот капитал за одржување на предвидената ликвидност (ликвидносен ризик).* Не само апресијацијата или депресијацијата на домашната валута, туку и промените на курсевите на валутите на светските берзи во определени околности имаат потенцијал да го зголемат ризикот кај банките. Секоја банка, врз основа на ставките во банкарска книга и трговската книга, ја следи валутната неусогласеност на активата и пасивата, бидејќи од неа зависи како негативните курсни разлики ќе се одразаат врз зголемување на девизниот ризик, а тој врз резултатите на работењето.

Кај банките, поголемите обврски во странски валути (девизни обврски) во однос на средствата во странски валути (девизни средства), ја зголемуваат изложеноста на девизниот ризик. Накратко, изложноста на девизниот ризик се мери преку разликата во ваквите обврски и средства. Оваа разлика е препознатлива како отворена позиција или нето-девизна позиција и треба да се следи за секоја валута. Се разликува долга позиција (повеќе се купува девизи отколку што се продава) и кратка позиција (обратен однос), чие значење се потврдува преку соодветни регулациски правила на макро и микро ниво (на пример, лимити на нето-отворена позиција, лимит на валутна позиција итн). На ниво на банката, девизниот ризик е поголем ако се зголеми вредноста на странската валута во однос на домицилната, односно доколку банката во својот биланс има повеќе девизни обврски по основ на кредити или други трансакции (пасива), отколку девизни средства (актива). Нејзината нето-кратка позиција, ја прави ранлива на флукуациите на странската валута на девизниот пазар. Затоа, пред секоја банка е предизвикот за отстранување на нерамнотежите на странски валути од кои зависи работењето и нејзината стабилност.

Историјата на банкарските кризи даде многу примери за поврзаноста на валутната и банкарската криза. На пример, Источноазиската криза каде големите

приливи на странски капитал во банките (подржано од владините политики), се претворија во кредити во домашна валута за домашниот пазар. Ранливиот финансиски систем беше основа за вкрстување на причините за појава на валутна и банкарска криза (Antezigman. A, 2000). Валутната криза може да се јави како „близнак” на кредитната криза. Доколку платнобилансна криза се јавува прва, во време на банкарската криза, има доволно сознанија за доаѓањето на валутната криза (Kaminsky. G, Reinhart. C, 1999). *Во одредени услови, падот на вредноста на валутата ја засилува банкарската криза: банкарската криза е причина за валутната криза, но повратно, таа ја продлабочува.*

Иако е невозможно прецизно проценување кога и колку се поврзуваат кредитниот, ликвидносниот и девизниот ризик кај секоја криза, примерите од историјата го покажуваат механизмот на нивното заедничко дејствување. Од бројните кризи, ја издвојуваме како пример Мексичката криза од 1994 година наречена „текила криза”. Таа се третира како валутна криза. Во кризата се влезе со големи капитални приливи, преценета домашна валута песос, недоволен извоз, висок дефицит (1989 – 6 милијарди долари, а 1992 – 20 милијарди долари). Политичката нестабилност во годините пред кризата, имаше влијание врз големиот раст на каматните стапки на пазарот на капитал. Се одржуваше политика на стабилен девизен курс, потпомогната со задолжување преку издавање на краткорочни државни обврзници деноминирани во долар. Неопходната девалвацијата на песосот (15%) уште повеќе ги намали и така скромните девизни резерви. Меѓународниот фактор на чело со САД даде помош од 53 милијарди. Државата откупи голем дел од нефункционалните кредити од банкарските портфолија, а на банките им даде десетгодишни акции во валута. Вредноста на домашната валута сериозно се намали (Arnautalic. E, 2015). Во услови на депресијација на домашната валута растат негативните очекувања чија последица е намалување на понудата на девизи. „Гладот” за девизи, уште повеќе влијае за намалување на вредноста на домашната валута. Но, пред валутната криза се покажаа слабостите кои произлегуваа од неограничената кредитна експанзија и големата кредитна изложеност на банките: порасна учеството на нефункционалните кредити во билансите на комерцијалните банки од 1994 10%, на 1997 – 30%; порасна и одобрувањето на заеми со капитализирана каматна стапка, кои можат да се третираат исто како нефункционални заеми; покажа низа слабости растот на кредитирањето на приватниот сектор итн. Кога паднаа цените на акциите, кога банките ги затворија вратите за заемобарателите, кога започна намалувањето на депозитите во банката, стана јасно дека кредитната експанзија се заменува со криза (Krugewit. A, Tornell. A, 1999). *Но, стана јасно и дека растот на*

кредитниот ризик влијаеше врз зголемувањето на валутниот ризик.

Поврзаноста на ризиците се дел од континуитетот на девизните трансакции на банките. Поврзаноста на девизниот ризик со кредитниот и ликвидносниот ризик се дополнува и со поврзаноста со каматниот ризик. „Така, имајќи предвид дека банките склучуваат договори за купување и продавање девизи со различни рокови на извршување, тие се изложени на ризикот од промена на каматните стапки на финансиските инструменти изразени во различна валута” (Петрески.Г, 2011).

Од аспект на овој труд, потенцираме дека девизниот курс може да се јави како девизно индуциран кредитен ризик и како ризик на девизна ликвидност, т.н. ризик на конвертибилноста.

- Поврзаноста на кредитниот и девизен ризик кој произлегува од промените во валутата по која се одобруваат кредитите и пласманите, се изразува како девизно-индуциран кредитен ризик. Депресијацијата или апресијацијата го зголемуваат или го намалуваат кредитниот ризик на имателите на кредити или на фирмите во зависност од односот на нивните девизни расходи и приходи. Вообичаено кај земјите во развој, при одобрување на кредитот се употребува т.н. валутна клаузула што претставува индексирање на домашната валута (во кои се искажани обврските), во конвертибилна валута. Поврзаноста на девизниот и ликвидниот ризик останува „...сè додека клиентите остваруваат поголем дел од својот приход во домашна валута” (Projekt za Hrvatsku udругu banaka Regulacijsko opterećenje banaka u sedam zemalja srednje Europe Završni izvještaj Arhiv Analitika, Zagreb, 2005.) Банките со валутната клаузула се штитат од падот на домашната валута, а теретот на курсната разлика се пренесува на должникот, односно имателот на кредитот. Кај нив расте кредитниот ризик. Но, губат депонентите на домашната заштеда - се губи желбата за штедење во домицилна валута, се преферира девизна заштита или пак, расте отпорот за чување на заштедите во банката. Но, ситуацијата за банката се менува доколку дојде до поголеми отстапувања на девизниот курс, односно поголем пад на домашната валута во однос на конвертибилните валути. Во такви услови, клучно прашање е колкава е кредитната изложеност на банката, која се зголемува и заради побарувањата по основ на валутната клаузула. Прашањето за рочноста (рокот на доспевање) кај обврските и пласманите е од круцијална важност.

- Поврзаноста на валутниот ризик со ликвидниот ризик се изразува како ризик на девизна ликвидност, наречен и ризик на конвертибилност. Основен проблем е цената по која се врши конверзијата. Од неа зависи колкава е вредноста на некоја трансакција.

На пазарот на валути, набавката на средства и тоа во конвертибилна валута за сервисирање на обврските (долгови), се толкува како можност за зголемување на ликвидноста. Користењето на деривати (на пример, свопови) значи и можност за доаѓање до сопствена валута. Било која и да е целта, банките на девизниот пазар купуваат и продаваат девизи, што значи дека ја разменуваат ликвидноста на една валута со ликвидноста на друга валута. Разликите во ликвидноста на валутите се одразуваат на осцилациите на понудата - побарувачката на определена валута (на пример, секогаш нема понуда, не може да се купи бараната валута). Доколку купува странска валута за кредитни намени, ликвидносниот ризик ќе биде поголем, отколку ако купува државни обврзници.

Дериватите се користат за заштита од девизниот ризик. Хеџингот, кои банките го користат и го нудат на своите клиенти, е експлоатиран начин за заштита од ризици и загуби заради промената на девизните курсеви. Хеџингот ги користи инструментите: фјучерси, форварди, свопови и опции. Кај сите се определува однапред курсот и рокот на извршување. Според Базел, вредноста на берзанскиот пазар на финансиските деривати наменети за заштита од девизниот ризик изнесува 64.262 билиони долари, при што 63% од вкупната изложеност припаѓа на опциите (март 2012, во номинални износи на главница) (Barjaktarović. L, 2013).

„Тоа што знаеме за глобалните финансиски кризи е тоа дека не знаеме многу“

Пол Самуелсон

5. Управување со банкарските кризи

Секој дел на овој труд, директно или индиректно, ја покажа зависноста на кредитниот и ликвидниот ризик од другите ризици во банкарското работење, но и од состојбите на пазарот и макроекономските услови во кои се развиваат банките. Банкарската криза која „се прелева“ во други сектори, односно која предизвикува силни турбуленции во економскиот и финансиски живот, добива карактер на системска банкарска криза. Затоа и не е можно на макро ниво, „управувањето со кредитниот и ликвидниот ризик во време на кризи“, да не се третира како дел од управувачкиот систем на мерки и инструменти со кои се тежи да се превенира, да се ублажи или да се надмине една банкарска криза.

Генерално, кризите се поврзуваат со постоење на нерамнотежи во макроекономските или финансиските текови. Економската теорија различно пристапува кон појавата на нерамнотежи. Современата теорија ги идентификува „неуспесите“ на пазарниот механизам. Перфектната конкуренција стана минато. Смената на просперитетот со депресија обележува континуитет на цикличниот карактер на економските движења. Големата криза од 1929-33 година, стави крај на идеализацијата на пазарот. Делото на Ј. М. Кејнес (Ј.М.Кејнс) покажа дека саморегулаторниот механизам – флексибилните цени, не води кон рамнотежно ниво во услови на опаѓање на интересот за инвестирање. Кога заради намалувањето на цените, доаѓа до зголемена понуда на пари која не влијае врз промените на општествениот производ (дефлациона неспособност), агрегатната побарувачка брзо опаѓа. Ј.Кејнс ја стави агрегатната побарувачка во центарот на вниманието. Познати се неговите ставови дека при опаѓање на агрегатната побарувачка, државата треба да влијае преку монетарната политика (зголемување на паричната понуда) и фискалната политика (зголемување на јавната потрошувачка преку јавни инвестиции, или преку намалување на даноците) (Gordon.R, 1987). Кејнсијанските ставови се вградија во бројни стабилизациони политики во време на кризи. Неолибералната школа, поаѓајќи од способноста пазарот сам да се бори и избори со нарушувањата на пазарот, не гледа

наклонето кон интервенциите. Friedrich A. Hayek (приврзаник на класичниот либерализам, чии ставови се во основата на Австриската школа на бизнис-циклусите), поаѓа од тоа дека пазарот е незаменлив регулатор заради што парите треба да се „остават“ сами да се регулираат низ пазарниот процес. Централната банка ја смета како најодговорна за флукуациите на пазарот. Доколку постои интервенција од надворешен фактор (на пример, инфлаторен кредит на Централната банка, ниски каматни стапки), доаѓа до флукуации и појава на бизнис-циклуси. F.A. Hayek (Ф.Хајек) ја доби Нобеловата награда во 1974 година меѓу другото и за тоа дека „покажа како монетарната експанзија придружувана со позајмувањата кои ја надминуваат стапката на доброволно штедење, може да води кон несоодветна распределба на ресурсите, особено влијаејќи врз структурата на капиталот“. Врвни теоретичари, изнесоа бројни аргументи за силината на пазарниот механизам во надминувањето на флукуациите, односно кризните нарушувања. R. Lucas (Р.Лукас) (Нобеловец од 1995), во 2003 година го изнесе своето убедување дека за сите практични цели е решен проблемот депресија-превенција (Krugman.P, 2009). Последната криза потсети дека проблемите не се решени - повторно се отворија теоретските дебати за карактерот на циклусите и кризите, како и за односот помеѓу пазарот и државата. Поул Кругман (Нобеловец 2008), на крајот од својата позната книга: Враќање на економската депресија и кризата од 2008, го изнесува своето мислење дека пречките не се во структурните проблеми, туку во застарените доктрини во главата на луѓето (Krugman. P, 2009).

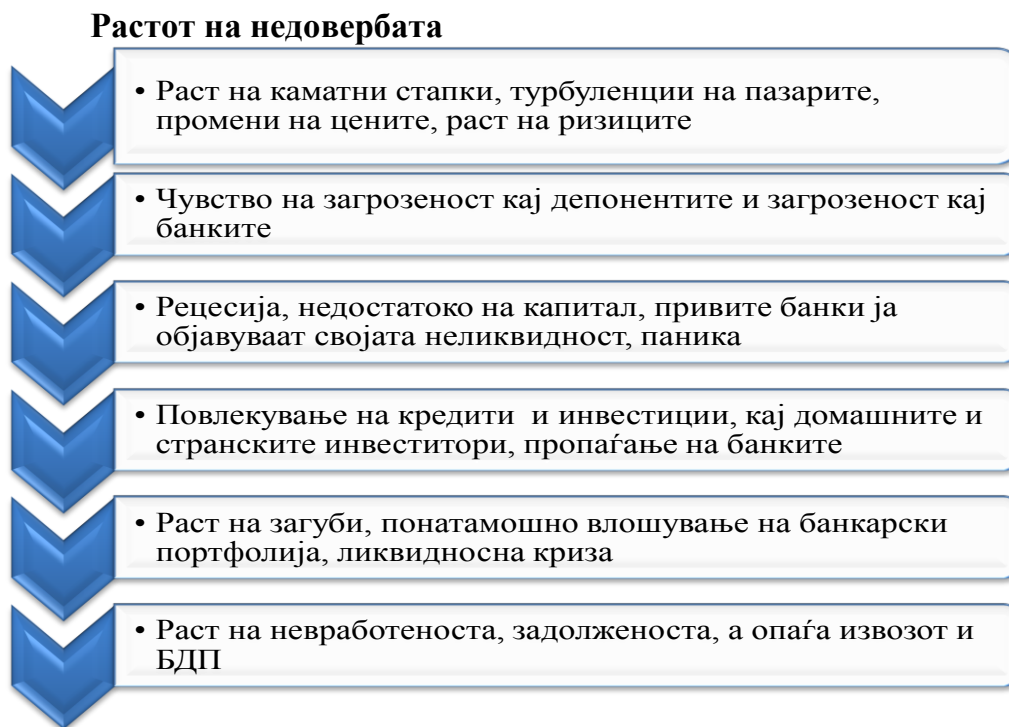
Историјата на стотини кризи ја потврди неопходноста од интервенции за нивно надминување. Се покажа дека големината на интервенциите зависи од карактерот на кризата и нејзините димензии. Современата практика потврди дека при појава на кризи, секоја земја презема интервентни политики со соодветни „пакети на мерки“. Основно тежнение е да се врати *довербата* во корисниците, а на макро ниво, да се врати довербата во банкарскиот систем. Потсетуваме на „општата слика“ на една банкарска криза.

Од општата слика за криза, впечатливи се директните зависности помеѓу следните појави: влошување на макроекономските услови – продлабочување на рецесијата; високи каматни стапки - тежок пристап до капитал; повлекување на депозитите – влошување на банкарските портфолија; појава на паника – зголемување на неликвидноста; раст на загуби – ширење и продлабочување на недовербата.

Системската банкарска криза се препознава по пропаѓањето на некои значајни банки, раст на загубите и ширењето на ликвидните проблеми помеѓу банките. Соодветно на тоа, се донесуваат планови, се преземаат првите интервенции од страна на државата (управувачки активности). Првично тежнение на макроекономските политики е да се врати *довербата во банкарскиот систем*. Таа зависи од едновремено влијание врз:

- Зголемување на отпорноста на банкарскиот систем од продлабочување на кризата. Мора да постои желба и соодветен капацитет на управување на надлежните институции да помогнат на банките за да се изборат со проблемите.
- Приспособливост на банкарскиот систем на барањата на политиките што значи, информираност и спремност за прифаќање регулативи, санациски програми законски мерки, стандарди, битни за ублажување или надминување на нарушувањата.

Графикон 5.1:

Не постои модел за излез од кризата. Но, без разлика на успехот или неуспехот од преземните мерки, теоријата и емпириските анализи потврдија дека кај сите земји управувањето со кризи е:

- Мобилизирачки процес во кој учествуваат банките и сите релевантни институции како влади, супервизорски тела, контролни органи, агенции, советодавни тела експертски тимови итн. Најголем проблем е кога овој процес „доцни“ заради потценувањето на проблемите, ризиците, последиците и др.

- Сложен општествен ангажман кој претпоставува отворање на бројни теми поврзани со банкарската криза, како што се: темите на задолженоста, девизниот курс, невработеноста, падот на производството и извозот, падот на општествениот производ и сл.
- Континуиран процес кој започнува со управувачки активности врз основа на првите веродостојни сигнали пред почетокот на кризата, трае за време на кризата и продолжува како посткризен менаџмент. Најголем проблем е тајмингот на активностите по фази – доколку се доцни со определени активности, можна е пролонгирана рецесија после кризата;

Вообичаено е еден „класичен” модел на процесот на управување со кризи да има фази со различни именувања. Најнапред е фаза (на превенција) каде се преземаат брзи мерки со кои се дејствува врз жариштата на кризата (ликвидни инекции, гаранции за депонентите итн). Потоа следи фаза на реструктурирање на банките каде се преземаат мерки согласно видот на резолуција за неликвидните банки. За реализација на програмата за реструктурирање, се формира соодветна институционална инфраструктура (фондови на пример, за докапитализација, агенции за санација, тела за управување со програмите и резолуциите итн). Справувањето со нефункционалните заеми, вонбиласните плаќања, неосигураните вредносни хартии, проблемите на трговија преку дериватите, се теми кои бараат резолуциски пристап и ангажираат време и големи финансиски, човечки и материјални ресурси. Се носат соодветни регулаторни закони за реализација на политиките и програмите. Во третата фаза, се управува со средствата. Во рамки на регулаторната и супервизиска улога „главното мени на средства вклучува повисок капитал и ликвидносни барања, понизок однос заеми/вредност, ограничувања на концентрацијата на заеми и построги стандарди за потеклото на заемите” (Sánchez.M, 2011).

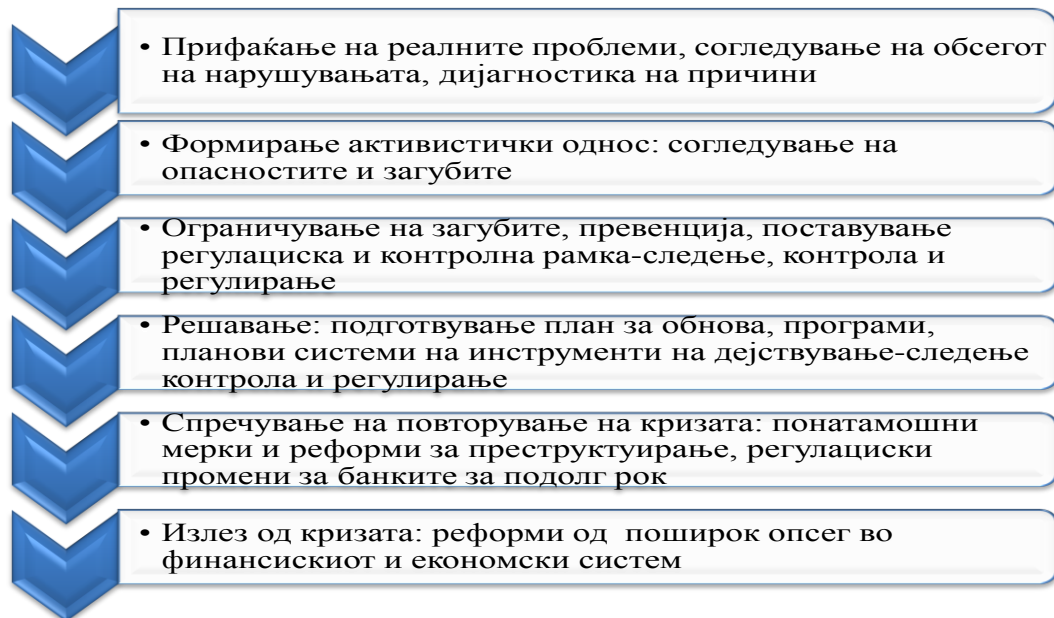
Кај различни кризи, постојат различни именувања на одговорот на кризите. Најчесто се среќаваат именувањата како „стабилизациони програми” или „програма за обнова”, „програми за излез од кризата” Но, било како, се работи за комплексни одговори во кои постојат бројни други програми и активности. Тие се надополнуваат доколку тоа го бара ситуацијата и текот на кризата. Поаѓајќи од претходно изнесените содржински фази на една банкарска криза, даваме една општа рамка на содржинските фази на управувањето со криза.

Фазите произлегуваат од следниве принципи на управување со кризи: соочување со реалните проблеми, формирање активистички однос, брзо дејствување; планирање

на активности за стабилизирање, реализација на планираните активности, спречување на повторен неуспех, продолжување со растот во стабилни услови. Притоа, постојано се врши следење, контрола и промена во регулацијата.

Графикон 5.2:

Растот на довербата

Од седумдесеттите години на минатиот век, сè повеќе се зборува за управување со кризите како систем на целни активности каде Владите и другите надлежни институции формираат комплексен одговор за намалување на веројатноста од појава на кризата излез од кризата како и намалување на загубите од нејзината појава. Нивните активности (политики) се насочени кон проблемите кои од различни причини ја оддалечуваат економијата од претходната линија на растот на БДП и тежат да го направат со што помалку трошоци. Основни управувачки цели се:

1. Намалување на веројатноста од појава на длабока криза;
2. Намалување на загубите од кризата и трошоците за нејзино надминување.

Управувањето на кризите на макро ниво, како и управувањето со кризите во банките (кризен менаџмент), од теоретски и методолошки аспект како „систем на активности” се од понов датум. Кризниот менаџмент претставува систем на организирани активности: предвидување, идентификација на причините, осознавање на видот на кризата, подготвување на планови за справување со кризи, донесување мерки

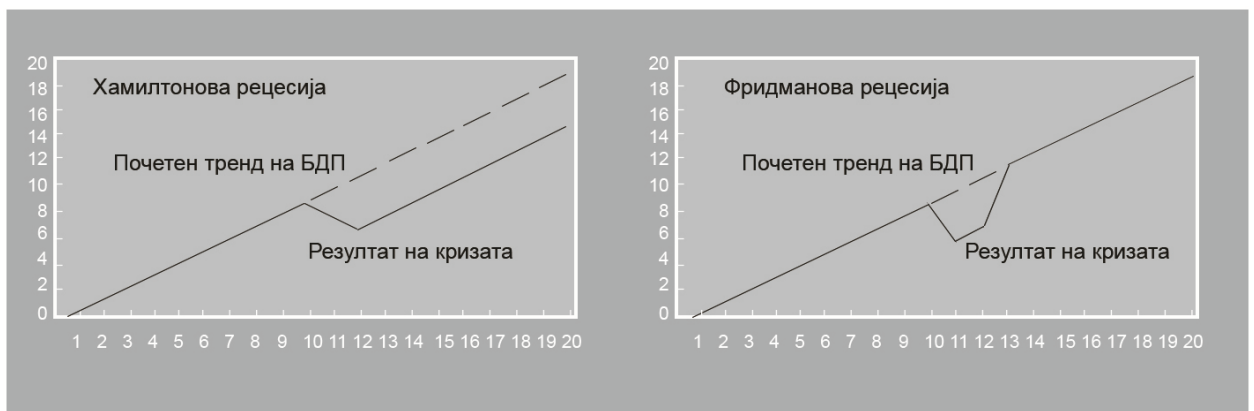
за нивна реализација, контрола и мониторинг на преземените активности. Но, во време на криза се донесуваат и стратешки одлуки од радикален карактер: промена на бордот, ликвидација на банката, идентификување на менаџерските и лични грешки, покренување на судски постапки итн. Во историјата се паметат и оние, кога големите банкарски магнати остануват без своето богатство и слобода. Но, се паметат и оние ситуации, кога заради лошото управување со кризи доаѓа до промена на владите.

5.1. Идентификација на опсегот на управувањето со банкарските кризи

Како клучни фактори за идентификацијата на опсегот на управувањето со кризи, ги издвојуваме: 1) значењето на големината на флукуациите од првобитната линија на растот, 2) причините за нивните јавувања и длабочината на рецесијата, 3) зголемување на ранливоста на банките и банкарскиот систем.

1. Согласно споменатите разлики во теориите во првата глава на овој дел, битна е големината на интервенцијата преку политики за да се врати економијата од рецесија на линијата на растот на БДП. Фридмановиот модел претпоставува антициклична монетарна политика. Автоматските регулатори (соодветна фискална политика) дејствуваат за да се врати економијата на својата претходна линија на раст или пак, да ја надмине. Спротивно, Хамилтоновиот модел бара сериозни интервенции преку фискалната политика и други политики, бидејќи економијата има долгорочни тешкотии за да се врати на претходната линија. Овие разлики се претставени на следниов графикон (Cerra, Valerie and Saxena, Sweta Chaman, 2005):

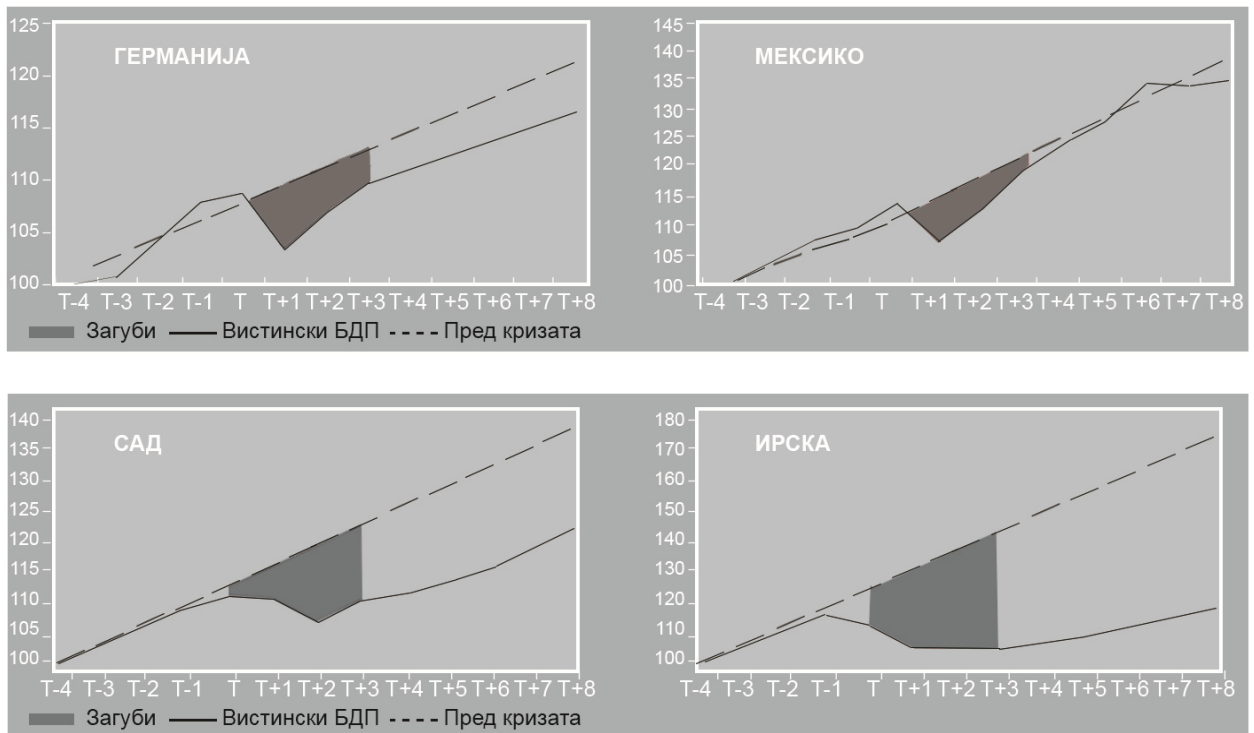
Графикон 5.3:

Во основа на истрајна државна интервенција се активната фискална политика и монетарната политика (според Кејнс). Последната криза покажа дека владите на најразвиените земји интервенираа со големи буџетски средства – од национализација на банките, до широки шеми за осигурување на депозитите кај банките. Освен тоа, се зголеми и монетарното влијание врз ликвидноста на банкарскиот сектор. Сериозната интервенција во последната криза, уште еднаш потврди дека пред сè, големината на нарушувањата на пазарот ја определуваат формата на мерки и средствата со кои се интервенира. *Колку се поголеми нарушувањата, толку е посложен и поскап процесот на управување со кризи. Тоа значи дека опсегот (ширината) на управувањето е голем.*

Luc Laeven и Fabián Valencia ги потврдуваат разликите помеѓу кризите преку загубите како отстапувања од долгорочната линија на БДП (Laeven, L, Valencia, F, 2012). Т го означува почетокот на кризата, а T-1 и T+3 се година пред и три години по кризата. Наведените кризи Мексико (2004), Германија (2008), САД (2007) и Ирска (2008), покажуваат различна оддалеченост од актуелната линија на БДП. Примерите укажуваат на разликите во должината на кризите и во големината на загубите. Кај овие кризи, загубите откриваат голем обсег на управувачките активности.

Графикон 5.4:

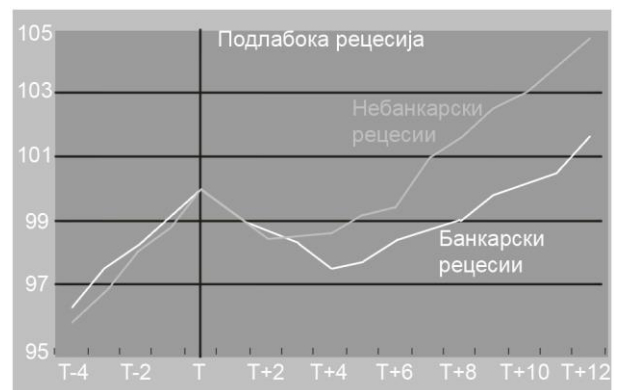

Но, идентификуваниот голем обег на управувањето со кризите преку трошоците, не значи дека е тој резултат или во целост е резултат на големината на кризата, односно отстапувањето од претходната линија на растот. Тој може да биде резултат на ненавремено преземање на управувачките активности, нивно постојано дополнување или менување (што значи менување на стратегии и политики), недоволно поседување управувачки капацитет и знаење итн. Се тоа ги зголемува трошоците. Веќе потенциравме дека втора управувачка цел кај кризите е тие да се надминат со што помалку трошоци. Управувањето со кризи е ефикасно доколку ги даде очекуваните резултати за надминување на кризата и тоа со помалку остварени трошоци.

2. Бројни анализи ги покажаа различните ефекти од политиките кои се применуваа кај секоја криза. Некои заклучија дека резултатите на политиките

за надминување на кризите зависат од оддалеченоста на економијата, од линијата на растот на БДП и од длабочината на рецесијата. Кај банкарските кризи каде е превисок растот на кредитите во однос на растот на БДП, каде „кредитниот бум“ претходи пред рецесијата, се јавува поголем период за надминување на кризата. Анализите на ММФ покажа дека рецесијата е подлабока и оздравувањето тече подолго доколку имало голем раст на кредитите во приватниот сектор пред рецесијата, што е прикажано на Графиконот 5.5. (IMF, Study Examines Banking Vulnerabilities' Impact On Public Debt, 2015). Дијагностицирањето на состојбата и причините за нарушувањата (флукуациите) и длабочината на рецесијата е најкомплексна работа на почетокот на кризата. На една криза и излезот од неа, влијаат бројни фактори и околности. Доколку подоцна се откријат, дотолку колебањата на владите ќе бидат поголеми. Во тој временски интервал можно е да се водат пасивни политики (потценување на причините), или пак погрешни политики (неидентификувани причини). Можен резултат е прелевање на кризата во други области и „здружување“ на банкарската криза со други кризи. Обзегот на управувањето целосно не е неопределени. Дејствувањето и резултатот на политиките се неизвесни.

Графикон 5.5:

Потсетуваме на големата криза од 1929 година. М. Фридман и А. Шварц анализирајќи ги брановите на пропаѓање на банките (три брана од 1930 до 33), го оценуваат дека за кризата не се примарни причините: златниот стандард, бизнис-циклусот, падот на берзите, туку колапсот на банкарскиот систем. Пукањето на „балони“ е логичен резултат на големото влошување на квалитетот на заемите и инвестициите, во услови на неадекватно ниво на резервите. Банките имале бројни структурни проблеми (на пример, ниска капитализација, висока кредитна изложеност, непостоење општи стандарди, слаба супервизија итн.) (Crafts. N, Fearo. P, 2013). Одговорот на кризата (интервенциите на ФЕД, покачувањето на даноците на фискалната политика и др.) не одговарал на длабочината на рецесијата, односно на паниките, падот на банките, влошениот левериџ, задолженоста итн. Френклин Рузвелт кој дојде за претседател на САД во 1933 година, направи промена во политиките: го напушти златниот стандард, ја зголеми понудата на пари, го зголеми трошењето на буџетот за јавни работи - ја постави агрегатната побарувачка во центарот на вниманието. Неговата програма Њу Дил (New Deal) стана најпозната програма за излез од кризата. Покрај неа, се донесе нова регулатива: Закон за помош на банките, Закон за банкарски реформи со формирање корпорација за осигурување на депозити (FDIC), регулатор на пазарот на капитал SEC итн. Според Глас - Сегаловиот закон за банки, депозитите и кредитите останаа на комерцијалните банки, а акциите и другите хартии од вредност на инвестициските банки. Оваа поделба се укина во периодот на дерегулацијата.

Да заклучиме, одговорот на кризата 29-33 стана успешен откако опфатот на интервенциите се прошири на агрегатната побарувачка, следен со соодветна регулација на банкарскиот сектор и пазарот на капитал, и тоа во услови на приспособување на целата макроекономска политика (на пример, политика на долгот, вработувањето итн). Неспорно, обсегот на управувањето зависи од причините за кризата и длабочината на рецесијата – нивното ненавремено идентификување, ги прави неуспешни преземените активности и го влошува вкупниот негативен резултат од кризата. *Колку повеќе се доцни во дијагностицирањето и во откривање на причините и колку е подлабока рецесијата мерено низ резултатите што по неа следат, толку обсегот на управувањето станува поголем.*

5.2. Извори за појава на банкарските кризи

Теоријата и евидентираните стотини кризи во историјата, дадоа богат материјал за анализа на изворите за нивната појава. Според ММФ во периодот од 1980, 130 земји имале искуство со кризи (Latter. T, 1997). Но, нема униформен пристап, или ранг-листа на извори. Причините се разликуваат во временски етапи, според развиеноста на земјата, како и според регионот на настанување. Тие го менуваат интензитетот на своето влијание. Се менуваат и се јавуваат нови. Најточна констатација е дека една криза се јавува како резултат на комбинација на повеќе извори кои во определени околности го засилуваат своето влијание и водат кон криза.

Макроекономската нестабилност е еден од најчесто анализираните извори на банкарските кризи. A.Demirkuc-Cunt и E.Detrageashe (1998) покрај макроекономската нестабилност, ги анализираат и каматната стапка, капитализацијата на банки, концентрацијата, ликвидноста на пазарот, но и системот на осигурување на влогови и регулацијата. Наглото покачување на каматната стапка, паѓањето на девизен курс, намалувањето на цени, водат кон макроекономска нестабилност и криза V.Castro анализирајќи пет земји (Грција, Ирска, Португалија, Шпанија и Италија), во периодот од првиот квартал на 2007 до третиот квартал на 2011, дошол до заклучок дека голема е зависноста на кредитниот ризик од макроекономските состојби: кредитниот ризик расте кога се намалува стапката на раст на БДП и цената на акциите, како и кога се зголемуваат стапката на кредити, стапката на невработеност, каматната стапка, како и ап्रेसијацијата на девизниот курс. Потсетуваме дека и во Главата на овој труд *Улогата на кредитниот ризик во кризи*, беа разгледувани од аспект на кредитниот ризик, причините за појава на банкарските кризи Julia Giese и други, анализирајќи ги кризите во Британија (три епизоди) во последните 50-тина години (од 1960), дојдоа до заеднички елементи: брза кредитна експанзија, бум во цените на станарините и ликвидносни проблеми кај финансиските институции во услови на недостаток на средства на пазарот (Giese, Andersen. H, Bush. O, Castro. C, Farag. M, Kapadia. S). Од аспект на Скандинавската криза S. Ingves (2002), ги наведува следниве причини: лошо банкарство; несоодветна банкарска дисциплина; слаба банкарска регулација и супервизија; несоодветни макроекономски политики вклучувајќи го справувањето со финасиската либерализација. Овие причини се јавуваат и во земјите во развој, но секако, со други содржина и значење. П. Водова ги сумира како макроекономски причини следниве: макроекономска нестабилност; кредитни бумови и ценовни меури;

несоодветна припрема за финансиска либерализација; нефункционални заеми. Но, пред секоја криза не се јавува бум. Тој е предвесник на кризата, кога е посилен и подолготраен, а банките се соочуваат со влошување на кредитната способност на заемобарателите. Како микроекономски причини ги наведува: асиметрична информираност; измами во управувањето; кредитна изложеност и ризик менаџмент (Vodová, P, 2003).

- Според Klasens (2009), помеѓу последната криза и други кризи (Шпанија 1977, Норвешка 1987, Финска 1991, Шведска 1991, Јапонија 1992) има заеднички сличности.

Ги наведуваме во следнава табела:

Табела 5.1:

Сличности	Карактеристики
Меури на цените на средствата	Раст на цени на становите 30% во петте преткризни години, следено со брз раст на кредитите во приватниот сектор.
Кредитен бум	Цикличен карактер на раст и пад на кредитите - долга кредитна експанзија пред кризата следена со многу ниски каматни стапки, но и раст на долгот на домаќинствата
Гранични средства и системски ризик	Доделување на хипотекрни заеми на клиенти со гранична кредитна способност - се проблематизира отплата при променети макроекономски услови: пад на цени на недвижности, раст на нефункционални кредити
Регулација, супервизија и одговор на политиките	Финансиската либерализација и обилните капитални текови пред кризата, не се следени со регулаторни реформи, ниту пак со добри финансиски реформи и супервизија - валутна и рочна неусогласеност, големина и концентрација на кредитен ризик.

Слабостите во управувањето со кризи (системски банкарски кризи) во голем дел произлегуваат од одлучувањето на макро ниво. Чести грешки се: потценување на причините и карактеристиките на рецесиите што резултира со слаби интервентни мерки на почетокот на кризата; недоволна информираност или знаење за состојбата на банкарскиот систем; неконзистентни планови и програми за обнова; нивна неадекватна поддршка од други политики; чести промени на плановите и програмите; колебање во изборот на мерки и нивното временско дејствување; недоволен зафат на потребните финансиски средства; слабости во организациската и институционална структура; недоволна координација помеѓу релевантните субјекти итн. Несомнено, овие слабости се производ и на политиката што се води во една држава. Во следните глави ќе потенцираме некои од современите аспекти на изворите на криза.

5.3. Макроекономски причини

Бројни емпириски анализи ја потврдија теоретската поставка за поврзаноста на кризите со макроекономските услови. Анализите на кредитниот циклус и на бизнис-циклусот ја покажаа бројноста на макроекономските фактори кои имаат влијание врз нивното одвивање. Флуктуациите се во корелација со нивото на изложеноста на ризици. Воглавно, во услови на слаб раст на БДП, кај „слаби неефикасни економии“, банките се многу поранливи, со поголема изложеност на ризици. Анализите кои укажуваат дека „учестеноста на кризите“ е во последните декади, често како први причини ги наведуваат финансиската либерализација, дерегулација и ценовните меури.

- **Финансиска либерализација.** Финансиската либерализација е процес кој се одликува со: слободен тек на меѓународен капитал, отворен пристап на странски капитал на домашни пазари, интернационализација на пазарите и диверзифицирањето на активностите на различни простори и потпирање врз современите информациски технологии. Се разгрануваат активностите на банките. Корпоративните банкарски кредити отстапуваат место на обврзниците и комерцијалните записи, а хипотеките и потрошувачките кредити се консолидираат, односно се врши секјутеризација (Heffernan. S, 2005). Покрај традиционалните функции, базирани на депозитно-кредитното работење, банките се бават и со активности на пазарите на хартии од вредност. Се зголемува улогата на институционалните инвеститори (пензиски, фондови, осигурителни фондови, инвестициони фондови). Се создаваат когломерати (финансиски) кои се бават барем со две од следните пет активности: посредување/платен промет, осигурување, хартии од вредност/корпоративни финансии, управување со фондови и советување или продажба на инвестициони производи на крајните клиенти (Heffernan. S, 2005).

Со либерализацијата се интензивираат релациите на банките преку границите на една земја. (cross-border banking linkages). Како илустрација, наведуваме дека овие текови изнесуваа над половина од БДП во светот (во 2007 година) (Global Financial Stability Report, 2014). Бројот на безготовинските плаќања по сите инструменти, односно трансакциите имаа континуитет на зголемување (EU Banking Sector, 2011/2012 ,EBF). Како резултат на финансиските текови растат пазарите на кредити. Бројни научни и стручни анализи ја докажуваат поврзаноста помеѓу растот на капиталните текови, пазарот на капитал и финансиската отвореност. На пример, според ММФ, во периодот 1977-2006 година, 1% раст на ликвидноста на пазарот на капитал (акции) во

однос на БДП е поврзан со 0,12% раст на капиталните приливи во однос на БДП. Слично е и со финансиската отвореност – таа е поврзана со 1.64% раст на капиталните приливи во однос на БДП (Global Financial Stability Report, IMF, 2007).

Новите истражувања упатуваат на констатација дека врските помеѓу банките во финансиската мрежа се трансмитори на кризните елементи на глобално ниво. Комплексноста на овие врски иако порано третирана од аспект на нејзиниот придонес врз стабилноста на финансискиот систем, денес се оценува и како основа на системските кризи. Galina Hale и Timur Karan (2013) истражувајќи ги каналите на трансмисија на кризата преку модел базиран на непокриените корпоративни кредити и на други индикатори, дојдоа до констатација дека „глобалните банкарски врски работат како канал за ширење на финансиските кризи...”

Дерегулација. Од осумдесеттите години на минатиот век, особено се интензивира процесот на повлекување на државната сопственост од банките (приватизација), осамостојување во водењето на кредитната политика и меѓународните плаќања, интегрирање на банкарските и финансиски активности; дерегулација на каматната стапка, либерализација на девизниот режим. Се носеа закони што соодветствуваа на сè побројното отворање на националните пазари. Но, диверзификацијата, често третирана како пат кој води кон намалување на ризикот, во определени услови, стана поддршка на неумерено користење на бројните инструменти, како што беше случајот со пазарот на финансиски деривати кај последната голема криза.

На меѓународниот пазар се упатени различни земји. Секоја од нив, сама го избира тајмингот и политиките на отвореност, либерализација и дерегулација. Земји кои наместо постепено, наеднаш ги отвораат вратите на странски капитал, или пак, на преголем странски капитал и воедно реализираат брза дерегулација, повеќе се изложени на кризи. Такво е искуството на земјите од кризите во Кореја (1997), Тајван (1997), Малезија (1997), Сингапур (1997), Индонезија (1997), Латиноамериканските земји (осумдесеттите), Нордиските земји (деведесеттите), но и искуството на последната криза во САД, каде пред кризата се случија интензивни капитални текови, особено од Кина.

Дерегулацијата сама по себе не може да се третира како причина за криза (како и финансиската либерализација). Потребни се дополнителни услови, како на пример,

наглото отворање кон странски пазари, преголем прилив на странски капитал, како и отсуство на адекватна контрола и супервизија. После јавувањето на една криза, веднаш се преземаат нови мерки во дофатите на регулацијата и контролата. Тоа покажува дека и пред кризата, усложнувањето на практиката барало нови интервенции во овие дофати.

Но, долгорочните истражувања за јавување на кризите сепак, укажуваат дека тие се зачестија од периодот на седумдесеттите години, што се совпаѓа со дерегулацијата и

Графикон 5.6:

либерализацијата. М.Бордо и други (2001) анализирајќи 55 земји во периодот 1880 -2010, потврдија дека по 1972 се зголемува фреквенција на кризи. А.Тејлор (2012), го дава следниот Графикон 5.6 на кој е очигледна посилената фреквенција по седумдесеттите години на

минатиот век, што значи се поклопува со периодот на либерализација и дерегулација. По Втората светска војна, па до седумдесеттите години на минатиот век, нема кризи – пола столетие по големата светска криза од 1929 година.

-Ценовни „меури“ особено кај недвижнините. Флукутирањето на цените е нормален резултат на дејствувањето на понудата и побарувачката. Меѓутоа, доколку има тенденција на нивно оддалечување од реалната вредност на стоките, капиталот или валутите, тоа наговестува нерамнотежа, која порано или подоцна ќе го добие својот појавен облик на пазарот во вид на меури или поголеми нарушувања. Во последната криза појавата на меурот во секторот на недвижните, тоа и го покажа. Цените на недвижните во САД растеа од 2001 сè до 2006 година, поддржани со ниската каматна стапка на ФЕД (експанзивна монетарна политика). Потоа, следеше покачување на каматната стапка и пад на цените на недвижностите. Движењето на цените покажа процикличен карактер. Каналите на пренос на движењата на цените на станарините до банките, дадоа сознанија дека банките ќе се „сретнат“ со проблемот на неликвидноста. Тоа беше вовед во кризата.

Определени студии упатуваат на тоа дека кризата на недвижните многу пати се следи со рецесија. Kristian Avmann, Jens Boysen-Hogrefe, Nils Jannsen (2011), анализирајќи 15 развиени земји, во кои се случиле 15 банкарски кризи, забележале 23 кризи на недвижни и 45 рецесии (Табела бр.5.2).

Табела 5.2:

Временски период на кризи на станарини и рецесии

земја	кризи со недвижнини	рецесија
Јапонија	1973, 1991	1973, 1993, 1997, 2001
Франција		1974, 1992
САД	1979	1973, 1980, 1981, 199
Британија	1973, 1980, 1989	1973, 1974, 1979, 19
Канада	1976, 1981, 1989	1981, 1990
Шпанија	1991	1978, 1980, 1992
Австралија	1974, 1981, 1989	1974, 1981, 1990
Холандија	1978	1974, 1979, 2003
Белгија		1974, 1980, 1992
Шведска	1979, 1990	1970, 1976, 1980, 1990
Швајцарија	1973, 1989	1974, 1981, 1990, 1991, 2002
Данска	1979, 1986	1973, 1979, 1986, 1992, 2003
Норвешка	1987	1988
Финска	1989	1975, 1990
Ирска	1979	1982, 1985

Ваквите рецесии кои се многу подлабоки, се чести - од 23 кризи на недвижните 15 рецесии започнуваат до година дена од појавата на кризата на недвижни, а осум кризи на недвижните се поклопуваат со банкарски кризи (две години пред или после кризата на недвижни) (Avmann. C, Boysen-Hogrefe. J, Jannsen. N, 2011). Негативниот ефект од кризите на недвижни врз БДП е измерен со просечен пад од 2 процентни поени првата година и уште 1.5 во следната година (Avmann. C, Boysen-Hogrefe. J, Jannsen. N, 2011).

5.3.1. Микропричини

Бројни се причините кои произлегуваат од банкарското работење. Во досегашната анализа, во повеќе глави се спомнати причини кои произлегуваат од неправилното управување со ризиците, но и од неадекватното управување со портфолиото на ниво на банките. Големите банки кои функционираат на глобалниот пазар, имаат силна способност за генерирање и трансфер на ризици. Иновациите – финансиските деривати ја покажаа можноста на нивно претворање во причина за јавување на последната криза. Тука се и „банките под сенка” на кои им погодуваше ширењето на пазарот на финансиски деривати. Секако, неадекватната регулација, надзор и контрола се, исто така, широки области од кои се раѓаат сериозни проблеми. Ќе се задржиме на некои кои се актуелни од аспект на современите кризи.

- *Неадекватно управување.* Современите банки функционираат на глобалниот пазар со развој на карактеристики на глобален пазар. Како што е веќе констатирано, се очекува дека банките изложени на меѓународната конкуренција ќе развијат систем на управување со банката кој е дел од нејзиниот деловен систем. Оваа потреба е прифатена од големите банки, но не и од сите банки кај развиените земји. Кај земјите во развој заостанувањето зад современите принципи на управување е посериозно. Бројни анализи укажуваат на појава на бројни видови слабости, и тоа: во билансот на плаќање, во структурата на кредитното портфолио, во квалитетот на кредитите, во неусогласеноста на краткорочното позајмување на странски пазар и долгорочното кредитирање на домашен пазар, во хипотеките, во потценувањето на ризиците, во слабите управувачки структури, во неадекватното информирање за билансите и вонбилансни состојби итн. Ваквите слабости можат да ја доведат банката до несолвентност и неликвидност, а под одредени услови преку каналите на трансфер на ризици, да дојде до ширење на неликвидноста и криза во банкарскиот систем. Во рамки на тоа, управувањето со ризиците е област која бргу се развива, но заостанува зад реалните предизвици на меѓународната конкуренција.

При разгледување на различни аспекти на обработуваната проблематика во овој труд, се наведени различни аспекти на неадекватното управување кои можат да доведат до големи турбуленции и кризи. Беше потенцирано дека во време на експанзија се јавуваат корените на кризата - асиметричната информираност, моралниот hazard, е слабата микро и макро прудентна контрола, експанзивната монетарна политика и стимулативната фискална политика – сите тие погодуваат на растот на кредитите со

слаби хипотеки. Нецелосната контрола на работењето според определени правила, директиви и стандарди им овозможува на банките да ја издвојат целата профит од правилата на добро управување. Нотирано е непочитување на основните принципи на банкарското оработење. Кај многу банки (посебно помали, или во земји во развој), нотирани се слабостите: недоволна информираност, транспарентност, интегративност и редовна отчетност. Затоа, бројни научни анализи упатија на сериозноста од неадекватно управување кај банките соодветно на стандардите на модерното банкарство.

- **Неконтролиран тек на финансиски иновации.** Банките во услови на дерегулацијата имаат широк простор за користење на финансиските иновации како попрофитабилни начини на финасирање. Заради растечкиот ризик, во поострите конкурентски услови се јавија финансиски институции кои за надомест го преземаа туѓиот ризик. Започна брз процес на трансфер на ризик кој дополнително го стимулираше растот на финансиските деривати. Во последната деценија, ширењето, но и умножувањето на дериватите досега има незапамтена динамика во однос на било кој инструмент, било кога јавен на пазарот. При недоволно регулиран пазар, преку шпекулативни операции виртуелната вредност на овие хартии од вредност ја губи врската со реалните материјални активи (Дусанич. Ј, 2013). По последната криза од 2008 година, БИС го објавува следново: „Хипотетичниот износ на неподмирени договори изнесува \$ 710 трилиони долари кон крајот на 2013 година, за разлика од 693 трилиони долари на крајот од јуни 2013 година и 633 трилиони долари кон крајот на 2012 година” (BIS, OTC derivatives market activity, 2014). Било како, пазарот на финансиски деривати е најголем пазар, поголем и од пазарот на стоки во светот. Лошото управување со ризикот кај дериватите води кон сериозни дебаланси на финансискиот пазар. Имено, „дериватите преку кои се пренесува ризикот, можат да ја олеснат кредитната изложеност, да ги одложат загубите во иднина и да донесат краткорочна добивка на една институција, а едновремено можат да ги загрозат долгорочните вредности на друга засегната група” (Crouhy. M, Galai. D, Mark.R, 2006). Затоа, финансиските деривати се присутни скоро во секоја анализа за причините на денешната криза.

- **Голема концентрација на ризик.** За најголемите банки констатацијата „премногу големи за да паднат” се замени со „констатацијата премногу важни за да паднат”. Нивната важност произлегува од меѓуповрзаноста со голем број финансиски

институции што се проследува низ трансакциите од трилионски вредности преку кои ги дифузираат своите успеси или неуспеси ширум целиот финансиски систем и економијата во целина. Останатите банки не можат да бидат нивна рамноправна конкуренција – тие не можат да ги преземат нивните дисперзирани услуги на голем број клиенти (Global Financial Stability Report, 2014).

За посебно одбележување е фактот дека најголемите банки се најповрзани со најнерегулираниот пазар - пазарот на финансиски деривати. Финансиските деривати имаат тенденција на висока концентрација. Имено, Office of the Currency Comptroller во својот квартален извештај 2013 година објави дека четири банки држат 93% или 239 трилиони долари од дериватите кои ги држат корисничките банки во САД. Тоа се JP Morgan Chase, Siti Bank, Bank of America, Goldman Sach Bank USA. Во целост (100%), активностите со деривати припаѓаат на 25-те најголеми американски банки (OCC's Quarterly Report on Bank Trading and Derivatives Activities, 2013):

Табела 5.3:

Концентрација на договори за деривати (\$билиони)

	Пет најголеми банки	Вкупно деривати %
Фјучерси и форвардси	37.323	16
Свопови	140.713	59
Опции	30.946	13
Кредитни деривати	10.817	5
Вкупно	239.021	93

Трендот на намалување на бројот на банките е регистриран во многу земји. Но, паралелно се развива трендот на зголемување на вредноста на вкупните средства кај големите интернационални банки. „Големите“ стануваат уште поголеми. Концентрацијата во развиените земји, мерена низ учеството на средствата на најголемите 3-4 банки во вкупните банкарски средства се движи околу 40%, а во брзорастечките земји околу 60%. Најголемата банка во светот е Commercial Bank of China чии средства изнесуваат 3.062 трилиони долари. Во САД најголеми банки се J.P.Morgan Chase со 2.39, Bank of Amerika со 2.17 и Sitigroup 1.88 трилиони\$ во средства (SNL Financial, Forbes, 2014). Во 2012 година најмногу им се веруваше на следниве банки: 1. Deutsche Bank АГ, со над милион вработени и прогласена за најдобра банка во 2012 година; 2. BNP Paribas, со 2 милиони вработени; 3. UBS, присутна во 50 земји; 4. Bank of America, со 3 милиони вработени; 5. HSBC, со 3 милиони вработени

кои работат во 7.500 гранки и услужуваат 99 милиони клиенти итн. Ваквите банки концентрирајќи огромни ресурси преставуваат јадро на глобалната финансиска мрежа. На пример, многу мал број на банки се носители на 95% од прекуграничните банкарски побарувања (Global Financial Stability Report, 2014). Заради нивната важност, државите изготвија посебен систем на мерки како помош за надминување на причините на кризата.

5.3.2. Избор на стратегии

Секоја банка избира стратегија согласно своите деловни и развојни можности, карактеристики, големина, простор на дејствување и други околности. Стратегијата поаѓа од целите и ги определува идните насоки на развојот на банката. Доколку банката има растечка репутација на пазарот и доверба кај клиентите, може да има стратегија со следниве насоки: зголемување на кредитната активност, освојување нови банкарски производи или пазари, проширување на бројот на филијалите, бројот на големите корисници, на населениото итн. Тоа е експанзивна стратегија. И обратно, банка со опаѓачка репутација, и тоа во услови на намалување на ликвидносното ниво на банката, стратегијата ќе тргне од основната цел одржување на солвентноста, а насоките на промени ќе ги бара во подобрување на потфолиото (намалување на проблематични кредити), стабилни извори на финансирање итн. Ова е дефанзивна стратегија.

Изборот на стратегијата е сложена задача базирана на многу анализи и проверки. Лошата стратегија, може да ја донесе банката до губење на позицијата на пазарот, до ликвидносни проблеми, па дури и до банкротирање. Доколку се работи за голема банка и големо учество на пазарот, нејзиното банкротство ќе погоди многу други банки и институции, што на крај ќе предизвика силни турбуленции на пазарот. Во одредени околности, повеќе банки со вакви несоодветни стратегии можат да станат дел од причините за појава на криза. Во истражувањето на Централната банка на *Англија* (Графикон 5.4) се идентификуваат 22 случаи на банки коишто се судриле со тешкотии во своето работење, при што половина од нив, причините ги наоѓаат во лошите стратегии (Latter. T, 1997):

Табела 5.4:

Слаб квалитет на средства		16
Преголема концентрација на кредитирањето	5	
Преголема специјализација (сектор, регион)	10	
Несоодветно проценување на ризик	13	
Лошо управување		18
Слаба стратегија	11	
Слаби системи и контроли	17	
Справување со загуби		2
Структура		4
Неликвидност		9
Измама		7

во состојба на несолветност.

Помеѓу причините за Норвешката криза 1988 - 1993 година, се наведуваат лошата стратегија и несоодветниот менаџмент кај банките. Две-три години пред кризата постоеше регулиран банкарски сектор со квантитативни ограничувања, заради што во банкарските портфолија немаше ставки со висок кредитен ризик. Но, по дерегулацијата и финансиската либерализација големите банки се определија за експанзивна стратегија со брз раст на кредитите и освојување на подобро конкурентско место на пазарот. Тоа предизвика кредитен бум. Нив ги следеа помалите и средни банки. Но, во тие услови, тоа беше избор на несоодветна стратегија. Ја реализира менаџмент без искуство за либерализирани услови на конкуренција. Во 1986 година две големи банки со учество од 24% на пазарот пропаднаа. По нив следеа мали и регионални банки, при што 60% од кредитирањето беше загрозено (Мое. Т, Solheim. J, Vale. B, 2004). Комбинацијата на несоодветната стратегија, недоволното искуство на менаџментите, дерегулацијата и либерализација беа во коренот на оваа криза.

Последната криза даде низа примери дека определен број на големи банки практикуваа такви експанзивни стратегии што вршеа „притисок“ врз растот на определени пазари како што е пазарот на деривати. Во Велика Британија, во 2007 година, Northern Rock Bank, покажа проблеми кои кулминираа со несолвентост – дојде

Во време на кризата од 1987/1988 во САД, кај 1000 мали банки кои бараа помош од државата (од кои многу и пропаднаа), главната причина беа нивните несоодветни стратегии според кои одобруваа хипотекарни кредити со фиксна каматна стапка, а се финансираа од депозити со висока и променлива каматна стапка (CCBS Handbook). Неочекуваниот раст на каматната стапка, ги доведе

до раст на недовербата во банката и масовно повлекување на депозитите. Во голем дел, „судбината“ на оваа банка е резултат на изборот на лоша стратегија и несоодветното менаџерско управување. Со години, банката водеше стратегија на брз кредитен раст, (1998-2007: 23% годишна стапка на раст на кредити) од една страна, и краткорочно финансирање од друга страна. Набргу, ваквото финансирање престана. Државата интервенираше преку заштитата на депозитите на клиентите. Загубите беа големи (Collins. В, 2012). По ширењето на Британската криза, често споменувани причини се концентрацијата на капиталот, лошиот левериџ, токсичните средства во билансите, задолженоста на банките и други.

Од наведените примери низ историјата може да се утврди дека изборот на стратегијата претставува оперативен ризик - ја одобруваат и ја спроведуваат бордот и другиот менаџмент. Стратегијата бара длабоки проценки и анализи на бројни фактори. Недоволното искуство на менаџментот, или пак несоодветната проценка на ризиците, или пак неконтролираниот морален hazard, или, едноставно човечката алчност преку брз и пократок пат да се дојде до голем профит, стојат зад погрешно избраната стратегија за определени услови и време.

5.3.3. Измама и корупција

Измамата како и стратегијата, не можат да се дефинираат како единствени и директни причини, но се дел од причините за појава на банкарската криза. Голема измама, без разлика дали ја направил поединец, група, или менаџмент, може да го ослабне банкарски систем. Најчести мотиви се поголема профитабилност, брз начин на зголемување на приходите, или пак покривање на слабите биланси на банките. Денес, во електронскиот свет, измамите може да се направат со едно кликање на копчето, а нејзиното идентификување да се случи кога ќе биде предочна. Постојењето на измами во банкарскиот систем се поврзуваат и со нестабилноста на макрокономското окружување, но и со слабата регулација.

Банкарска измама-причина за финансиската криза 2007-2009

„Федералниот суд на Менхетен во Мај 2015 година донесе одлука дека последната финансиска криза е резултат на банкарска измама. Имено, судот донесе одлука дека Nomura Bank и Royal Bank of Scotland намерно и погрешно ги навеле Fannie Mae и Freddie Mac во купување на обврзници коишто пак, имале голем број на лажни и погрешни интерпретации и грешки. Имено, познато е дека банкарите пред кризата ги преформулираа sub prime mortgage во обврзници и ги продаваа на различни инвеститори. Преставниците од Nomura Bank и Royal Bank of Scotland се бранеа дека причина за кризата било пропаѓањето на недвижниот пазар, а не нивната кредитна документација.

Од друга страна, повеќето Wall Street компании, вклучувајќи ги и познатите Golman Sach и Bank of America се согласија да ја исплатата казната од 18 билиони долари, за да ги избегнат судските процеси и изложеноста во јавноста.“ (Извор: „The New York Times“, May 11, 2015)

Супервизорските слабости се и основа за една од најголемите загуби во банкарскиот систем на Велика Британија, во 90-те години, а тоа е колапсот на Меѓународната банка за кредитирање и трговија (BCCI) во 1991 година. Оваа банка вршеше меѓународни бизниси преку две институции во Луксембург и Кајманските Острови, коишто потпаѓале под различни супервизори. Седиштето на менаџментот било во Лондон, а главните акционери во Абу Даби. (CCBS Handbook). И покрај слабостите, Централната банка на Англија не

реагирала навреме, додека подоцна е утврдено дека во предизвикувањето на огромните загуби бил вклучен и топ-менаџментот на банката. Друг пример е Barrings банката, чијашто загуба е оценета на 900 милиони фунти. Измамата потекнувала од поединец кој прикажувал лажни биланси, со цел да ги покрие загубите од тргувањето со деривати во Сингапур и Осака (CCBS Handbook). И во овој случај, се покажале слабостите на регулаторите и внатрешната контрола. Примерите можеби не довеле до систематска банкарска криза, но сигурно биле закана за стабилноста на целиот банкарски систем. Многу автори измамата ја дефинираат како еден од факторите за банкарската криза. Така, според истражувањето на S.Claessens (2011), од 29 случаи на банкарски кризи во период од 1977 до 1997 во шест случаи се спомнува измамата, а во 11, политичкото влијание како фактори за банкарска криза (вклучени земји: Аргентина, Чиле, Израел

Венецуела, Бенин, Мексико, Финска, Гана, Малезија и САД). Посебно е потенциран случајот со Мексико, каде поврзаното кредитирање и измамите во банкарското работење се јавиле како претходници на банкарската и валутна криза (1994-1997). Според истражувањето на L.Francis (Л.Францис, 2010) коешто прави паралела помеѓу „кризата на заштеди и кредити“ од 1986 и последната финансиска криза од 2007 како причина се наведува измамата кај банкарските кредити. Имено, во периодот на кризата од 1986 година, одобрувани се кредити на градежни компании без покритие и гаранција (голем број од овие проекти, не се реализирале). Едновремено, директорите добивале приходи од овие компании. Ова може да се дефинира како „контролирана измама“ - тие што ја правеле измамата, ја контролирале и компанијата, зацврстувајќи ја својата моќ со помош на адвокати, сметководители, или други помагачи. Поднесени биле бројни кривични пријави. Во истото истражување се потенцираат и измамите значајни и за глобалната финансиска криза (2007-2009), а кои се потврдени со најновата одлука на Федералниот суд од Менхетен. Во 2007 година, Fitch спроведе истрага на еден дел од хипотекарните кредити од 2006 со што се потврдува дека во најголем дел од примерокот на анализата, има потврди за измама, а во 16% случаи идентификувани се измами (Francis. L, 2010).

Леман- секој квартал, со помош на купопродажни договори краткорочно ги отстранувале средствата од своите биланси, со цел да не бидат вклучени во нивните финансиски извештаи. Целта била да не се прикаже дел од нивната голема задолженост.

Според Soral и др. (2006), измамата и слабата регулација се едни од факторите за појавата на банкарската и валутната криза во Турција 2000 година. Анализата која се заснова врз податоците на една од најстарите банки во Турција, Esbank JSC покажува дека покрај влошената макроекономска средина, едни од главните причини за појавата на несолветност на банката во 1999 година се и незаконските кредити и трансфери кон поврзаните фирми на сопственикот на банката. Индонезија пак, е земја која во периодот на брз и одржлив економски развој (1965-1998), со бизнис сектор под сенка на државната капа, (со измами, корупција и редовно подмитување за добивање профитабилни работи), прва влезе во Азиската криза. Кризата не беше само економска, туку и политичка.

Во 2004 година **Fannie Mae** и **Freddie Mac** беа под истрага бидејќи користеле деривати за да ја израмнат заработувачката и да ги сокријат загубите. Нивната употребувана техника била со цел да ги покрие загубите од предвремената отплата на хипотеки.

Измамата и корупцијата се несомнено дел од целокупната рамка за анализирање на финансиските кризи. Факт е дека тие не се доволно анализирани како дел од причините, најчесто заради нивното тешко идентификување како „криминални случаи“. Особено, денес, во ерата на електрониката и виртуелниот свет, кога разноличноста на финансиските инструменти го прават уште посложен финансискиот бизнис, мошне тешко е да се препознаат измамите и кој стои зад нив. А нивните последици, секогаш предизвикуваат влошување на перформансите на банката. Во последната криза, криењето на токсичните биланси и билионите загуби во финансискиот сектор, провоцираа мислења дека последната глобална криза е како „масовна измама“. Прашање е дали „казните“ ги стигнаа „виновниците“.

5.3.4. Политички причини

Политичката стабилност, како и економската стабилност, има клучна улога. Политичката нестабилност е почесто препознатлива во земјите во развој во споредба со развиените земји. Генерално, политичките причини за појава на криза потекнуваат од два извора:

-Недоволен политички капацитет за реализација на определени политики.

Постојат бројни потврди: недемократска власт во услови на пазарна економија; постојана конфликтност помеѓу различните партии од кои една води кон честа смена на владите; слаби влади; корупција; чести промени на политиките и законите; неконзистентни политики итн. Политичката спремност за да се реализира определена програма зависи од институциите и знаењето на кадарот да се справи со изненадни сериозни проблеми во банкарскиот систем, да подготви стратегија, да избере систем на мерки и преку оперативни програми да ги реализира во определено време.

-Интервенции во банкарскиот систем кои ја загрозуваат самостојноста на банките како самостојни пазарни субјекти. Бројни кризи се јавуваат во услови кога политичкиот фактор ги издигнува своите интереси над принципите на доборото банкарско работење. „Мешањето“ во работата на банките, се појавува во различни форми: интервенции во насочувањето на кредитите кон определена група или некоја компанија; влијанија врз висината на каматната стапка која е пазарна категорија; влијанија врз структурата на сопственоста на банката; фаворизирање и заштита на една во однос на друга банка; насочувања на банките во купување на државни хартии од вредност итн. Со тоа се влијае врз конкурентската позиција на банките.

Политичката нестабилност и лошите државни политики допринесуваат кон појава на несигурност на финансискиот пазар од страна на инвеститорите. Според резултатите од истражувањето на Ji. Mei, L. Guo (2002) на 22 брзорастечки земји осум од девет финансиски кризи, се случуваат во период на политички избори и транзиција. Исто така, според оваа сигнификантна поврзаност, се покажува и дека политичката несигурност влијае врз пазарната ранливост. Политичката несигурност може да биде и еден од главните фактори за финансиската криза, според резултатите од ова истражување, засновано врз регресиона анализа. Од Табелата 5.5 од споменатото истражување може да се види совпаѓањето на периодите помеѓу датумите на изборите и појавата на финансиската криза во анализираната група на земји.

Табела 5.5:

Финансиски кризи и политички избори (Mei. J, Guo. L, 2002)

земја	Година на криза	Датум на избори	Претседателски/парламентарен систем
Аргентина	1995	Мај 1995	Претседателски
Индонезија	1997	Март 1998	Претседателски
Кореа	1997	Декември 1997	Претседателски
Малезија	1997	Април 1995	Парламентарен
Мексико	1995	Август 1994	Претседателски
Филипини	1997	Мај 1998	Претседателски
Тајланд	1997	Ноември 1996	Парламентарен
Турција	1994	1993 и 1995	Парламентарен (со силен претседател)
Венецуела	1994	Декември 1993	Претседателски

Повеќе кризи покажаа дека спојувањето на политичките елити со капиталот (се поврзуваат интересите на власта и банката), ги урива основите на банкарското работење и го слабеат банкарството. Stefan Ingves (2002), правејќи разлика помеѓу лошото управување во Скандинавските земји и други земји, наведува дека лошото управување во брзорастечките и земјите во развој станува уште полошо заради „пирамидалните структури на индустриски групи или фамилии”, заобиколување на надзорот од страна на менаџерите и сопствениците, измамите остануваат без казна, што се должи на „политичка вмешаност во име на моќни сопственици” а може и на

корупција, додека проблемите се „кријат преку офшор единици” што се надвор од надзорот. Исто така, го забележува и влијанието на владата врз банките да купуваат државни хартии што има негативно влијание врз кредитното, односно финансиско работење на банките.

Причините за последната криза, која во САД најпрвин се појави како хипотекарна криза, предизвикаа анализи за улогата на политиката која фаворизирала определени институции за реализација на нејзините, не само економски, туку и политички цели. Сè започнува во времето на претседателот. Клинтон, поточно со објавата на „Националната стратегија за сопствен стан“ во 1995. Oonagh McDonald (2012) во својата книга, ја демистифицира неговата политика и од аспект на идиологијата за „широка достапност на купување стан“ од страна на доходовно пониските слоеви, давајќи им ја можноста за реализација на „американскиот сон“ за сопствен стан, а Fanne и Freddie,(Фани и Фреди) добија државно заштитена улога во реализацијата на оваа стратегија. Fanne и Freddie од купувачите бараа само 2%, а 3% се обезбедуваа од „други извори, поклони, неосигурани заеми, владина помош” (McDonald. O, 2012). Тие купуваа станбени кредити од кредиторите кои потоа, пакувани во хипотекарни хартии од вредност ги продаваа на инвеститорите, (поддржани со државни гаранции од евентуални загуби). Оваа политика ја продолжува и Бушовата администрација, а Фани и Фреди се потврдуваат како парадржавни заштитени и многу моќни институции. Тие ја користат слабоста на регулацијата во овој домен (спроведуваат дуplo сметководство), и помалку пријавуваат високоризични хипотеки. Затоа, не е случајно, што пред почетокот на кризата, 74% од американските хипотекарни заеми со слаб квалитет, беа кај нив, и кај „другите владини агенции и спонзорирани регулативни институции“ (Wallison PeterBook Review, 2012.). Се тоа, имаше придонес за појавата на кризата.

Влијанието на политичките причини има различни форми. Не е редок случајот едни банки да се „заштитиваат” и да се поддржува растот на нивното учество на пазарот на капитал. Заштитата не е само во форма на „интервенции” кај супервизорските и други регулаторни тела, туку пред сè во насочувањето на кредитните текови поврзани со државните договори во нивното портфолио. На определени банки се даваат „ексклузивни права” во вршењето на некои функции, што има улога во ширењето на неправична конкурентска клима на финансискиот пазар. Кога се работи за големи банки, заштитата се оправдува со спречување на нивни

евентуални ликвидносни проблеми кои можат да имаат ефект врз економијата во целина. Тие се заштитуваат со посебни регулативи. Преку својата поддржана позиција на пазарот заштитените банки од страна на политичкиот фактор (елита, фамилија или моќници), имаат влијание врз зголемувањето на изложеноста на ризиците кај другите банки. Политичките причини имаат влијание, не само врз појавата на кризата, туку и врз нејзино пролонгирање што ги зголемува трошоците за излез од кризата.

5.4. Превенција на банкарски кризи

Како што забележува Кристина Ромер: „За да се биде внимателен во добри времиња, тоа дава способност на креаторите на политиката да се борат против кризи во лоши времиња” (Ромер. С, 2011). Теоретските и емпириските анализи потврдија дека кризите се неразделен дел на економската еволуција. Затоа, превенцијата на банкарските кризи не можат да се разберат како активности за спречување на нивните јавувања, туку како активности за: намалување на веројатноста за повторување и појава на нова криза или, намалување на веројатноста за продлабочување и ширење и на постојната криза.

- Кога ќе се погледне во историјата на кризите во последните три - четири декади, станува очигледно дека некои земји немале длабоки кризи (на пример, Канада), некои имале помал број, а некои поголем број кризи. Добрите макроекономски политики имаат влијание врз траењето и продлабочувањето, како и врз спречување на повторувањето на кризите. Повторувањето на кризите не е ретка работа, особено во земјите во развој. Во овие земји се јавуваат нестабилни макроекономски политики. Следната табела го покажува високиот процент на повторени кризи во земјите на Латинска Америка, која е и на врвот според фискалните трошоци за кризите (20% од БДП).

Табела 5.6:

Повторување на банкарските кризи во периодот 1974-2003

<i>Региони</i>	<i>Просечен број на кризи по земја</i>	<i>Земји со повторени кризи (во проценти)</i>
Латинска Америка	1.25	35
Латинска Америка и Кариби	0.90	27
Источна Европа и Централна Азија	0.89	11
Суб Сахарска Африка	0.83	13

<i>Региони</i>	<i>Просечен број на кризи по земја</i>	<i>Земји со повторени кризи (во проценти)</i>
Среден исток и Северна Африка	0.40	0
Источна Азија и Пацифик	0.38	8
Јужна Азија	0.38	0
ОЕЦД земји со висок доход	0.21	0
Земји со висок доход кои не се ОЕЦД членки	0.09	0

Извор: Inter-American Development Bank (2005), *Unlocking Credit: The Quest for Deep and Stable Bank Lending, Economic and Social Progress in Latin America*, Report Johns Hopkins University Press, p.p.30. Source: IDB calculations based on data from Caprio and Klingebiel (2003)

Опасноста од повторување на криза е секогаш присутна. Генерално ако се погледне со сигурност може да се каже дека земјите кои имаат развиени банкарски системи и кои имаат капацитет за реализација на програмите, се порезистентни на долги системски кризи и на повторување на кризи.

Најопшто, најсилна превенција од нова криза е одржување на стабилен банкарски и економски систем преку соодветни макроекономски политики. На пример, во време на експанзија, идентификацијата на факторите кои водат до ценовен меур, можат да значат за владата преиспитување на својата стимулативна фискална политика за режимот на осигурување на кредити кој овозможува кредитен бум врз основа на сомнителни хипотеки и платежна способност на заемобарателите. Или пак, можат да значат намалување на капиталните одливи во странство. При првите сигнали за криза, монетарната политика може да го преиспита своето влијание врз каматните стапки, воедно спречувајќи инфлациски движења.

Најсилно средство за превенција од кризи се моделите за предвидување. Но, сегашното ниво на моделирањето не ги дава посакуваните резултати. Анализите укажуваат дека моделите се немоќни кога причините на кризата се „гроздови“ од фактори и кога банкарските кризи се јавуваат со други видови кризи. Во поново време, банките кои ја третираат превенцијата со користењето на современи методи, ја јакнат својата способност за управување со кризата и нејзините последици. Користењето на тнр. „рани предупредувачки фактори“ има превентивна функција. Од нив се очекува помош за навремена реакција на политиките за справување со кризата и нејзините последици. Раните предупредувачки фактори имаат улога да го „намалат изненадувањето“ од појавата на криза. Камински и Реинхард (1996) во своето истражување на 20 кризи, како најсилни сигнали ги издвоија: загуба во девизни резерви, висока каматна стапка, ниска стапка на производството и пад на цените. Но,

раноредупредувачките сигнали не помогнаа многу кај последната криза. Има и критики дека определени сигнали биле занемарени од менаџментот во банките и на макро ниво.

- Превенцијата значи, дејствување на почетокот на кризата за да се спречи дестабилизирањето на целиот банкарски систем и да се прелие кризата на економскиот систем на една земја, но и надвор од неа. Во оваа смисла, превенцијата е дел од фазите на управувањето со определена криза. Како прва фаза, вобичено се третираат најраните управувачки превентивни активности, изразени низ политики и мерки за брзо дејствување.

Превентивните активности стануваат дел на регулациската рамка за решавање на кризата. Но, самата криза има цикличен карактер - започнува (латентен период), тече (актуелен период) и завршува (период на слабеење на кризата). Согласно потребата за континуираноста на управувачките активности (Глава: *Управување со кризи*), управувањето може да се претстави како повеќефазен модел. Подолу наведената рамка претставува трофазен модел на управување со криза.

Табела 5.7:

Латентен период	Актуелен период	Период после кризата
Период на рани активности	Кризен период на активности	Посткризен период на активности
<i>Припрема и превенција</i>	<i>Преструктурирање – резолуција</i>	<i>Реформи од поширок обсег</i>
– Дијагностицирање на состојбата, информираност, рани индикатори и др.	- Реализација на планот, програмата за санација и други програми, и	- Политики за отстранување на последиците од преземените мерки (на пример, денационализација на банки),
- Рана интервенција: ликвидна инекција, заштита на депозитарите и други мерки на превентивна политика	- Видови поддршка на фискалната и монетарната политика како и на други макроекономски политики	- Избор на политики за отстранување на системските слабости за појава на криза,
- Планирање, избор на програми, политики и инфраструктурна поддршка за излез од кризата	- Практикување на регулациска рамка од страна на Владата, супервизијата, банките и другите институции	- Донесување нови регулации
	- Развивање соодветна инфраструктура	- Долгорочни реформи на макро и микро ниво

Враќањето на довербата на луѓето за излез од кризата, зависи од тоа дали Владата покажува способност да управува со фазата на превенција. Во фазата на превенција се преземаат активности на краток рок за кои не треба многу припреми. Но,

таа мора да одлучува од каде да се почне, на што да се дејствува и со кои мерки да се дејствува. Превенцијата се насочува кон најактуелните проблеми чие решавање бара хитност. Без нивно решавање, кризата би станала посилна и со поголеми загуби и трошоци во иднина. На јасните кризни сигнали (на пример, објавувањето на ликвидните проблеми кај некои големи банки), превентивните активности се изразуваат во мерки на т.н. „рана интервенција”.

Базите на податоци за кризите, потврдуваат дека владите и националните банки најнапред се одлучуваат за програма на ликвидносни инекции, или пак програма за рекапитализација на банките. Иако овие програми можат да бидат широки, вообичаено се наменски одредени за некои банки. Ранливите банки, стануваат приоритетен домен на дејствување со цел да се обезбедат нивните платежни функции, заштитата на влоговите и секако, намалување на загубите. Ликвидна поддршка добиваат банки кои имаат ликвидни проблеми, но доколку се работи за банки на кои им се заканува несолвентност, тогаш се неопходни други мерки од т.н. програма, или план за резолуција. Владите прземаат и други итни мерки, како на пример, забрана на претворање на домашните влогови во странска валута. Во земјите во развој, вообичаена реакција на штедачите е претворање на сопствените сметки во домашна валута во конветибилна валута. Помеѓу првите мерки е и осигурување на депозитите од страна на државата.

За ранливите банки, особено значајна улога има супервизијата. Поаѓајќи од потребата за спречување на несолвентноста, пропаѓање или санациска процедура, супервизијата треба да дојде до прави информации за ризичната изложеност, токсичноста на билансите, и други прашања од нејзината надлежност. Таа треба да спречи и различни негативни однесувања кај банките за неточно прикажување на состојбата. Недостатоците во нејзиното работење, кои ја спречиле да посочи на проблемите во банките уште пред појавата на кризата, се менуваат преку соодветна нова регулација.

Планот за излез на кризата се реализира во втората фаза. За посебните проблеми со голема тежина се прават одделни планови. На пример, таков е планот за резолуција (санација) на банките. Тоа е сложена управувачка активност предизвикана од оптереноста на банките со нефункционални кредити и други проблеми. Примената на посебните политики (ликвидносна поддршка, рекапитализација, гаранции, фискална помош за средства, национализација, санација или ликвидација на банки итн) се поврзани со обемни трошоци во буџетот и раст на долгот.

Доколку регулациската рамка на управувачките активности е нецелосна, може да дојде до рецесија, или пак до повторување на криза („втор бран на криза“). Затоа во послекризниот период се продолжува со реформи (денационализирање на банките, ширење на добра практика на корпоративно управување, подобрување на пазарната дисциплина итн). Послекризниот период започува со сигналите за опаѓање на силата на кризата. Но, и покрај се, неизвесен е крајот на секоја криза и трошоците за излез од неа.

5.4.1. Улогата на супервизијата

Со почетокот на финансиската либерлизација и развојот на глобализацијата на финансиските пазари, пораснаа очекувањата за улогата на супервизијата во одржувањето на стабилен и ефикасен банкарски систем. Улогата на супервизорските тела се зголемува, како по опфатот на проблемите на банките, така и по обемот на прифаќање од страна на државите и банките, на нејзините регулациски правила, предлози и мерки. Но, улогата која се очекува од неа зависи и од другите регулации како и од економските услови во кои се развиваат банките.

Кризите, се јавуваат како „иницијатори“ за нови реформи во супервизиското дејствување. Ефикасната супервизија дејствува како превентивна политика за банкарските и финансиски кризи. Доколку не ги согледа микро проблемите кај банките кои водат до кризи, или пак макровлијанијата кои го прават ранлив банкарскиот систем, супервизијата може да биде третирана како причина за силината, или пролонгирањето на кризата. Последната криза, и не само последната, потврди низа слабости кај банкарските системи, кои се предмет на интерес на супервизијата. Потенцираме две примарни области од интерес на супервизијата во превецијата од кризи.

- ***Располагање со недоволен капитал за покривање на ризичните средства.*** И покрај стандардите на пример на Базел, банките во фазата на експанзија се изложуваат на висока ризична изложеност. Во современи услови широк е меѓународниот пазар за позајмување или кредитирање, односно за заработка на големи профити. Супервизијата во последната криза, не алармираше дека многу банки се со капитал под потребниот за ризици и тоа во развиените земји. Многу банки не можеа бргу да одговорат на флукуациите на цените на недвижнините на пазарот, пукањето на ценовните меури, повлекувањето на депозитите и отежнатиот пристап кон пазарот на капитал. Во повеќе

глави е потенцирано дека „причините за кризи се создаваат во добри времиња”. Затоа клучна улога на супервизијата е да го регулира и контролира обезбедувањето на капитал во „добри времиња”. Превентивната улога најдобро би се изразила преку спречувањето на ширењето на практиката (преку регулации) по добиените сигнали за недоволното ниво на капитална покриеност на ризиците. Базел III, веднаш по последната криза, дејствуваше во таа насока. Базел II немаше контрацикличен капитал. Тој се воведо со базел III. Но, тоа е ex post реакција на последната криза.

- **Нецелосно третирање на ризиците.** Последната криза го покажа високиот степен на влошување на билансите кај банките особено кај „премногу големите банки за да пропаднат”. Повеќе анализи покажаа дека вонбилансните плаќања забележаа голем раст пред последната криза. Кредитната изложеност беше „скриена” од супервизијата. И покрај брзото влошување на левериџот, банките (најчесто користејќи го методот VaR) покажуваа одржливост на капиталот спрема ризичната изложеност. Причини за тоа има многу, помеѓу кои е секјутеризацијата која овозможува рејтинзи по групирани кредити и секако, овластените рејтинг агенции кои даваа високи рејтинзи и покрај недоволно откриената состојба на средствата и обврските во банкарската и трговска книга. „Банките под сенка”, кои се надвор од регулацијата, одиграа голема улога во ваквата интермедијација. По кризата, се покажа несоодветност на објавените рејтинзи од страна на агенциите и декларираната капитална способност од страна на бројни банки, со нивната реална ликвидносна позиција на пазарот. Честа констатација е дека супервизијата на макро, но и на микро ниво, немале прави информации за изворите на растот на ризиците. Базел 3, особено внимание посветува помеѓу другото, на големите банки и на проценувањето на ликвидноста. Се потенцира, дека информираноста, транспарентноста, интегративноста и редовната отчетност, се основните претпоставки на банкарското работење.

Превентивната улога на супервизијата се изразува низ ефикасното реализирање на нејзините функции со поширок опфат. Имено, покрај опфаќањето на евидентираниите проблеми, супервизијата мора да се грижи и за динамиката на реализирање на новите правила, стандарди и директиви, ефектот на изборот на политиките на банките врз прудентната регулатива, информациската, координативната и кадровска основа на микросупервизијата итн. Таа мора да е координирана со регулативата на банките донесена од страна на другите надлежни тела во државата, како и со политиките кои се однесуваат на банкарскиот и финансиски сектор.

Националните супервизии кај голем број земји ги следат регулациските и контролни правила на Банката за меѓународни порамнувања. Но, сите земји не се водат од Базелските принципи. А, тие земји што се водат од нив, односно приспособуваат на нив, не се во иста фаза на нивна реализација. Се тоа создава проблеми на координација на политиките и стандардите на меѓународен план. Особено, што меѓународните банки оперирајќи на пазарите во различни земји, мора да се приспособуваат и на различни национални регулативи.

Неспорно, во време на криза нејзината улога започнува во фазата на рана интервенција. За време на кризата, се донесе Базел III, во функција на зголемување на отпорноста на флукуации, на „лоши времиња“ од страна на банките и банкарскиот систем. Базира на два пристапа: микро (за банки) и макро (за банкарски систем) пристап кои се насочени кон (Bank for International Settlements Basel III, 2011).

Табела 5.8:

Микропрudentна регулатива	Макропрudentна регулатива
Подобрување на квалитетот на банкарскиот капиталот со акцент на капиталот за абсорбирање на загубите во стресни ситуации;	Реформи за јакнење на глобалниот капитал и ликвидносните правила со цел развивање на приспособлив банкарски систем;
Целосно покривање на ризикот, преку реформи за капиталните барања, унапредување на стандарди за колатерал, приспособување за кредитното вреднување на НПЛ и др	Реформи за оспособување на банкарскиот ситем за абсорпција на шокови со цел да не се прелијат на реалниот сектор;
Надминување на проблемот на вонбиласни плаќања со воведување на заштита од грешките во моделите на проценка на ризикот, како и со посебно третирање на левериџ односот.	Воведување на левериџ односот во борба против растот на ризичната изложеност;
Намалување на процикличноста и промовирање на заштитниот капитал	Меѓународно усогласена рамка за ликвидноста при што се воведуваат две нови мерила за ликвидноста[1];
	Меѓународно ширење на стандардите, прек зголемена информираност, следење, комуникација и размена на искуства.
	Етапирање на промените воведени со реформите, каде првата фаза се нарекува транзициски период по кој следат дополнувања и корекции од практиката и експертската јавност.

ЕУ постави нова супервизорска рамка која треба да ја има улогата на превенција од кризи. За макропрudentна супервизија се основа бордот за системски ризик, а за микропрudentната супервизија, следните институции (органи): за европски банки - ЕБА, за осигурување - ЕИА, и за хартии од вредност ЕСМА. Микропрudentните супервизорски институции го формираат европскиот систем на финансиска супервизија (ЕСФС).

Во современи услови макропрudentните регулативи и контроли на национално ниво имаат потреба за што

повисок степен на координација како и што поинтензивна размена на информации со меѓународното ниво.

5.4.2. Мониторинг од страна на централната банка

Важноста на златниот стандард заврши на крајот од Големата светска криза: во периодот од пролетта 1933 до есента 1936 го напуштија една по една од државите. Ослободувањето на поврзаноста на валутите со златото овозможи на банките да управуваат со своите девизни резерви и да водат политика според Тејлоровото правило: Централната банка ги зголемува каматите доколку инфлацијата е над таргетот или ги намалува каматите доколку инфлацијата е под таргетот (*БДП под нивото на трендот*) (Crafts. N, Fearo. P, 2013). Согласно конкретните услови, Централната банка може да води експанзивна политика преку намалување на каматните стапки, или обратно, рестриктивна политика преку зголемувањето на *каматните стапки*. Нејзина основна грижа е ценовната стабилност.

Според монетаристичката теорија, доколку е потребно да се покачат цените на недвижностите, другиот имот, хартиите од вредност, односно *нивото на цени*, Националната банка го зголемува зафатот на пари. Тоа има влијание врз покачување на вредноста на имотот на населението, фирмите и банките, како и врз раздвижувањето на пазарите. Преку влијанието врз општото ниво на цените, таа обезбедува стабилен пазарен амбиент, при што, буџетите самостојно се грижат за својата фискална политика, а банките за својата банкарска политика. Основната идеја е дека Централната банка, преку дејствувањето *врз општото ниво на цените и врз каматните стапки*, можат на краток рок да влијаат врз факторите на растот или падот на БДП, иако немаат директно влијание врз движењето на БДП. Од клучна важност е почитувањето на Тејлоровото правило.

Ваквата политика на Централната банка може да значи превенција од криза. Со цел навремено да реагира, таа врши мониторинг врз ценовните индикатори, односно на ценовната стабилност. Нејзина цел е да ја оддржува оваа стабилност и во турбулентни времиња. Централната банка, преку следењето на цените и нивно поврзување со каматните стапки чија примарна грижа е ценовната стабилност, може да оствари превентивна улога во намалување на веројатноста од појава на криза (Sánchez. M, 2011). Се верува дека преку ценовната стабилност, Централната банка индиректно

влијае и врз финансиската стабилност (врз вработеноста, растот на БДП). Најчесто, за кризниот период носи антиинфлациона програма.

Но, во многу кризи се потврди дека токму растот на каматните стапки и на цените се покажаа како важни причини за кризата. Во последната криза во САД, ценовните меури се создаваа во време на политиката на Фед за одджување на многу ниски каматни стапки. Тие „експлодираа“ по промената на Федовата политика за зголемување на каматните стапки. Не е тоа единствена причина, но е важна алка во низата слабости што беа акумулирани во банкарскиот и на финансискиот систем.

Кај секоја криза се анализира монетарната политика. По јавувањето на кризата, не ретко ѝ се препишува, пасивност, бавност, а и склоност да ги препушти проблемите да ги решат Владата, банките и супервизијата. Како реакција на кризите, се јавија носители на идејата за „нова парадигма на Централните банки“ каде нејзината улога покрај грижата за ценовна стабилност, треба да се прошири и со грижа за финансиската стабилност. Кај некои држави тоа е и направено. Ова се оправдува со потребата Националната банка посилно да интервенира во време на кризи (Sánchez. M, 2011). Има за, и против, аргументи. Најраширено мислење е дека Централната банка најмногу помага на финансиската стабилност доколку самостојно носи политики за ценовната стабилност.

И покрај ваквите дилеми, кризите покажаа силна интервенција на Националната банка во подобрување на ликвидноста на комерцијалните банки („кредитор во крајна инстанца“). Интервенцијата со сопствени средства е во ранливи комерцијални банки, но за кои се верува дека можат да го избегнат банкротот. Најголема тешкотија е да се оцени кои банки можат, и доколку можат, со колкава ликвидносна инјекција можат да се спасат. Доколку банката се изложи на ликвидносна помош во банки кои набргу ќе покажат несолвентност, тогаш Националната банка може да се соочи со долгови, следени со кредити со високи камати. Во вакви услови, доколку се изврши прекумерно зголемување на парите во оптек, започнува инфлационата спирала. Ефектот е обратен: се шири несолвентноста во банкарскиот систем и се продлабочува кризата во финансискиот и во економскиот систем. Банката и во услови на криза примарно мора да се бори како против апресијацијата, така и против депресијацијата на домашната валута.

Интервенциите на Националните банки се различни. На јавувањето на последната криза, националните банки во САД и Европа, реагираа преку следниве интервенции:

Табела 5.9:

Определени активности на централните банки – спасувачки пакети (во милијарди)
(Central Bank Monitoring, 2008, CNB)

	Гаранции за меѓу- банкарски обврски	Капитални инекции	Откуп на проблематични средства	Други програми и мерки
САД	\$1,400	\$2,501	\$450 \$8002	\$1,853
ЕВРОЗОНА (Австрија, Белгија, Франција Германија, Грција, Ирска, Италија, Холандија, Португалија, Шпанија)	11407	242.3	52.5	-

Бројките покажуваат дека националните банки директно одговараат на предизвиците на кризата со сопствени интервенции. Нивната улога улога е најистакната во фазата на превенција и рана интервенција (Amaglobeli. D, Jarmuzek. M, Palomba. G, 2015).

5.5. Регулација и контрола на банкарските кризи

Секоја земја дава различен одговор на кризата, иако сите земји имаат иста цел: што побргу да ја надминат кризата и тоа со што помали загуби и трошоци.

Одговорот на кризата значи донесување на сет-програми во чија поддршка се нови закони, директиви, прописи, правила, стандарди, која ја прават регулациската рамка. Низ овие програми се реализираат политиките и нивните мерки. Регулациската рамка бара соодветна институционална поддршка, заради што во време на криза, земјите основаат нови институции за реализација на политиките и мерките. Сите тие носат трошоци и имаат свој одраз врз долгот на една земја.

Со текот на времето, се забележува тренд на зголемување на регулацијата што се одразува на раст на трошоците во вкупните средства во банките, во БДП и во долгот на една држава. Ваквата тенденција силно се критикува од страна на неолибералната школа. Затоа, во време на криза, при секој предлог на обемна програма има силни критики и отпори. Растот на регулацијата не е само зголемување на интервенцијата на пазарот, туку и зголемување на теретот на граѓаните. Во крајна линија, трошоците за регулацијата ги плаќаат граѓаните.

Клучна улога во регулацијата на национално ниво, имаат фискалната политика, монетарната политика и супервизијата. Но, учесниците во управувањето се бројни: покрај владата преку Министерството за финансии, Национална банка, супервизијата, учествуваат и институцијата за гарантирање на депозитите и други специјални тела со посебни надлежности во криза (European Commission, 2012). Регулацијата на национално ниво е поврзана со регулацијата на меѓународно ниво. Тоа создава сложена структура на цели, механизми, средства, мерки и институции со нивните функции.

Контролата, заедно со регулацијата се неразделни делови на управувањето со кризи. Во, време на криза, нејзината функција е ограничена на ефектите од преземените мерки во борба против кризата, но е застапена во сите фази на кризниот циклус. Трошоците за неа, се дел од вкупните трошоци за кризата, иако во многу случаи тешко е нивното одделување од трошоците за регулација. Како функција, може да се реализира преку независни тела во рамки на постојните регулативни институции, или преку независни самостојни институции. Од постојните институции, клучна улога има супервизијата, но и меѓународните институции, како што се, на пример, ММФ, ЕЦБ и др.

Како што е веќе потенцирано во трудот, регулацијата се изведува во фази кои различно се именуваат кај различни кризи. Инструментите (средства) на политиките се: гаранции, помош при набавки, продажба на средства, отпис на долг, конверзија на долгови во акции итн. Од првата фаза (превенција, рана интервенција), до последната фаза на оздравување, се преземаат мерки, често групирани како: ликвидносна поддршка, рекапитализација (преструктурирање), набавка на средства, гаранции на депозити, гаранции и осигурување на банкарски средства и национализации. Бројни мерки, како на пример, гаранциите, ликвидносната поддршка, рекапитализацијата итн., се вбројуваат во фискални трошоци (Amaglobeli.D, End. N, Jarmuzek. M, Palomba. G, 2015).

При анализите на банкарските кризи, токму, слабата регулација и несоодветната супервизија се спомнуваат како едни од најголемите причинители за појава на банкарските кризи во современиот свет. Според Извештајот за глобален финансиски развој во (2003), придизвик на секоја регулација е усогласување на приватните иницијативи со јавниот интерес, а на супервизијата, е насоченоста кон соодветна имплементација на правилата и регулацијата (Global Financial Development Report, 2013). Се потенцира дека пред глобалната финансиска криза од 2007, регулацијата и

супервизијата, наместо да започнат со „големата слика“ во рамки на целиот амбиент на банките, тие започнуваа со анализите на билансите и ризикот кај поединечните институции.

Современата практика има најмногу потврди за тоа. На пример, во анализите се истакнува дека Азиската криза не би се ни случила доколку регулациите и контролата не ги поседувале следните слабости: несоодветно третирање на банкарскиот ризик и неправилна поставеност на регулацијата на капиталната адекватност, несоодветни сметководствени стандарди, слаба супервизија, (дури и институции без супервизија заради политички притисоци), како и несоодветна транспарентност за банкарските сметки (Llewellyn. D, 1999). Кај многу кризи се констатирани низа слабости при имплементирањето на регулациите и контролата, помеѓу кои најчесто споменувани се недоволната способност на регулаторните и контролни тела да останат независни и покрај притисоците од страна, како и недоволната стручна екипираност на овие тела. Искуството покажа дека регулациите кои се однесуваат на нови проблеми и домени, имаат позабавена и потешка примена (како на пример, проблемите со дериватите, секјутеризацијата и сл., кај последната криза).

Потврда за корелацијата помеѓу слабата регулација и супервизија е и Анкетата од страна Светската банка за регулациите и супервизиите во земјите низ светот (ажурирана во 2011-2012). Анкетата овозможи споредба на различните регулативи и контроли, и тоа врз основа на поделбата на кризни и некризни земји (табела бр. 5.10.) (Global Financial Development Report, 2013).

Табела 5.10:

	Некризни земји	Кризни земји
	% на Да	% на Да
Дали Тиеер 2 капиталот е дозволен во регулаторниот капитал?	85.3	100
Дали Тиеер 3 капиталот е дозволен во регулаторниот капитал?	27.5	80
Дали пристапот на внатрешно рангирање за пресметка на потребниот капитал за кредитниот ризик е понуден на банките?	44.7	94.7
Дали има минимални нивоа за определени провизии за кредити коишто се поставени од страна на регулаторите?	78.8	30
Дали агенцијата за супервизија може да побара од акционерите да ја подржат банката со нов капитал?	83.2	65
Дали се применува дивертификација на средствата/ризикот за да се види или ограничат активностите од големите/меѓусебно поврзани институции?	39.1	13.3
Дали постојат регулаторни барања за провизии на кредити?	69.9	25
Дали имате систем за квалификација на средствата според кој банките мора дадат известување за квалитетот на средствата според заедничка регулаторна скала?	89.3	65
Дали натрупаните, неплатени камати влегуваат во билансите на успех доколку кредититот е прогласен за нефункционален?	23.9	50
Дали постои регулаторно ограничување на изложеноста на другата страна?	97.3	84.2
Дали надворешните ревизори се предмет на контрола од страна на банкарската супервизорска агенција?	25.9	9.5
Во случаеви, кога супервизорот утврди дека банката имала несоодветна ревизија, дали може да превземе мерки против банката?	93.6	75
Стапка на адекватност на банкарскиот систем (risk-based capital ratio) во 2008	14.9	12.8
Стапка на адекватност на банкарскиот систем (risk-based capital ratio) во 2009	16.5	14.6
Стапка на адекватност на банкарскиот систем (risk-based capital ratio) во 2010	16.5	15.9
Основен капитал tier 1/средства на банкарскиот систем (Tier 1 capital ratio of banking system) во 2008	12.9	9.8
Основен капитал tier 1/средства на банкарскиот систем (Tier 1 capital ratio of banking system) во 2009	14	11.6
Основен капитал tier 1/средства на банкарскиот систем (Tier 1 capital ratio of banking system) во 2010	14.6	12

Извор: Global financial development report 2013

Според Табелата, постојат значителни разлики во примената на регулациите помеѓу кризните и некризните земји. На пример, само 28% од некризните земји го дозволуваат Tier 2 капиталот во регулаторниот капитал, наспроти 85% кај кризните земји. Внатрешно рангирање за определување на капиталот за кредитниот ризик, два пати повеќе се користи кај кризните земји (95%) во споредба со некризните земји. Поставените минимални нивоа на провизии за кредити, ги користат околу 80% од некризните земји, а само една третина од кризните земји. Исто така, кај 70% од некризните земји има регулаторни барања за провизии на кредити, што е пак случај само кај 25% од кризните земји. Од аспект на стапките на капитал, кризните земји имаат помалку строга дефиниција на капиталот во однос на некризните земји. Табелата (иако е пред Базел III), на свој начин ја потврдува тезата дека слабите регулации и контроли се едни од најчестите причини за појава на банкарските кризи.

Во вкупната загуба од кризата, покрај загубениот општествен производ и зголемувањето на долгот, спаѓаат и трошоците на регулацијата. Составената Табела

5.11, врз основа на базата на податоци на Л. Левен и Ф. Валенција, покажува разлики помеѓу наведените групи на земји, како и помеѓу загубата од последната криза во САД и ЕУ (Laeven, L, Valencia, F, 2012).

Табела 5.11:

Резултат од Банкарски кризи 2007-2011									
	Загуби	Зголемување на долгот	Монетарна експанзија	Фискални трошоци	Фискални трошоци	Времетраење	Врв на неликвидност	Ликвидносна поддршка	Врв на НПЛ
	Медиана								
	како % од БДП				% од финансиските средства	во години	% од депозити и странски обврски		% од вкупни кредити
Сите	23	12.1	1.7	6.8	12.7	2	20.1	9.6	25
Развиени	32.9	21.4	8.3	3.8	2.1	3	11.5	5.7	4
Брзорастечки	26	9.1	1.3	10	21.4	2	22.3	11.1	30
Во развој	1.6	10.9	1.2	10	18.3	1	22.6	12.3	37.5
Резултат на кризата и резолуциите во Еврозоната и САД 2007-2011									
Еврозона	23	19.9	8.3	3.9	1.7	/	19.3	13.3	3.8
САД	31	23.6	7.9	4.5	2.1	/	4.7	4.7	3.9

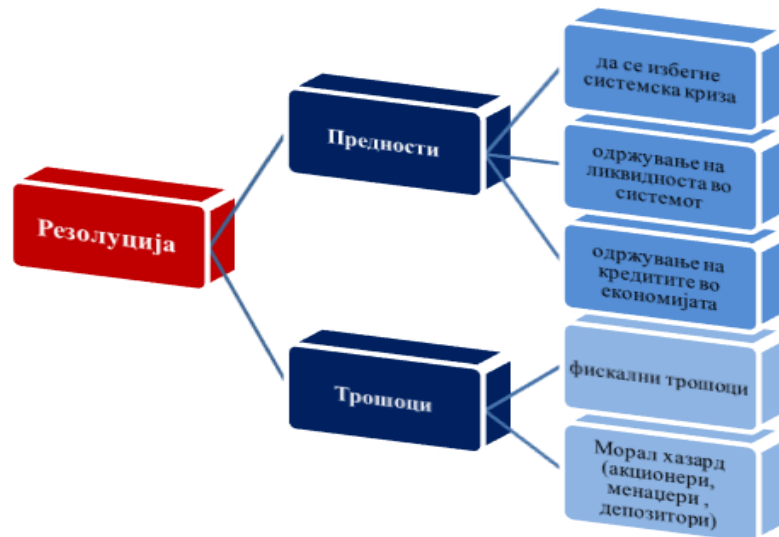
Табелата го дава целосното влијание на кризата: покрај директните загуби од кризата (за производството и долгот) се и трошоците на регулацијата. Загубите се поголеми во развиените земји. Тоа ја покажува и длабочината на кризите во развиените земји. Врвот на ликвидноста (ликвидносна поддршка од централните банки од година пред почетокот, до врвот на кризата), е највисоко во земјите во развој. Но, овие бројки треба да се читаат во рамки на разликите во развиеноста на финансискиот пазар кај поедначните групи земји.

5.5.1. Резолуции на банкарските кризи

Резолуцијата настанува кога една банка покажува слабости кои ја водат во пропаѓање, а за чие надминување не постои приватна иницијатива. Тоа може да доведе до финансиска нестабилност и затоа се неопходни интервенции од државата. Всушност, резолуцијата е реструктурирање на ранливите банки и управување од надлежните институции кој ги водат ваквите банки низ процесот на обновување на нивните функции. Оние банки, или делови на банки, кои не можат да си ги повратат своите функции, одат во стечајна постапка (European Commission, 2014). Една од главните задачи на резолуцијата е идентификување на проблемите, и дефинирање на тајмингот за нивно решавање. Самите резолуции содржат голем број мерки, како што се: гаранциите, обезбедување на дополнителен капитал, купување на средства, системи

за заштита на депозиторите и слично. Најчеста цел е обезбедување на соодветна ликвидносна и кредитна поддршка. И покрај тоа што резолуциите се подготвуваат на ниво на поединечна земја (согласно нејзините проблеми и актуелна состојба), сепак сите резолуции тежат кон избегнување на регионални или глобални системски кризи (Графикон 5.7) (Hogarth G, Reidhill J, Sinclair R, 2003).

Графикон 5.7:

Цената на резолуциите за банкарските кризи зависи и од тоа дали се јавуваат сами, или заедно со други кризи. Според истражувањето на Hogarth (2003), за околу 33 системски кризи во период од 1977 до 2001, фискалните трошоци на банкарските резолуции зафаќаат околу 16% од БДП.(табела 5.12) (Reidhill J, Sinclair R 2003) Финска (1991-93), Јапонија (1992-), Норвешка (1988-92), Јужна Кореја(1997-2000), Шпанија (1977-85), Шведска (1991), Аргентина (1980-82 и 1995), Бразил (1994-96), Бугарија (1996-97), Чиле (1981-93), Колумбија (1982-87), Брегот на Слоновата Коска (1998-91), Чешка Република (1989-91),Еквадор (1996-2001), Гана (1982-89), Унгарија (1991-95), Индонезија (1997-), Малезија (1997-2000), Мексико (1994-95), Парагвај (1995-99), Филипини (1981-87 и 1998-2000), Полска (1992-95), Сенегал (1988-91), Словенија (1992-94), Шри Ланка (1989-93), Тајланд (1983-87 и 1997-2000), Турција (1982-85 и 2000), Уругвај (1981-84), Венецуела (1994-95)) Речиси, двојно повисоки се трошоците за кризите „близнаци“ - банкарска и валутна криза, во однос на трошоците на банкарска криза.

Табела 5.12:

	број на кризи	просечно траење на кризата	кредити/ БДП (%)	кумулативни фискални трошоци на банкарските резолуции (% од БДП)
сите земји	33	3.8	43	15.6
банкарски кризи	10	4.5	43.5	9
банкарски и валутни кризи	23	3.5	42.8	18.4
земји со висок приход	6	5.2	76.6	10.7
земји со низок/среден приход	27	3.5	35.5	16.7
ликвидносна поддршка	21	4.3	45.4	18.1
без ликвидносна поддршка	12	2.9	38.8	11.2

Извор: Resolution of Bankig crises: an Overview, Hoggarth G, Reidhill J, Sinclair P, Bank of England, 2003

Успехот на резолуцијата зависи од голем број фактори, но еден од најважните е поставеноста на надлежните институции кон решавање на проблемите. Имено, како една од најуспешните резолуции на банкарските кризи се споменува Резолуцијата на банкарската криза на Шведска (1991-1993). Кризата на финансискиот систем во Шведска настана како резултат на финансиската либерализација. Претходно, не беа силни пазарните иницијативи, се водеше политика на ниски каматни стапки, а кредитите не се одобруваа по строги банкарски критериуми. Со финансиската либерализација, дојде до целосна промена на поставеноста во финансискиот систем, при што банките почнаа да се водат од сопствените политики со посилни пазарни иницијативи. Следеше кредитна експанзија, со зголемување на потрошувачката и вработеноста, но следено со несоодветна фискална политика (Jonung L, 2009). Со прегревање на економијата се јавија негативни последици врз билансите на финансиските институции, намалување на реалната вредност на средствата, зголемување на буџетскиот дефицит, како и намалување на инвестициите. Централната банка и покрај напорите, не успеа да го одржи фиксниот девизен курс и подоцна преминува на флукуирачки девизен курс. Обновувањето на финансискиот систем започнува во 1993 година и трае речиси, 10 години. Надлежните институции дефинираат резолуција со помош на која се стабилизира системот и се враќа довербата во него. Банките се поделени според адекватноста на капиталот и според неговата изложеност. За секоја од третираните банки се применуваат различни мерки. Посебна улога доби независно тело за поддршка на банките преку отворено финансирање. Според Jonung (2009), оваа резолуција во Шведска е една од најуспешните резолуции на банкарските кризи. Ги има следниве клучни елементи: политичко единство, издавање гаранција на банкарските депозити и на обврските, брза акција на

политиката, соодветна правна и институционална рамка заснована на отворено финансирање, отворено информирање, диверфицирана политика на резолуцијата и соодветна улога на макроекономската политика.

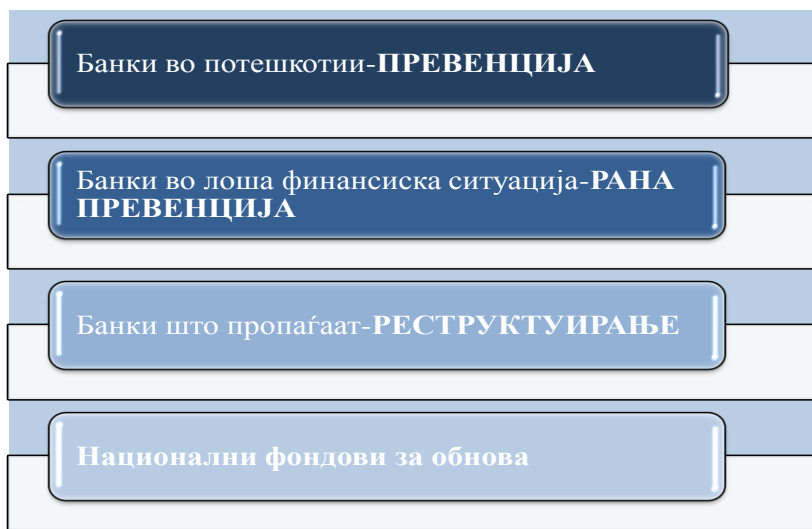
Единството помеѓу институциите во земјата е најсилната страна на резолуцијата. Владата со својата фискална политика, како и Централната банка со својата монетарна политика и парламентот, заеднички застанале во решавање на банкарската криза. Исто така, една од основните цели на резолуцијата е самите банки да ги сносат трошоците, а не даночните обврзници. Се тоа, придонесе кон враќање на сигурноста и довербата во системот, што се покажа како многу значајно и за странските финансиери.

Шведскиот пример преставува една позитивна слика на резолуција на банкарска криза, но таа не може да се преслика во ни една друга земја како на „индиго“. Од друга страна, го имаме примерот на банкарската криза во Јапонија којашто се случи во 90-те години, што резултираше во таканаречената „Изгубена декада“. Како една од основните причини за тнр. „неуспешна“ резолуција за решавање на кризата во Јапонија, е задоцнетата реакција на државата. Така, според Fujii M, Kawai M (2010), иако сигналите на кризата се јавија во почетокот на 90-те години, државата започна да презема посигурни мерки за банкарските проблеми, дури кога проблемите доведоа до системска банкарска криза (1997-1998). Клучен аспект е задоцнувањето на стратегијата за отстранување на проблематичните средства од банките. Оздравувањето на банкарскиот систем во Јапонија се случи дури во текот на 2003 година.

Постојат бројни резолуции, колку што постојат и банкарски кризи. Нивната успешност е дефинирана од голем број фактори - од пристапот на државата кон проблемите во банкарскиот систем, до плаќањето на цената за нивно надминување и нивните последици. Кај последната криза, Европската Унија на крајот од 2009 година го донесе својот прв План за обнова (EERP). Во 2012 го донесе Договорот за стабилност, координација и управување. Се користеа постојни и новоформирани институции: Европски механизам за финансиска стабилизација (EFSM), (за кој ќе стане збор во главата „Надлежни институции“); Европскиот финансиски стабилизационски фонд (EFSF), Институција за европска банкарска стабилност; Единствен Европски супервизорски механизам (ESFS); Орган за Европското банкарство; Европската банкарска унија..., секоја, со свои надлежности во фазите на кризата и поткризниот период. Еден од најбитните делови на последната европска резолуција, е Европската директива за обнова и резолуција на банките и инвестициските фирми (2014). Со оваа резолуција се дефинира единствена регулаторна рамка за обнова и санација на банките, поаѓајќи од

потребата за намалување на веројатноста од појава на кризи и јакнење на отпорноста кон стресови во економијата. Во таа функција, посебно се акцентира јакнењето на заштитниот капитал кај банките и ликвидноста (Direktiva 2014/59/EU) Директивата ја нормира санациската постапка при различни ситуации и преку различни инструменти. Поточно, опфаќа широк спектар на прашања од обновата и санацијата (резолуцијата): планирање на обнова, планирање на санација, (заедно со одредување на постапки, проценки, показатели итн), можности за санација, инструменти на санацијата (за продажба, пренесување, баил-ин кај банки кои ги исполниле условите за рестартирање), минимални капитални барања, па се до инструментот за привремена јавна сопственост, тела за санкции идр.). Едно од основните настојувања е избегнување на практиката помошта на банките да се плаќа од даночните обврзници, а не од самите банки.(како и кај Шведската резолуција).

Графикон 5.8:

Извор: Европска комисија

Најдобра солуција е кога банката која западнала во тешкотии, може сама да си ги реши проблемите (преку помош на акционерите и кредиторите или други приватни иницијативи). Таа подготвува план со улога да превенира ескалација на тешкотиите кои водат до нејзино банкротирање. Може да избере соодветни резолуции: докапитализација, продавање средства, спојување, соединување, продавање на банката, односно, без промена или со промена на нејзиниот статус.. Доколку сепак, банката банкротира, акционерите се првите коишто би требало да ги платат трошоците за реструктурирање на банката, а потоа следат и кредиторите. Но, доколу една ранлива банка не може сама да помине низ фазата на резолуција, тогаш следуваат

интервенциите од надлежните органи, особено кога се работи за „банки премногу големи, за да пропаднат“. Тогаш тие вршат избор на видот на резолуцијата каде покрај споменатите видови, е можна и национализација на одредени банки. Според споменатата директива, секоја земја на ЕУ е повикана да основа национален фонд за обнова, (преструктурирање на ранливите банки), однапред финансиран од страна на кредитните и инвестициските институции. Новата ЕУ директива за резолуција и обнова има и цел да се спречи повторувањето на случувањата од глобалната финансиска криза. Но, се чини дека нејзиното донесување е задоцнета интервенција, со оглед на фактот дека веќе се потрошени милијарди евра за покривање на големите загуби коишто ги имаа европските пазари за време на кризата.

Во САД државата ја донесе програмата за помош на проблематични средства, т.н. ТАРП програма. Во програмата за банкарско инвестирање (TARP), се основаа програми за; капитална асистенција (CAP) купување капитал (CPP); гарантирање на средства (AGP); таргетирање на инвестиции (TIP) и др. Подоцна се донесе и Дод-Френковиот закон. ФЕД силно интервенираше преку програмите за позајмување на хартии од вредност, финансисрање на пазарот на пари, дејствуваше преку ликвидносен фонд за комерцијални хартии итн (U.S. Department of the Treasury, 2013). Генерално, во последната криза, сите резолуции за банкарскиот систем беа свртени кон спречувањето на ширењето на несолвентноста (пропаѓање на банки), задржување на банкарските функции кај ранливите банки или делови од нив, рехабилитација и обнова на банкарскиот систем.

5.5.2. Законски мерки

„Единствена појава која мора да ја имаме во предвид, е самиот страв“. Оваа мисла на Франклин Рузвелт, изречена во екот на големата светска криза на 4 март 1933, значеше одлучно спротивставување на сите тешкотии.

Тоа значеше и праќање порака до народот дека излезот од кризата е извесен. Пет дена потоа, Конгресот го усвои „Законот за банкарски ургентни случаи“. Несолвентните се затворија, а други банки се преструктурираа. Три дена потоа, ги повика штедачите да си ги вратат штедните влогови и на крајот на март истата година, 75 % од банките повторно продолжија со работа. За неполни три месеци се донесоа бројни закони кои го исцртаа патот на познатата Рузвелтова програма „Њу Дил“.

Законите се реализираат доколку со нив се покаже одлучност, знаење и капацитет за излез од кризата. Многу автори пишуваат за кредибилноста на законите. Нивното спроведување често е резултат на колевливоста на политиките, спротивставеноста на различни интереси, различните отпори во спроведувањето, „цената“ која треба да се плати за нивното спроведување итн. Колевливоста, праќа порака дека излезот не е познат на Владите и другите одговорни институции и создава убедување дека ќе се носат многу закони. Кај луѓето, тоа ја засилува перцепцијата за продлабочување на кризата.

Се донесуваат закони во сите фази на кризата. Во фазата на превенција, некои влади донесуваат закони за нивно дејствување во време на кризи. Со тоа добиваат право кога ќе се појават знаци за криза, да интервенираат во банкарскиот сектор, особено на неговиот ранлив дел (на пример, Англија САД) (Gruenewald. S, 2010) . Но, повеќето влади заради потребата од брза интервенција во фазата на превенција ги користат дискрециските политики за донесување мерки од краток рок. Законите донесени во фазата на обнова и резолуција, односно, во екот на кризата, мора да значат промена на оние банки кои заради низа причини се дел од кризата, но и на други банки кои покажале други слабости заради што и банкарската криза добила системски карактер, или е основа за појава на други видови кризи. Законите можат да бидат за одредени области, но и за целосни промени. Тие се најзначајни и претставуваат системски закони кои можат да внесат радикални промени. Анализите на кризите покажуваат различно искуство. Но, кај сите кризи, законите што ги носат Владите се оправдуваат со програмата за излез од кризата и со убедувањето дека нема да предизвикаат несакани последици по кризата.

Законите од системски карактер кои се насочени кон отстранување на причините на кризата и кои имаат долгорочна намена, се капитални закони. Ваквите закони се испишани на илјадници страници зад кои стојат бројни анализи. На пример, најважниот закон донесен во периодот на последната криза (2010), но и историски најсеопфатниот финансиски закон во САД наречен „Дот-Френков закон“, е испишан на 2400 страници со бројни нови правила. Тој произлезе од кризата. Се однесува на фазите: превенција, стабилност и резолуција, со следните основни содржини (Konczal. M, 2015):

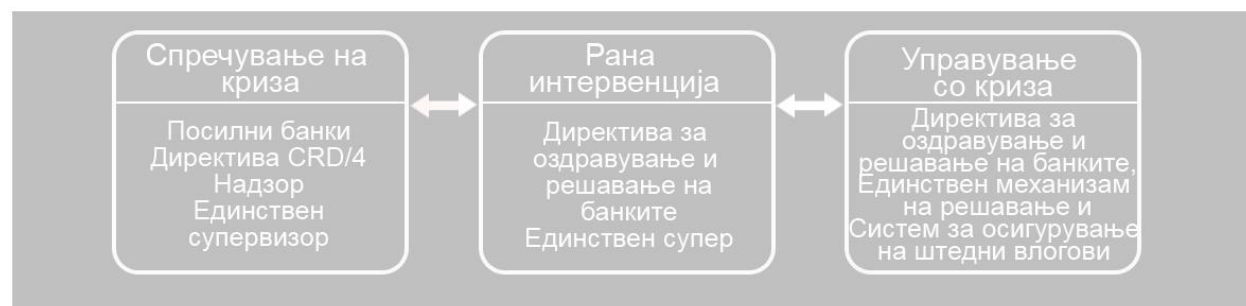
Графикон 5.9:

Овој закон предизвика бројни критики и пофалби. Како позитивности се наведуваат реформата на хипотекарниот пазар, заштитата на потрошувачите, надзорот на дериватите, третирањето на системските опасности и заштитата на инвеститорите, а како лоши страни се бележат: влијанието на регулациите за капиталните барања и дериватите врз глобалната конкурентноста на САД, отсуството на реформи во недвижнините и др. (Lewis, K, 2011). Овој капитален закон следеше по важниот закон за хитна економска стабилизација донесен во 2008. Врз основа на него се донесе ТАРП програмата со 700 милијарди долари (за овие аспекти, во делот за Хипотекрната криза во САД).

Европската унија донесе директиви (закони), бројни правила и уредби за излез од кризата. Започнувајќи со својот прв план за обнова (2009), во екот на кризата се донесуваше нова легислатива согласно карактеристиките на кризата. Кога таа прерасна во должничка криза, се донесоа закони битни за фискалната регулација. Клучни се регулативите 473/2013 за следење и проценување на буџетскиот план и за буџет 472/2013 од 21 мај. За регулација и контрола на финансискиот сектор донесени се 28 закони преку кои се обезбедува фазното управување со кризата.

Графикон 5.10:

Во функција на формирањето на новата европска Банкарска унија (2012), донесена е Директивата и Уредбата за капитални барања 13/690 со особена функција во фазата на превенција. За санација на банките и управување со тој процес, донесена е

Директивата 14/297. За гаранција на штедните влогови донесена е Директивата 14/296. За контролната функција на ЕСВ донесена е Директивата 13/780 и 14/244 за подобра финасиска супервизија и регулација на Европа и банкарската унија (Еуропска комисија, 2014). Со неа, Европската централна банка треба да стане супервизор на 6.000 европски банки. Особена улога за банкарскиот систем има Директивата 2013/36/ЕУ која се однесува за кредитните институции, нивната прудентната регулација, како и на инвестициските фирми. Но, клучни столбови на регулационата рамка во фазата на обнова се Директивите 2014/59/ЕУ и 2014/49/ЕУ. Првата се однесува на заедничките правила за обновување и резолуции на кредитните институции и инвестициски друштва (види, претходна глава), а втората за системите за осигурување на депозитите, односно заштитата на депозитарите.

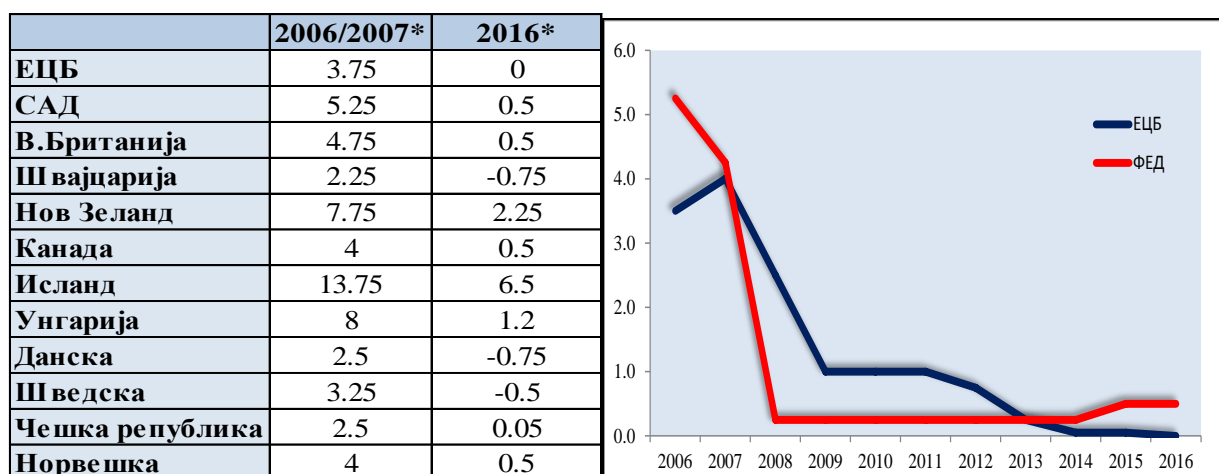
5.5.3. Мерки на надлежните институции

При појава на првите знаци на ранливост во економијата, надлежните институции превземаат мерки со цел да се справат со појавата на криза во финансискиот систем. Тајмингот на преземањето мерки, открива дали тие ќе бидат превентивни или ќе бидат насочени кон решавање на банкарската криза. Централните банки и владите се главните носители на мерките коишто беа преземени во периодите на банкарските кризи. Од аспект на заштита на депозитарите, се преиспитуваа и дополнуваа режимите за осигурување на депозитите.

Како одговор на последната глобална криза, централните банки, генерално водеа политика на постепено намалување на каматните стапки (скоро до нула). Повеќето централни банки применија и неконвенционални мерки, преставени како квантитативно олеснување и интервенции на девизиниот пазар. Со своите мерки дејствуваа врз олеснување на процесот на реструктурирање на банките.

Табела 5.13:

Референтни каматни стапки

*податоци најчесто за средината на 2006 и 2007 и податоци за 2016, заклучно со март

Извор: интернет страници на централните банки на споменатите земји

Од аспект на промените во политиките на ФЕД, Централната банка објави експлицитен таргет за инфлација од 2%, наместо посакуваната стапка на инфлација во определен интервал (1,7%-2%). Исто така, објави и конкретни услови под кои референтната каматна стапка ќе остане на ниско ниво (невработеноста е над 6,%%, а инфлацијата не е над 0,5 п.п од трагетот од 2%). ФЕД ја престапи и програмата за купување на средства. Банката на Англија покрај ниските референтни каматни стапки и програмата за купување на средства, донесе програма за финансирање за кредитни шеми, со која се овозможи ефтино финансирање на банките во фазата на реструктурирање. Европската централна банка го престапи и системот на целосна монетарна трансмисија (outright monetary transactions-ОМТ), при што преку ОМТ интервенции на пазарот на државни хартии се овозможува блокирање на неповолни сценарија коишто може да ја загрозат ценовната стабилност и сигурноста на инвеститорите. Исто така, ЕЦБ воведо таргетирано долгорочни операции за рефинансирање (за поддршка на кредитната активност), откуп на хартии од вредност, спроведување за тендер на основни операции за рефинансирање. Националната банка на Швајцарија како резултат на високата апresiasiја на швајцарскиот франк во 2009 година, превзеде мерка на поставување на минимално ниво на девизен курс на нејзината валута. Друга мерка којашто ја донесе оваа централна банка е контрацикличниот заштитен капитал кој банките треба да го издвојуваат како поголеми резервации за одобрените станбени кредити.

Како резултат на глобалната финансиска криза, многу земји се соочија со проблеми во отплата на јавниот долг (Грција, Португалија, Шпанија) при што државите мораат да превземат определени мерки за стабилизација. Така, во 2010 година, земјите од ЕУ воспоставија Европски механизам за финансиска стабилизација (EFSM), со цел да се надминат финансиските проблеми и да се обезбеди отплатата на јавниот долг. Овој механизам се состои од два дела: „директен кредитен фонд од страна на сите земји-членки на ЕУ во износ од 60 милијарди евра, и финансиски договор помеѓу владите на земјите-членки во износ од 440 милијарди евра“ (НБРМ, Квартален извештај, 2010). Имено, кредитниот фонд има улога во издавањето обврзници на земјите-членки коишто имаат потешкотии во исплатата на јавниот долг. Обврзниците се гарантирани пропорционално на нивното учество во капиталот на ЕЦБ. Во оваа мерка учествува и ММФ, со дополнителни 250 милијарди евра, при што нејзината интервенција е зависна од секој индивидуален случај.

Една од заедничките мерки којашто ја бележи речиси секоја криза е мерката за осигурување на депозити, со која се обезбедуваат депозитите во банките, и со тоа се намалува можноста за „напад на банките“ и паника помеѓу штедачите. Најчесто, депозитите се осигурани до определен износ, со цел да се одржи довербата во банкарскиот систем. Имено, централната банка може директно да ги плати осигурените депозити или повлекувањето како и да ги финансира институциите за осигурување на депозитите. Тоа беше случај и во Латинска Америка, којашто е една од регионите со најмногу кризи. Во Аргентина, Боливија, Доминанска Република и други земји, имаат искуство од повторување на кризи. Според L.I.Jacome, во истражувањето на 26 епизоди на финансиските кризи во Латинска Америка од средина на 1990 до 2007 година, покрај споменатата мерка за осигурување на депозити, централните банки беа „кредитори во крајна инстанца“ за обезбедување на дополнителна краткорочна ликвидност на банките. Со тоа тие директно помогнаа во реструктурирањето на банките, односно реализација на резолуциите за кризите (Табела бр.5.14).

Табела 5.14:

Интервенции на централната банка во банкарските кризи

Земји	Продолжување на LLR	Финансирање на банкарските резолуции	Исплата на депозитите, осигурани или гарантирани
Мали и умерени кризи			
Аргентина- 1995			
Боливија -1994			√
Боливија- 1999		√	
Еквадор- 1994			
Еквадор- 1996	√	√	
Доминиканска република -1996	√	√	
Ел Салвадор- 1998/99		√	
Гватамала- 2001	√		√
Гватамала- 2006			
Хондурас -1999	√		√
Хондурас- 2001			√
Хондурас- 2002			√
Парагвај- 1995	√	√	√
Парагвај -2002	√		
Големи и системски кризи			
Аргентина- 2002	√		
Бразил -1994/95	√	√	
Колумбија- 1999			
Коста Рика- 1994			√
Доминиканска република -2003	√	√	√
Еквадор -1998/99	√	√	√
Мексико- 1995	√	√	
Никарагва -2000/01	√	√	√
Парагвај- 1997/98	√		
Перу -1999			
Уругвај- 2002		√	√
Венецуела- 1994/95	√	√	√

Извор: Luis Ignacio Jacome, Central bank involvement in Banking Crises in Latin America, Working paper 08/135, p.p 16.

Овие интервенции всушност, подразбираат: продолжување на улогата на Централната банка како „кредитор во крајна инстанца“ (LLR Lender of last resort), при што централната банка: применува интервенции кои се поголеми од големината на капиталот на банката; преку финансирањето на банкарските резолуции, директно ги капитализира влошените банки или пак, асистира преку дисконтирана државна

хартија; преку готовина или со издавање на хартии од вредност, ги исплаќа осигураните или гарантираните депозити. Табелата покажува дека речиси, сите мерки на централните банки се подеднакво застапени без разлика дали се работи за умерена или голема криза, но секако, со различен зафат.

Мерките коишто беа преземени од надлежните институции во текот на глобалната финансиска криза, беа многубројни, модифицирани во зависност од потребите. Нивната успешност е мошне тешко да се дефинира, имајќи во предвид дека некои од нив сеуште се актуелни.

5.5.4. Мерки од меѓународни институции

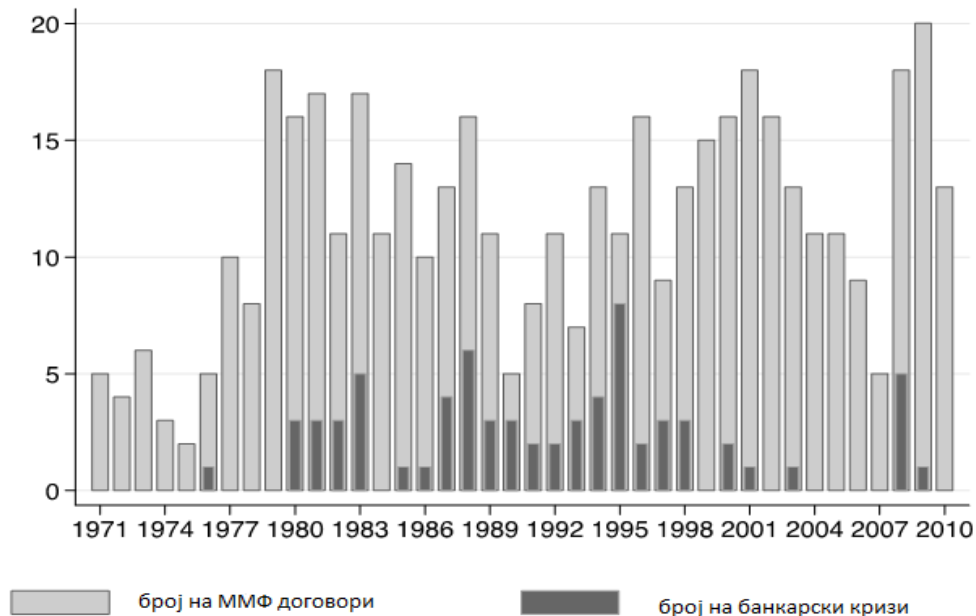
Кризата е „вонредна” состојба која налага реформи и стабилизирања од поширок опсег во земјата. Доколку државата е со големи буџетски дефицити, опаѓачки инвестиции и во економска стагнација, реформите се голем товар за излез од кризата. Затоа, станува неопходна помошта од страна на меѓународните институции. Најчесто, помошта е преку одобрување на финансиски средства за реализација на одредени реформи. Критиките на практиката на одобрување кредити од страна на соодветните меѓународни институции, потсетуваат на опасноста од поттикнување на моралниот hazard. Имено, и покрај позитивните ефекти на добиените средства за стабилизирање на економијата на земјата, тие можат да влијаат на пасивизирање и губење на иницијативата за промени од страна на повиканите надлежните институции во земјата.

Една од најпознатите меѓународни институции којашто е дел од секоја приказна за банкарската криза, е Меѓународниот монетарен фонд. ММФ е организација (основана, 1945 година), во којашто членуваат 188 земји, има цел „да ја поттикне глобалната монетарна соработка, обезбеди финансиска стабилност, ја поттикне меѓународната трговија, промовира висока вработеност и одржлив економски раст како и намалување на сиромаштијата”. Заклучно со март 2015 година, вкупната квота на организацијата изнесува 327 билиони долари. ММФ активно се вклучува во преземање на мерки во земјите коишто се соочуваат со банкарски кризи. Според истражувањето на Рари (2013) (коешто ги вклучува програмите за кредитирање на банкарските кризи во развиени земји, 1965 - 2010), ММФ придонесува за намалување на можноста за појава на банкарските кризи во следните години. Исто така, во истражувањето се потенцира дека улогата на ММФ во превенцијата од кризи, зависи и од спроведувањето

на реформите како услов за добивање кредитна линија, но и од целокупната макроекономска политика на една земја.

Графикон 5.11:

Банкарски кризи и ММФ кредитни аранжани

IMF Lending and Banking crisis, Papi L, Presbitero A, Zazzaro A, working paper No 80, february 2013, MOFIR

Од Графиконот може да се види дека концентрацијата на банкарските кризи е во текот на 80-те и 90-те годин на минатиот век. Поинтензивното кредитирање од страна на ММФ е во периодите на кризата.

Сепак, политиките на ММФ секогаш не се оценуваат како позитивни. Имено, за време на некои кризи коишто се случија во 90-те години како што се Бразилската, Азиската, Руската, политиките на ММФ доведоа до одлив на капитал и кризи во финансиските системи на земјите (Strizliz, 2002). Една од основните критики за улогата на ММФ во Азиската криза е неприспособноста на бараните реформи од страна на ММФ на актуелната состојба во земјите. ММФ се залагал за зголемување на штедењето, иако државите не се соочувале со буџетски дефицит, ниту пак со висока инфлација. Доцна ја препознал кризата и не ја предвидел нејзината големина. Делумно признавајќи ги своите грешки за Азиската криза, ММФ донесе дополнителни мерки за унапредување на програмата. Уште еден пример за тнр., лоша политика на ММФ, е Аргентинската криза. Во 2001 година земјата се соочи со валутна криза, што значеше неможност за сервисирање на долгот од околу 132 милијарди долари. Најчестата критика спрема ММФ програмата беше во следното: наместо да помага во

оддржувањето на веќе ранливиот врзан систем на пезо валутата со доларот, средствата требало да ги насочи кон оплатата на големите долгови. По критиките добиени за кризите во 90-те години, во своите наредни активности, ММФ се насочи пред се, кон одржување на финансиската стабилност и ликвидносниот ризик на земјите кои се во криза.

Од аспект на Глобалната финансиска криза, ММФ превзеде неколку мерки со цел да ги поддржи земјите во процесот на стабилизирање на нивните системи, а тоа се:

- Зголемување на квотите за членство и обезбедување договори на големо кредитирање;
- Обновување на рамката за кредитирање со цел подобро приспособување на потребите на земјата (од почетокот на кризата, финансирањето на земјите-членки, изнесува 700 милијарди долари);
- Реформа на политиката кон ниско-доходовните земји;
- Анализа на ризикот и мониторинг;
- Реформи во управувањето.

Во овој период беа воспоставени различни кредитни линии за поединечни земји, најчесто за ликвидносни потреби. ММФ воспостави „Брз механизам за финансирање“ за забрзување на процедурата за одобрување на финансиска помош - по потпишувањето на договорот со една држава, Фондот може да и одобри средства во рок од 48-72 часа. Воспостави и друг механизам на финансиска помош за „Надворешни шокови“ наменет за ниско-доходовните земји (подложни на надворешни шокови, независно од случувањата во земјата). И покрај критиките на програмите на ММФ, неговата улога во критичните периоди низ кои минуваат земјите, се покажа како корисна. Условеноста на добивање на финансиски средства од ММФ со реализација на одредени реформи од страна државите, најчесто ги мобилизираше надлежните органи да спроведат промени и во ситуации на ранлив финансиски систем и влошени макроекономски индикатори (пад на производството, раст на безработноста итн).

Постојат различни начини за помош во услови на банкарски кризи од страна на меѓународните организации. ММФ тоа го прави преку истовремено обезбедување на финансиски средства и реформи во земјата. Најстарата меѓународна организација, Банката за меѓународни порамнувања, во Базел (основана е 1930) дава поддршка на кризните земји преку воспоставување на нови регулации коишто се од суштествено значење за заздравување на финансискиот систем. Како резултат на глобалната финансиска криза, се донесе и новата регулација БАЗЕЛ III. Со неа се регулираат

ликвидносните и капиталните нивоа на нов начин. Со тоа и со други предлози се создава побезбедна средина за функционирање на финансиските институции.

Некои од меѓународните организации се фокусирани на обновата на земјите во пост-кризниот период. Така, една од новите мисии на Банката за обнова и развој, е финансиската поддршка на земјите коишто беа погодени од последната глобална криза. Во 2009 година, беше договорен „Заеднички акционен план“ помеѓу Светската банка, Европската Инвестициона банка и ЕБРД. Со него се обезбеди финансирање на 33 милијарди долари за Источноевропските банки за кредитирање на бизнисите. Три години подоцна, овие меѓународни финансиски институции го претставија Заедничкиот акционен план за раст на Централна и Југоисточна Европа со 30 милијарди во текот на 2013-2014 година.

Светска банка е, исто така, организација којашто овозможува техничка и финансиска помош на земјите во криза. Така, на пример, за време на Руската криза во 1998 година помогна со програма за правна и институционална рамка за реконструкција на банките како и за ликвидација на банките. Во глобалната финансиска криза, таа ја потврди својата улога во обезбедување на финансиска и институционална помош кај различни земји (Табела 5.15).

Табела 5.15:

Операции на меѓународни финансиски институции во текот на кризата, 2008-2010

	Тековно кредитирање (милијарди \$)					Вкупни кредити, капитални инвестиции, гаранции (милијарди \$)		
	2005-2007	2008	2009	2010	просек на годишни промени, 2005-2007 наспроти 2008-10 (%)	2009	2008	зголемување (милијарди, \$)
World bank	23.3	35.2	55	46.8	96	121.8	107.4	14.4
IFC	5.9	10.4	8.6	11.1	71	29.2	24.8	4.4
EIB	60.6	82.7	110	95.2	58	472.3	410.6	61.7
EBRD	6.4	7.5	11	12	58	26.2	21.7	4.5
ADB	7.9	10.6	14.1	12.4	58	44.3	38.2	6.1
IDB	7.5	11.2	15.5	13.4	79	59	52.2	6.8
AfDB	1.5	2.2	5	2	100	12.3	9.4	2.9
Вкупно	113	159.8	219.1	192.9	69	765.1	664.2	100.9

Извор: The world bank group's response to the Global economic crisis: Phase II

Според Табелата, најголем раст има кредитирањето од страна на Светската банка е (96%). Всушност, сите меѓународни финансиски институции го зголемија своето кредитирање во текот на последната криза.

5.6. Активности насочени кон заедничката улога на кредитниот и ликвидносниот ризик во банкарските кризи

Во сложеното време на системска банкарска криза, тешко се идентификуваат проблемите и нивните последици. На пример, проблематично е да се одреди дали намалувањето на сумата кредити во вкупните средства е резултат на ставот на банката да ја намали понудата на кредити, на недостаток на средства за тоа, или пак на намалување на побарувачката за кредити (Hoggarth. G, Reidhill. J, Sinclair. P, 2004). Затоа, тешко е и препознавањето на причините и последиците на растот на кредитниот и ликвидносниот ризик, надвор од управувањето со системскиот ризик.

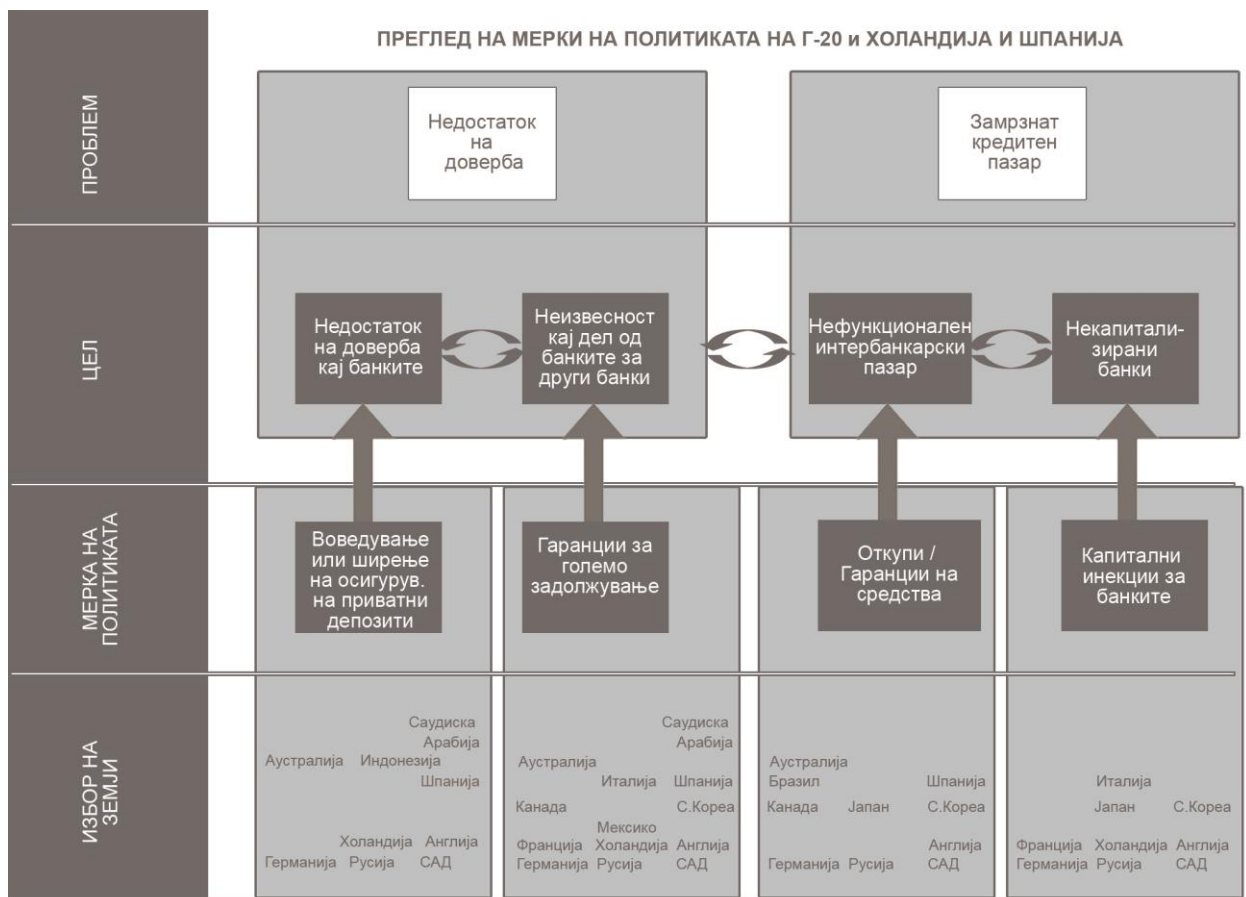
Било како, растот на ризиците стојат зад секоја криза. Доколку ја имаме предвид „класична“ претстава за банкарска криза на која претходи кредитен бум, голема веројатност е дека зад банкарските кризи примарно стои кредитниот ризик. Но, со нејзиното прераснување во системска банкарска криза од поголем обем, ликвидносниот ризик се наметнува како доминантен. Од аспект на видот на ризиците и нивното релативно значење може да се оценува успехот или неуспехот на одредени регулациски мерки. Затоа, од аспект на еволуцијата на кризата и фазниот карактер на регулацијата, мерките насочени кон слабеење на факторите кои влијаеле врз зголемување на кредитниот ризик пред кризата, добиваат приоритет уште во фазата пред ширење на кризата (превенција). Но, мерките насочени кон слабеење на факторите кои влијаеле врз зголемување на ликвидносниот ризик, добиваат приоритет во фазата на резолуција и обнова. И не е случајно што кај многу кризи, при евидентните почетоци на ширењето на кризата се применува мерката позната како ликвидносни инекции. Всушност, кредитниот и ликвидносниот ризик се присутни во сите фази на кризата. Во зависност од нивните негативни последици, се приспособуваат интервентните мерки, односно програмите за излез од кризата. Од суштествена важност е дали определена програма соодветствува на последиците од растечкиот кредитен или ликвидносен ризик во одредена фаза на кризата.

Кај многу кризи, како и кај последната глобална криза, вообичаено земјите реагираа преку такви видови на регулација и контрола, кои ја враќаат изгубената доверба во банкарскиот систем и го оживуваат пазарот на кредити. Во Главата „Управување со кризите“ беше истакнато дека прв знак на кризата е губењето доверба на штедачите дека можат да ги повлечат своите депозити и губењето доверба на банките дека

заемопримателите или „другата страна” можат да ги подмират своите обврски при падот на цените на нивните недвижности, акции и разни обврзници. Резултат на тоа е намалување на средства кај банките за нови кредити – со падот на цените, трансакциите на пазарите имаат брз опаѓачки тренд. Билансите на банките се влошуваат. Затоа, најчесто се врши избор на регулации кои имаат ефект врз враќањето на довербата и оживување на пазарот.

Потврда за изнесеното е и следната табела за првичната реакција на политиките на Г20 (заедно со Шпанија и Холандија) по пропаѓањето на инвестициската банка Браќата Леман во САД во 2008 (Schich.S, 2008).

Графикон 5.12:

Кога ќе се појават знаците на криза, надлежните органи преземаат хитни интервенции за да се спречи растот на недовербата. На пример, 2008 година, кога веќе се покажа отежнатото добивање кредити, со цел да се спречи паниката, ФЕД реагираше со проширување на основата на гаранции за банкарските влогови и со финансирање на пазарната неликвидност кон банките чија несолвентност може да се надмине.

Финансиските интервенции како што е ликвидносната поддршка, иако се насочуваат кон некои ранливи банки, се шират преку интербанкарскиот пазар. Доаѓаат до многу банки со краен ефект подобрување на нивните порфолија, нивната ликвидност, но и способност за зголемување на понудата на кредити. Според Asani Sarkar (2009) програмите на ФЕД имаат ефект врз намалувањето на ограничувањата на банкарските биланси, како на пример, програмата PSLE, која им овозможи на дилерите размена на неликвидни со државни ликвидни хартии од вредност кои можеа да се користат и како колатерал со пониска маржа на позајмените средства. Тоа влијае врз запирањето на понатамошен раст на ликвидносниот ризик. Но, за програмите на ФЕД до 2008, тој ја констатира нивната поголема ефективност кога се работи за ликвидносниот ризик и помала, кога се работи за „кредитниот ризик на другата страна”.

Кај последната криза, малкубројни се емпириските студии за влијанието на користените различни видови на регулаторни и контролни активности врз кредитниот и ликвидносниот ризик. Генерално, секој вид регулација има различни влијанија. Прераснувајќи од банкарска и економска криза во валутна и должничка криза, секоја земја со големо внимание ја оценуваше големината и видовите интервенции од аспект на вкупниот ефект врз стабилноста на банкарскиот, финансискиот и економскиот систем. Централно значење доби ризикот на државата (во чии рамки е и системскиот ризик). Според проф. Marcel Fratzscher (2015), доколку интервенциите помагаат на банките да ги надминат проблемите во криза и го спречуваат ширењето на кризните елементи во економијата, тогаш тие имаат заеднички позитивен ефект врз ризикот на државата, но и врз кредитниот ризик (заради неплаќање од другата страна). Но, доколку помошта на банките е преголема од аспект на сервисирање на долгот, тоа иако има влијание врз намалување на кредитниот ризик на банките и подобрување на ликвидносната позиција, може да има негативен ефект врз ризикот на државата (има негативни реперкусии врз сервисирањето на зголемениот долг). Особено позитивен ефект врз двата ризици имаат програмите на Европската централна банка: „целосни монетарни трансакции” и „операции за тригодишно рефинансирање”, додека програмата за пазарот на хартии од вредност не ги даде очекуваните ефекти.

Активностите насочени кон заедничката улога на кредитниот и ликвидносниот ризик во банкарските кризи зависат од тоа какви резолуции се избираат за излез од кризата. Кај системските банкарски кризи, резолуцијата се искажува низ стратегии: од самостојна рехабилитација на ранливите банки (најповолно), до ликвидација на

несолвентни банки за кои не помагаат ниту интервенциите на Владата или националната банка (најнеповолно). Во меѓупросторот на овие две „најповолна” и „најнеповолна” алтернативи, има бројни алтернативи-резолюции (спојувања и присоединувања, продавања на банка, или средства на банката, ликвидносна поддршка, па се до национализација) (Hoggarth. G, Reidhill. J, Sinclair. P, 2004). Активностите се разликуваат помеѓу овие алтернативи. На пример, многу поедноставна е постапката кога акционерите сами прават план за обнова на банката и извршат рехабилитација на банката испонувајќи ги барањата на контролорите, во споредба со постапката за ликвидација на банка (особено многу голема), каде трошоците за надомест на депозитите во многу кризи, паѓаат на терет на државата. Доколку се работи за системска банкарска криза која е придружена со валутна криза, резолуциите се многу посложени и пообемни, што се потврдува и со големите трошоци изнесени за „кризите близначки” во главата Регулација и контрола од овој труд. Уште поголеми трошоци предизвикуваат кризи од голем обем како што е последната глобална криза, која стана и должника криза.

5.6.1. Поврзаност на регулационите механизми

Веќе е нагласено, дека зад успешните резолуции стои потписот на претставниците на Владата, Националната банка и Парламентот. На тој начин се потврдува дека заеднички се носи “теретот” на реализацијата на резолуцијата и обновата. Се презема обврска за координирано донесување и реализирање на мерките и активностите и решавање на сите заеднички прашања.

Кај секоја криза, владата ја има најголемата одговорност: од изборот, до реализацијата на резолуциите. Во изборот на резолуциите мора да се води од критериумот трошоци – користи. Поаѓајќи од користа од надминување на кризата, доколку избере резолуција со големо фискално напрегање за помош на голем број ранливи банки, во посткризниот период може да се соочи со опасност од должничка криза. Во тоа посебен придонес би имал и моралниот хазард кај банките, кои (поаѓајќи од претходното искуство дека во „невоља” владата обилно помага), лесно преземаат инвестициски ризици. Согледувањето колку трошоци и користи предизвикува секоја стратегија, без разлика дали се користат ликвидносна поддршка, соединување, продавање на банка или пак национализација, е неопхден дел на успешна резолуција и обнова. Некои трошоци се на долг рок (на пример, докапитализација), затоа мора да се

согледа нивниот долгорочен ефект врз долгот на државата. Поаѓајќи од овој критериум, се врши усогласување или поврзување на регулационите механизми помеѓу владата и националната банка и други релевантни институции на национално ниво како и со релевантните механизми на меѓународно ниво.

Според Л. Левен и Ф. Валенција (2012), сериозна интервенција на политиките во банкарскиот сектор во време на системска криза е кога се применуваат барем три мерки од следните: 1) голема ликвидносна поддршка; 2) реструктурирање на банките чии бруто трошоци учесвуваат барем со 3% во БДП; 3) национализации на значајни банки; 4) соодветни значајни гаранции; 5) значајни откупи на средства со учество од барем 5% во БДП, и 6) замрзнување на депозити, кратко затворање на банки. Според овие автори, користењето на инструментите е во зависност од нивото на развиеност. На пример, во развиените земји повеќе се користат гаранциите за банкарските обврски, во брзорастечките земји, депозитно замрзнување, а најголем број земји го користат осигурувањето на депозитите уште на почетокот на кризата. Национализацијата се користи и кај двете групи земји, но рекапитализацијата и ликвидносната поддршка наоѓаат повеќе примена во развиените земји.

Според бројни анализи и расположивите бази на податоци за системските банкарски кризи се чини дека најчесто применувана е квантитативното олеснување од страна на националната банка. Во таа функција, националната банка го активира својот механизам за интервенција „во крајна инстанца“. Тоа има директно влијание врз “спас” од неликвидноста и несолвентоста. Едновремено, исто така најчесто применувано е обезбедувањето на депозитите од страна на владата. Во таа функција, владата го активира својот механизам за заштита на штедачите и ги преиспитува режимите на заштита. Тоа има директно влијание врз враќањето на довербата кон банката и спас на штедењето. Со активностите на монетарната и фискалната политика на национално и интернационално ниво се „презема” дел од грижата за кредитниот и ликвидносен ризик на банките. Овие два регулациски механизми се целно поврзани преку дејствувањето врз ризиците. Нивното најчесто, рано активирање, е резултат на координацијата на владата и националната банка. Се задржуваме на нив, во последната криза.

Во последната криза, откупот на токсичните средства (со одреден дисконт) познат како „квантитативно олеснување” е мерка користена во резолуцијата на САД. Фед, во првата рунда на квантитативното олеснување откупуваше хартии од вредност

на секундарниот пазар, заради што во јуни 2010, во нејзиното порфолио се најдоа 2.1 илјади милијарди долари пред се во трезорски записи и хипотекарни обврзници. Во втората рунда (ноември 2010) откупи 600 милијарди трезорски записи, а во третата рунда (септември 2012) хипотекрни записи месечно од 40 милијарди долари до средина на 2015 година. Неликвидноста и опасноста од несолвентност се прошири и во дел од европскиот банкарски ситем преку пазарот на средства и преку директно и индиректно поврзаните банки со американските банки (Claessens. S, 2009). Акцентот беше ставен на спасување на ранливите банки од пропаѓање. Европската централна банка, пак, се одлучи на долгорочно финасирање (вид на квантитативно олеснување) на европските банки со 1% камата за три години. За одбележување е дека гаранција на кредитот беа самите порфолија на банките. Во 2011 година беа кредитирани 800 банки со 530 милијарди евра, а во 2012, 523 банки со 489 милијарди евра (Kondik. S, Rajcevik. P, 2013). Оваа мерка на монетарните власти и во двата случаи, имаше превентивно влијание да го спречи влошувањето на банкарските порфолија, односно опасноста од понатамошно зголемување на кредитниот и ликвидносниот ризик.

Фискалната политика преку осигурување на депозитите ги „обезбедува“ штедачите од целосни загуби во случаи на несолвентност на нивните банки. Последната криза доведе до ревизија на режимите за осигурување. Во САД, FDIC во рамките на програмата за осигурување на долгови го покачи осигурувањето на депозитите во банките од 100.000 на 250.000 долари во 2008 година. Во истата година, и земјите на ЕУ се договорија да го покачат лимитот од 20.000 на 50.000 долара. Норвешка осигурувањето го покачи на 281.000, Белгија, Луксембург, Холандија, Шпанија и Потругалија на 129.000, Британија на 74.000, Чешка, Финска, Унгарија и Полска на 64.000, а Јапонија на 128.000, Русија на 25.000, а Нови Зеланд, дури на 544.000 долари (Schich. S, 2008). Државната заштита на депозитите го спречуваат моментот на „навала“ на банките. Но, како што е напоменато, наместо намалување на ликвидносниот ризик, заради моралниот хазард, можно е овој регулациски механизам, да произведе сосема спротивни ефекти од нивната основна намена (Krstić. B, Radojičić. J, 2012).

Поврзаноста на регулациските механизми е сложена работа. Бројни примери на кризи покажуваат дека несинхронизираноста на одредени мерки и институции во обем, време, фази или трошоци, се одразуваат на продлабочување, проширување,

продолжување, или пак повторување на кризите. Затоа се инсистира на конзистентност на програмите и истрајност во нивната реализација. Инсистирањето на поврзаност на регулациските механизми и генерално на резолуциите е најтрајна кај Европската унија. Со донесувањето на планот за резолуција, или поточно, со донесувањето на директивата за обнова и санација (резолуција, 2014), како „одговорни санациски тела можат да бидат национални банки, надлежни министерства и други тела на јавната управа или тела на кои се доверени овластувања на јавна управа” (Direktiva 2014/59/EU). Европската унија тежи да ја зголеми хоризонталната поврзаност помеѓу функциите на овие различни тела како и функциите на сите други тела кои учествуваат во реализацијата на целосната програма за излез на кризата, со едновремено зајакнување на вертикалната поврзаност со телата и програмите на национално ниво на 28 држави.

5.6.2. Поврзаноста на контролните механизми

За успешна резолуција и воопшто за излез од кризата, како и кај регулациските институции, така и кај контролните институции, односно институции за надзор, е неопходна координација во сите домени од заеднички интерес. Во секоја земја, контролните институции градат различна структура и врски со регулациските институции. Дел од регулациските институции имаат и контролни функции (на пример, националната банка, владата - надвор од Министерството за финансии). Најмногу внимание привлекуват контролните механизми на националната банка во одржувањето на ценовната стабилност и на владата во одржувањето на финансиската стабилност. Освен тоа, како што веќе беше наведено, во време на криза се формираат посебни институции за контрола на реализација на плановите за излез на криза, конкретно за реализација на фазата за резолуцијата и обновата. Со посебно значење е националната супервизија за активностите на банките. Нејзин посебен интерес е контролата на активностите во врска со кредитниот и ликвидносен ризик кај банките во време на криза. Овие национални структури се поврзуваат со меѓународните структури за регулација и контрола.

Супервизијата на национален и меѓународен план, ја засилува својата редовна регулациска и контролна активност за време на криза, но и ја проширува во домените од интерес за реализацијата на програмите за реструктурирање, односно, резолуцијата и обновата. Затоа, надзорот (како збир на процедури, постапки, правила, мерки) освен

неговите редовни функции со кои се утврдуваат отстапувањата (неправилностите) од законите и другите пропишани регулации за банките, во време на криза се грижи и за отстапувањата од регулациите во фазата на превенција, резолуција и обнова. Во рамки на европската институционална структура формирана за време на фазата на резолуција и обнова, единствениот супервизорски механизам (ССМ) се води од принципите на Базелската супервизија, но формира и свои принципи. Помеѓу нив е и нагласеноста на базирање на неговиот пристап врз ризици. Исто така, во принципите се нагласува дека има „проактивен надзор на кредитните институции“ при што основна цел е „да се намали веројатноста на настанување на неуспеси и потенцијални штети“ (European Central Bank, Guide to banking supervision, 2014). Поврзан со резолуциската постапка и процедури нормирани од директивата за обнова и санација (резолуција) на ЕУ (2014) ги следи одговорите на кредитните институции. Доколку оцени дека е потребно, бргу интервенира во намалувањето на загубите на кредиторите и депозитарите. Овој начин на дејствување ја покажува поврзаноста на процесите на проценка, и корективните акции на контролата од страна на супервизорскиот механизам (European Central Bank, 2014). Се остваруваат бројни контролни активности со краткорочен и долгорочен карактер. Контролата ја следи регулацијата, не само по домени, туку и по тајмингот на нејзиното реализирање.

Контролниот механизам за капиталната адекватност кај банките е од приоритетна важност и во време на криза. Во бројни планови на резолуции и планови на обнова, стратешка задача е одржувањето на минималната капитална адекватност и ликвидноста. Националните и меѓународни надзорни институции ги следат промените кај банките преку контролни показатели, особено што некои ризици пред се кредитниот ризик покажува посебна волатилност во време на криза. Во процесот на следење се користат бројни средства помеѓу кои најафирмирани се стрес тестовите на супервизиите. Покрај минималните капитални барања, нагласена е потребата за следење и корекција на заштитниот капитал (Базел3). Неговата контрациклична улога е и во влијанието врз висината на кредитниот и ликвидносниот ризик. Контрацикличниот капитал е расположив капитал наменет за „апсорпција на загубите во лоши времиња“ (Drehmann. M, Borio. C, Gambacorta. L, Jiménez.G, Trucharte. C, 2010).

Особено е зајакнат механизмот на капиталната адекватност во дофатот на дериватите. На пример, во функција на покривање на загубите предизвикани од

трговијата со ОТС, преку механизмот наречен „приспособување на кредитната проценка” се обезбедува износ на дополнителен капитал потребен за трговија со ОТС (Balckrock, 2012). Билокако, супервизиите, во многу кризи споменувани како едни од „кривците”, „учат” од секоја криза и ги унапредуваат своите регулациски и контролни механизми.

Гледано од поширок аспект, меѓународните институции, како што се: ММФ партиципира во контролата на мерките за излез од кризата на национално и меѓународно ниво. Согледувањата на Светска банка, ОЕЦД, базирани врз бројни податоци индикатори и анализи, даваат широка аналитичка база, неопходна за регулациските и контролни тела. Од особена важност се и специјализираните институции за стандарди (на пример, сметководствени), кои имаат надлежност да укажат за грешките во реализацијата на одредени усвоени правила со нормативна важност за секоја банка.

Поаѓајќи од осознаеното искуство на различни земји за „решавање” на кризите преку донесување на соодветни програми, се чини дека се особено битни следните домени на активности за една земја во развој:

- Покрај постоењето на институционална структура која се грижи и со превентивни активности со цел намалување на веројатноста од појава на криза, би било потребно секоја земја, посебно земјите во развој, да основа тело, односно институција со таква намена. Тоа тело би ја зголемило информираноста, преку рзмена на информации и вкрстување на информациите кои ја даваат „големата слика” во која работат банките и од која зависи „еволуцијата на стресните ситуации”.

- Унапредување на регулациите во банките за следење на процикличноста на финасиските пазари, не само како потреба наметната од имплементацијата на Базел 3, туку и како потреба за зајакнување на нивниот потенцијал во стресни ситуации наметнати од однесувањата на меѓународните финансиски пазари. Алтернативниот пристап при стресни ситуации, на секоја банка би го „опредил” просторот на нејзиното однесување спрема кредитниот, ликвидносниот и другите ризици во нејзиното редовно работење (мирни времиња).

- Унапредување на регулациските и контролни функции на надлежните институции за стресни ситуации во банкарскиот и финансиски сектор, не само преку имплементација на „добрата практика“ од развиените земји и меѓународната регулатива, туку и преку зајакнување на меѓусебната координација, поврзување и доаѓање до заеднички договор за реакција на евентуална криза. Современите пристапи укажуваат дека тоа можат да го направат институции кои се независни од политички влијанија, далеку од коруптивни однесувања, со јасна законска и правна основа и пред се, со висока стручна компетентност.

„Зборот „Криза“ на кинески јазик, е составен од два карактера: опасност и можност“

Џон Ф.Кенеди

6. Последици од банкарски кризи

Науката се обидува да го најде “заедничкото” во кризите, но секоја криза има своја анатомија. Секоја криза настанува во различни услови - секоја ги носи карактеристиките на фазата на развојот, моделот на развојот, структурата на економијата, политиките на управувањето... Не постои „просечна криза”, затоа и не постои можност за универзален модел на мерки во борба против кризите. Последиците од секоја криза се различни, заради што пред науката и креаторите на политиките останува отворено прашањето како да се искористи искуството за кризите од минатото во спречувањето на кризите во иднината.

Постојат различни пристапи кон оценувањето на последиците од кризата. Низ бројните истражувања тие се разгледуваат од аспект на стапката на растот, вработеноста, извозот и другите макроекономски показатели за развојот на реалниот сектор, од аспект на стабилноста на монетарната политика, фискалниот систем, финансискиот систем, посебно банкарскиот систем итн. Пристапите се поврзуваат со основните карактеристики на една криза. Иако помеѓу нив постојат разлики, сепак е можно да се согледаат некои последици (на национално, регионално или светско ниво) кои се јавуваат кај сите банкарски кризи. На пример, кај сите кризи во поголем или помал обем, се евидентира:

- Пад на стапките на растот, штедењето, инвестициите, вработеноста, трговијата, извозот односно економската активност;
- Намалување на ефикасноста на функционирање на деловите на економијата: пазарите (паѓаат цените на работната сила, стоките, акциите...), банките (расте несолвентноста и неликвидноста), монетарниот сектор (расте опасноста од монетарната нестабилност), итн.
- Големи флукуации во понудата и побарувачката, слабеење на конкурентноста и губење на пазарите;
- Раст на задолжувањето на владата, фирмите, банките, граѓаните;
- Нарушување на довербата во банкарските и финансиските системи;

- Проблематизирање на репутацијата на државните политики и институции;
- Преиспитување на вредносните ставови во однос на развојот од страна на поединците, фирмите, државата и политичките актери;
- Високи или зголемени трошоци за излез од кризата.

Со оглед на тоа што во досегашните глави се третирали повеќето од овие последици, во оваа глава потенцираме само некои од нив.

1. Пад на производството, раст на невработеноста, пад на трговијата и извозот, пад на цената на капиталот. Овие последици ќе ги прикажеме преку двете најголеми кризи.

Кај светските кризи (1929 и 2008), разбирливо и последиците се најголеми и најшироки. Најсилни економски, но и социјални последици се регистрирани во време на големата светска криза 1929-33 година или позната како Големата депресија, којашто е најголемата криза на XX век. Според Роберт Гордон, реалниот општествен производ паднал за околу 45%. Во периодот 1929 до 1931 година, намалувањето на индустриското производство изнесувало 27% во Германија, 37% во САД, 16% во Велика Британија, 11% во Франција и 10% во Јапонија. Стапката на невработеност во САД од 12% во 1929 се зголемила на 26% во 1931, а во Германија од 13.2% на 34.1%. Во 1933 година, оваа стапка во САД изнесувала 31%, а во Германија дури 45%. Во 1937 во САД имало 8 милиони невработени. Во 1938 година стапката на невработеност во САД се намалила на 19%. Според Wall Street Journal, во текот на крахот на њујоршката берза, цената на 40те акции кој ги следел овој весник забрзано паѓала: на 9 декември таа била 381.2, на 13 ноември била 198.7 и на 21 декември – 241.0 (Рикард Штајнер, 1984). Показателите за оваа криза недвосмислено ја потврдуваат сериозноста на политиките за нивно надминување.

Последната криза (2008), прво јавена како хипотекарна криза во САД имаше и има последици на светска криза, и е позната како Големата рецесија. Колку повеќе се оддалечуваме од 2008 година, толку станува јасно дека оваа криза по својата сила и ефекти врз макроекономската стабилност и врз стандардот, ги нема застрашувачките форми на кризата од 1929-1933 година. На пример, стапката на невработеност во декември 2012 изнесува 7.8% (што е 3 поени над истата во 2007 година), и е далеку од стапките по кризата од 1929-33 година. Во 2009 година, Пол Кругман (Paul Krugman) предизвика голем интерес кај стручната и заинтересирана јавност со оценката дека

тековната ситуација на Големата рецесија за американците е искуство како за половина од Големата депресија. Други аналитичари изнесоа мислење дека оценката на П. Кругман е за САД, а не за светот. Тие ги потенцираа истите карактеристики за почетокот на двете кризи. На пример, и кај двете кризи, 12 месеци по врвот на кризата е регистриран силен пад на производството (Almunia. M at, 2009). И кај двете кризи, дојде до намалување на надворешната трговија и раст на невработеноста.

Но, падот на макроекономските показатели не е типичен само за светските кризи, туку и за регионални и кризи и кризи во една земја. Според истражувањата на С. Кечети и други (S. Cecchetti, M.Kohler, C Upper), кои опфаќаат 40 кризи во 35 земји (од 1980 година), една четвртина од кризите покажале кумулативна загуба во аутпутот од 25% (Cecchetti. S, Kohler. M, Upper. C, 2009). Потребни се години за да се надомести оваа загуба. Според овие автори последиците од последната финансиска криза врз економијата се пренеле преку следниве канали на пренос: 1) трошоци на средствата, 2) достапност на кредити, 3) одбивност спрема ризици, 4) вредност на фирмите, 5) вредност на сопственоста на домаќинствата, 6) девизен курс, 7) доверба (Cecchetti. S, Kohler. M, Upper. C, 2009).

2. Многукратни последици на финансиските, односно банкарски кризи. Во кризни времиња, ранливоста на банкарскиот систем е голема – некои банки завршуваат со банкротства, други со санациски програми, трети бараат спас во спојувања и интеграции итн. Несолвентноста и неликвидноста лесно се шири низ банкарскиот сектор со видливи симптоми на опаѓачка ефикасност.

Во скоро сите анализи се потенцира дека во време на кризи, слабиот банкарски систем ја обелоденува сопствената практика на лесно давање кредити, односно примената на „лабави” критериуми при одобрувањето заеми, без сериозна анализа на кредитната способност на барителите, односно без адекватна проценка на ризиците. Ова посведочува за несоодветна прудентна регулација, контрола и ревизија на работењето. Освен тоа, во периоди на раст, моралниот hazard, го стимулира влезот на капиталните текови подигајќи го нивото на нереални очекувања. Желбата на менаџерите за високи профити се издигнува над внимателноста на сопствениците на акциите. Слабите банки ги занемаруваат ризиците, а последиците од тоа траат со години и чинат многу трошоци.

Кај банкарските кризи, нарушувањето на довербата во банкарските системи е најдлабока последица. Во историјата на кризите се паметат судбоносните денови кога започнува паниката (како на пример, падот на Wall street , познат како „црниот вторник

“ 29 октомври 1929). Со паѓањето на првите банки, паниката се зголемува. Повлекувањето на депозитите по логиката на „врзани садови” повлекува пад на нови банки а тие на нови фирми, по што многу луѓе остануваат без работа. Кога луѓето што штеделе и чекале пред банката, не можат да си ги повлечат парите, кога фирмите не можат да си повлечат депозитите, јасно е дека таа банка не може да ги плати своите долгови. Кога повеќе банки ќе покажат несолвентност, кризата во облик на ликвидносна криза ја напаѓа довербата и кај најголемите оптимисти. Недовербата не значи само страв од сегашноста, туку и од иднината. Таа не се враќа лесно и брзо. По кризата, „меморијата за тешките времиња”, подолго време предизвикува апстиненција или воздржаност од нови инвестиции и проекти.

3. Растот на задолженоста. Расчекорот помеѓу можностите и потребите е во основа на секоја криза. Владите, фирмите, банките, поединците, секој воден од желбата за остварување на повисоки цели носат склоност кон „набавка” на пари преку заеми, што всушност ги води во „кругот на задолженоста”. Во определени услови, кога не е можна отплатата на долговите, станува неопходно задолжувањето, односно земањето нови заеми. Овој круг на задолжување го отвора патот до системската криза К.Реинхарт и К.Рогоф (С. Reinhart, К. Rogoff) кои во своите истражувања „Времето е различно - осум века на финансиски глупости”, пишуваат: „Секако инструментите на долгот се суштествени во сите економии, стари и модерни, но врамнотежувањето на ризикот и можностите за задолжување е секогаш предизвик, предизвик на тие кои ги креираат политиките, на инвеститорите и на обичните граѓани што не може да се заборави.” (Reinhart. С, Rogoff. К, 2009). Последиците се шират во фискалниот, финансискиот и економскиот систем. Овие автори, изнесувајќи дека три години по кризата долгот на владата во просек расте за 86%, потенцираат дека фискалните последици се далеку поголеми од трошоците за спасување од кризата (Reinhart. С, Rogoff. К, 2009). Историјата на банкарските кризи е полна со „епизоди на неплаќање на долгови.” Тие се јавуваат кај сите земји, развиени и помалку развиени, напредни и брзорастечки земји. Многу е битно што се прифаќаат лекциите од минатото. И покрај сознанијата од минатите кризи, повторно, во „добри времиња” се развива инерцијата за земање нови кредити, односно за нови задолжувања. Акумулацијата на ризици при задолжувањето станува помалку важна во однос на импресијата од новите стапки на раст и порастот на животниот стандард. Во голем дел во право се оние теоретичари кои оценуваат дека „апетитот за богатење” е стимулот за појава на кризите.

После секоја криза, особено после кризи со широки ефекти врз стабилноста на

економијата на една земја, регион или свет, се јавуваат нови предлози за промена на дотогашните регулациски механизми, како и за промена на институционалните инфраструктури за контрола на економските и финансиски текови на национално, регионално или светско ниво. Со секое ново искуство од кризите, се предлагаат промени во политиките за соочување со последиците од кризата.

Следните глави се посветени на Азиската криза и хипотекарната криза во САД и се илустрација на длабочините на последиците што можат да ги донесат кризите.

6.1. Азиска банкарска криза

„Еднаш, многу одамна” (once upon a time), се зборови со кои почнуваат многу детски приказни, но и познатата и значајна статија на Пол Кругман насловена како „Митот на азиското чудо”. „Еднаш многу одамна лидерите на западното мислење...” биле импресионирани од високите стапки на раст и забрзаниот премин од земјоделски во индустриски стопанства на источно азиските економии. Тоа е време на седумдесеттите години на минатиот век, кога „азиските тигри” (Сингапур, Хонконг, Тајван и Ј.Кореја) се јавија на сцената на меѓународниот пазар на капиталот како “гладни увозници на капитал” кои го пласираа во големи, најчесто извозно насочени проекти. И Малезија и Тајланд остваруваа високи стапки, иако пониски, отколку стапките на “Азиските тигри”. Постигнатиот економски успех на некои од нив, се оценуваше како сигурна основа за нивната просперитетна иднина. Се создаде перцепција дека азиските брзорастечки економии имаат долга и сигурна перспектива потрена на високите стапки на растот.

П. Кругман потсети дека експанзијата не е доволна – растот се постига само преку зголемување на општата продуктивност на трудот. „Економскиот раст кој се базира на експанзија на инпутите, а не на растот на производството по единица инпут е неизбежно предмет на опаѓачките приноси”. Високото користење на производните инпути (труд и капитал), не може да биде основа за одржување на високи стапки на долг рок. Тоа се потврди - Ј.Кореја, Малезија, Тајланд, Индонезија и Филипини, дојдоа до фаза кога стапките на растот опаднаа, и земјите станаа “домаќини” на кризата од 1997/8. Неа, со послаб интензитет ја почувствуваат и другите источно азиски земји.

Во почетокот на 1997 година, се случува банкротирања на неколку големи корпорации. Валутите започнаа да ја губат својата вредност. Во јули 1997 година Тајланд доживеа пад на нејзината валута. Иако се обиде да ја одбрани трошејќи голем дел од своите резерви, сепак таа во август девалвираше. Потоа за неполн

месец ја следеа Малезиската, Филипинската, Индонезиската, но и Тајванската и Сингапурската валута. Во ноември, веќе корејската валута имаше три четвртини помала вредност, а пазарот на акции падна за половина, во однос на средината од годината (Pont. B, Lan. L, Blanch. F, Garcia. C, Olivie. I, 1998). Паниката започна: странските инвеститори ги напуштаа овие земји, повлекувајќи голем капитал со себе. Домашните банки и корпорации ги објавуваа своите ликвидносни проблеми. Ослабнатите девизни резерви и владините политики не можеа да се справат со долговите. Стана очигледно, дека се случува криза.

Кризата ги изненади аналитичарите ширум светот. Ниту меѓународните финансиски институции (на пример, ММФ), не дадоа реални проценки за доаѓањето на кризата. Силните турбуленции во наведените пет земји ги осети поширокиот азиски регион што имаше рефлексии врз меѓународниот пазар на капитал. Кризата имаше свои посебни манифестации во секоја од петте земји зафатени со неа, што се должеше на разликите во нивниот економски и општествен развој. Но, карактеристиките на кризата направија таа да се јави како источноазиска криза 1997/98, која пред се се однесува на Тајланд, Јужна Кореја, Филипини, Индонезија и Малезија.

Причините за кризата се истражуваа и третираа од различни агли. Бројни автори источно азиската криза ја гледаат како финансиска криза зад која стојат валутната и банкарската криза. Историјата на кризи во светот покажа дека овие т.н.р. “близани кризи” секогаш се надополнуваат и меѓусебно засилуваат. Основните проблеми се бараат во две подрачја: валутната неусогласеност на билансите на плаќање на банките кои позајмуваат пари и во управувањето со девизниот курс. „Домашните финансиски институции ангажирани во доларските трансакции, позајмуваат во странска валута (долар) со пониска каматна стапка, и даваат заеми во домашна валута со повисока каматна стапка. Со фиксен девизен курс, таквите трансакции би биле профитабилни за домашната финансијска институција, но и ранливи за девалвацијата на домашната валута” (Song Shin. H, 2005). Некои аналитичари причините ги бараат во неочекуваните промени во каматните стапки, трговските услови и цените на меѓународниот пазар. Други аналитичари ги бараат во изненадните турбуленции на пазарот на капитал во должничките земји кои предизвикаа недоверба кај доверителите. Трети, ја истакнаа внатрешната нестабилност во меѓународното позајмување (Sachs. J, 1998). Но, постојат и мислења дека кризата е предизвикана од странски шпекулативен капитал. Бројните анализи откриваа „дел по дел” од причините и изворите на кризата длабоко навлегувајќи во нивниот економски развој, цикличниот карактер на кризите,

меѓународниот контекст на нејзиното јавување, политичкото уредување и практикуваните развојни модели на високи стапки на раст.

Билокако, причините на оваа криза (како и кај многу други кризи), лежат во фазата на просперитет која претходеше пред јавувањето на кризата. Имено, како едни од најчестите фактори коишто се појавуваат пред кризата во земјата се либерализацијата и големиот влез на капитал, што е случај и со Азиската криза. Во времето на прогресот, постоеше општествена клима која погодуваше на јавувањето на кризата:

- Верување дека остварените високи стапки се основа за сигурна долгорочна перспектива. Корпорациите, банките, населението, но и владите, имаа оптимизам дека нивниот развој и понатаму ќе продолжи, заради што продолжија новите инвестиции, кредити, задолжувања...
- Верување дека државата е секогаш способна и моќна да биде гарант, да ги штити инвестициите, да помага на корпорациите и на банките во реализацијата на нивните проекти. Оваа инерција за државна заштита води потекло од долгорочната економска политика на владите за одобрување субвенции и давање помош на корпорации кои беа носители на политиката на високи стапки на раст и експанзивниот извоз.
- Потценување на предизвиците кои ги носи либерализацијата врз нивната макроекономска стабилност. Потпирајќи се на преголемиот оптимизам, овие држави на време не ги согледаа негативните влијанија од на пример, промената на паритетот на доларот и јенот, проблемите во извозот на Јапонија и САД итн.

Ваквите големи очекувања за сопствениот развој се развиваа во политички околности на долготрајното партнерство помеѓу политичките партии, финансиските институции и корпорацииските елити во Кореја, Малезија, Индонезија и Тајланд. Помалку или повеќе, тие беа носители на т.н.р. „Крони капитализам“, каде со нивните договори, ако е во нивен интерес, се заменуваа и законите на пазарот. Затоа, дојде до „мешање на државата“ во одлуките на корпорациите и банките, односно до супституција на објективните пазарни критериуми со субјективните критериуми на овие партнерства. Во периодот од февруари до септември 1997 година, кризата се рашири од Тајланд, во Кореја, Малезија...

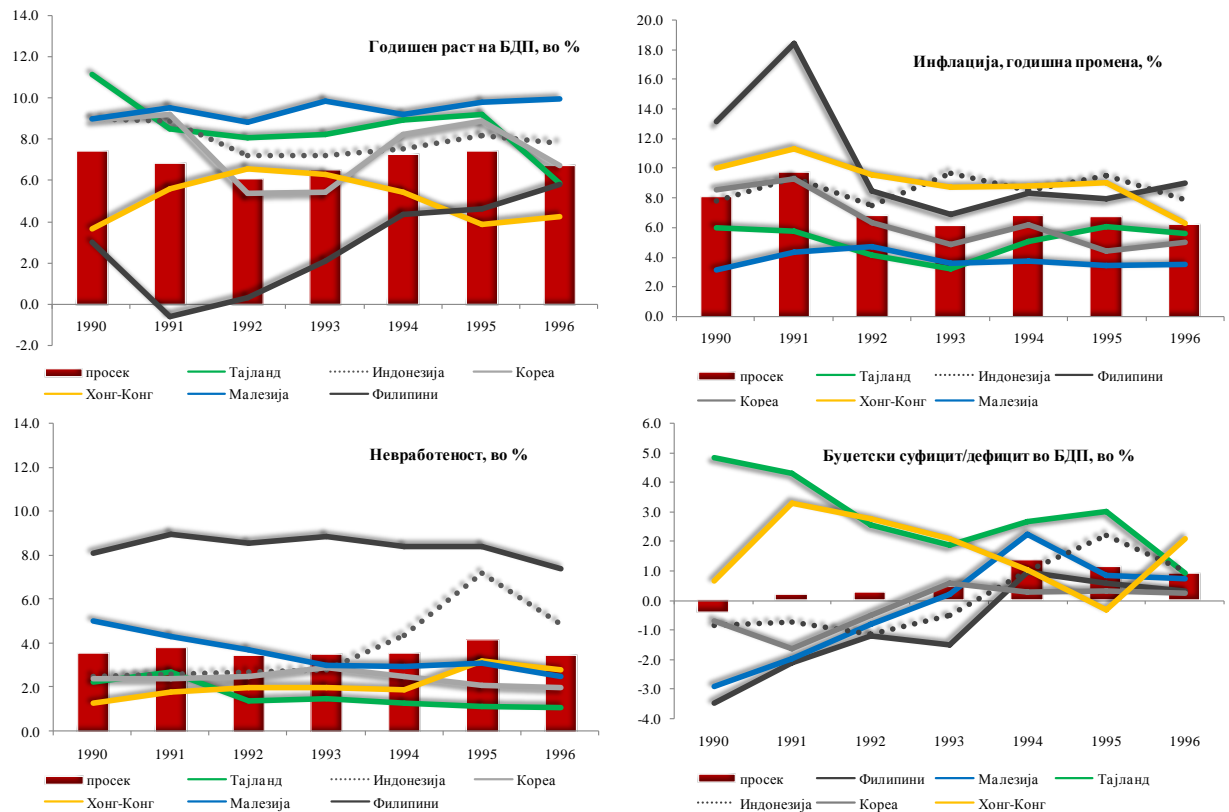
6.1.1. Состојбата пред кризата

Сè до појавата на кризата, макроекономските податоци покажуваа големини кои не водеа до заклучок дека ќе се јави криза со такви димензии. Имено, земјите бележеа

солидни стапки на економски раст, високи капитални приливи и ниски стапки на невработеност. На следниот Графикон бр.6.1, се прикажани движењата на дел од главните економски индикатори во периодот пред појавата на кризата (1990-1996) (Светска банка, ММФ).

Графикон 6.1:

Главни макроекономски показатели

Извор: WEO, IFS, WB

Според Графиконот бр.6.1, во азиските земји, растот на БДП во преткризниот период, изнесувал околу 7% (во просек). Воедно земјите бележеле ниска стапка на невработеност од околу 4%, во услови на умерени инфлаторни притисоци (просечна стапка на инфлација од околу 7%). Карактеристично е дека овие земји до 1996 година главно бележат буџетски суфицит, при што во Тајланд достигнува во просек и до 3% од БДП.

Две-три години пред кризата се појавија и првите проблеми со извозот, дефицитите во тековната сметка, ап्रेसијацијата на валутите, растот на цените, турбуленциите на пазарот на капитал итн. Причините за тоа можат да се најдат кај

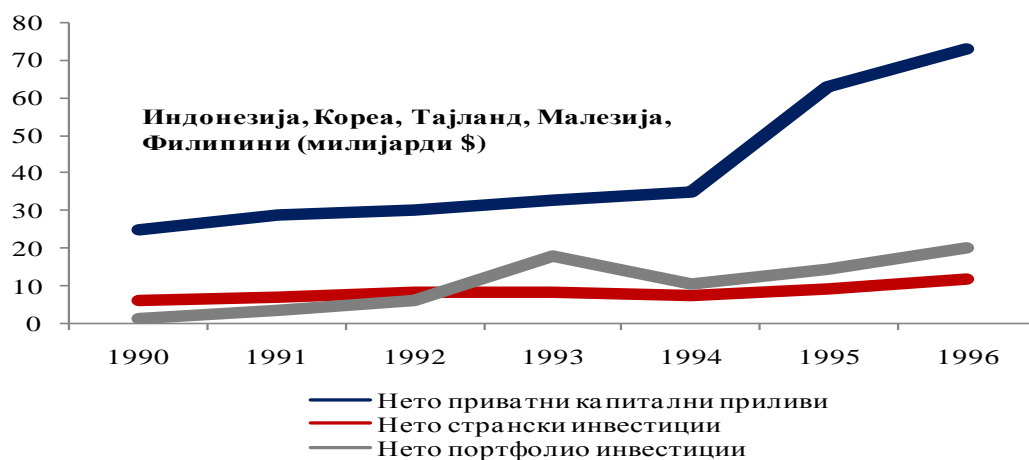
политиките, банките и корпорациите. Банките беа првите кои кои доведоа до силни турбуленции на пазарот на капитал. Исто така, треба да се има во предвид дека либерализацијата на капиталните текови и дерегулацијата можеби беше направена премногу рано, имајќи во предвид дека финансискиот систем не беше целосно реформиран, и спремен за овие нови движења.

Во продолжение, издвојуваме некои содржински елементи на појавата на кризата:

Либерализација дерегулација - раст на капитални приливи – раст на краткорочни позајмувања од странство. *Либерализацијата и дерегулацијата беа доминантни карактеристики на состојбата пред кризата.* Источно азиските земји донесоа политики за широко отворање кон странскиот капитал заради што се укинаа сите бариери за слободни капитални приливи и капиталните одливи. Либерализацијата значеше засилување на конкурентската борба. Во неа влегоа корпорациите и банките силно мотивирани за заработка на големи профити, но и со искуство дека државната политика е секогаш “чадорот” во одбрана од ризиците. Но, бројни аналитичари опоменуваа дека либерализацијата кај земји кои долго практикувале заштитна политика, мора да се следи со ефикасна регулација и прудентна контрола. Нив, во потребна мерка ги немаше ниту во корпорациите, ниту во банките.

Интензификацијата на капиталните приливи и тоа во приватниот сектор стана карактеристика на состојбата пред кризата. Нето приватните капитални приливи забрзано растеа (Графикон 6.2) (Llewellyn. D, 2003).

Графикон 6.2:

Извор: International Monetary Fund, International Financial Statistics and World Economic Outlook database

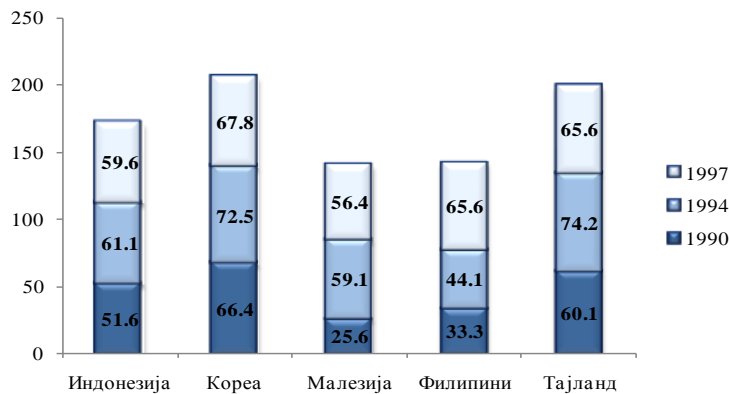
Две години пред кризата, структурата на нето-приливите открива дека е евидентен голем раст кај *приватните кредитори* од 28.2 во 1994, 61.8 во 1995 на 74.0 милијарди долара во 1996, при што на позајмувањата од комерцијалните банки се должи: 24.0 во 1994, 49.5 во 1995 и 55.5 милијарди долара во 1996 (Miller. M, Luangaram. P, 1998).

Комерцијалните банки позајмуваа голема сума пари од странство, што се покажа дека не е усогласено со нивните можности за отплата на долгот. Сè од втората половина на 1997 година, растеа заемите од странските банки, а потоа, дојде до силно и брзо повлекување на финансиските средства од страна на странските партнери. Најголем учесник во овој пресврт се приватните кредитори, односно позајмувањата на комерцијалните банки кои предизвикаа 55.5 милијарди долари приливи во 1996 година, за потоа, во 1997 година. да дојде до одливи од 21.3 милијарди долари (претежно, американски банкарски заеми). Следствено на ваквите движења, дефицитите на тековниот биланс (Кореа, Индонезија, Малезија, Тајланд и Филипини) се зголемија од -24.6 во 1994 година на -54.9 во 1996, за потоа повторно да се врати на -26 милијарди долари во 1997. (Miller. M, Luangaram. P, 1998).

„Долгорочното позајмување дома и краткорочното задолжување во странство” стана карактеристика на однесувањето на банките во деведесеттите години на минатиот век. Пред кризата, голем дел од позајмиците беа краткорочни и во долари. Дома се претвораа во сопствени валути и се позајмуваа на домашни заемобаратели. Отплатата беше во валути, што од своја страна го зголемуваше валутниот ризик. Имајќи ја предвид големата улога на комерцијалните банки во овие трендови, потенцираме дека нивната рочна неусогласеност помеѓу средствата и обврските, силно влијае врз зголемувањето на ликвидносниот ризик. Приливите и одливите на комерцијалните банки се каналите низ кои се шири неликвидносниот ризик помеѓу банките. Синдромот на “долгорочно позајмување дома и краткорочно задолжување” во странство доведе до тоа кај комерцијалните банки нето одливите да бидат далеку поголеми од нето приливите во 1997. Неспорно, банките беа најголеми позајмувачи на странски пари. Резултатот на тоа го прикажуваме преку Графикон бр.6.3

Графикон 6.3:

Краткорочен долг како дел од вкупниот странски долг

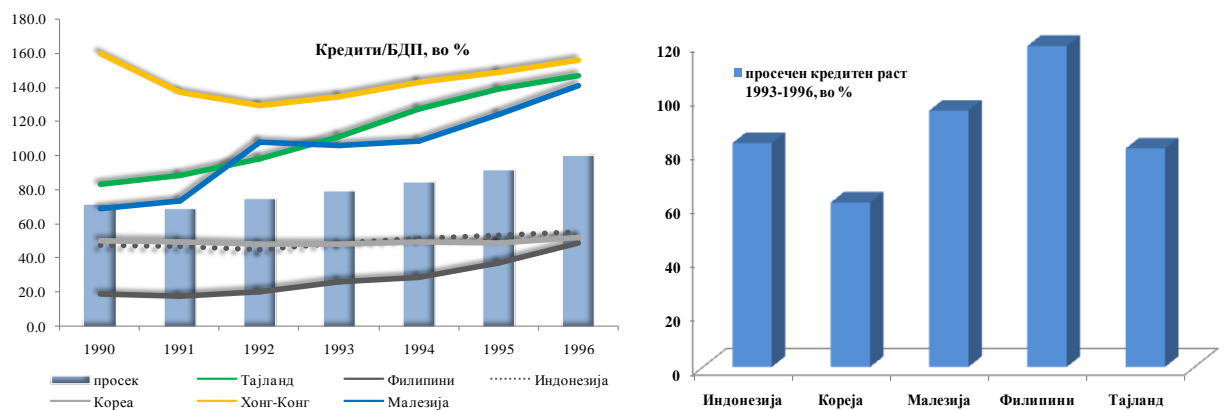
Извор: Bank of International Settlements

Растот на домашните кредити – раст на заемјите во недвижности. Годишите пред кризата, се години на кредитен бум. Бумот беше логична последица на ситуацијата во која банките ја одржуваа својата ликвидност како позајмувачи на сè поголеми средства од странство. На тоа им одговараше растот на цените,

особено на недвижнините.

Кредитната експанзија беше очигледна. Во трите години пред кризата, се зголеми просечното учество на домашните кредити во БДП има Филипини (119%), а најмал во Кореја (61%). Во 1996 година, во Тајланд, домашните кредити се дури за 46% повисоки од БДП, а во Кореја се 57% од БДП (Bank for International Settlements 68th Annual Report, 1998).

Графикон 6.4:

Извор: World Bank; Truman (2013): Asian and European Financial crisis compare

Општиот просек на приватни кредити кај овие земји е само 14% под големината на нивните БДП. Кредитите имаа свој придонес во економскиот раст на овие земји. Според истражувањето во Индонезија пред кризата, 1% раст во банкарските кредити придонеле со 0,1% раст на БДП, а во после кризниот период, со 0,04% раст на БДП

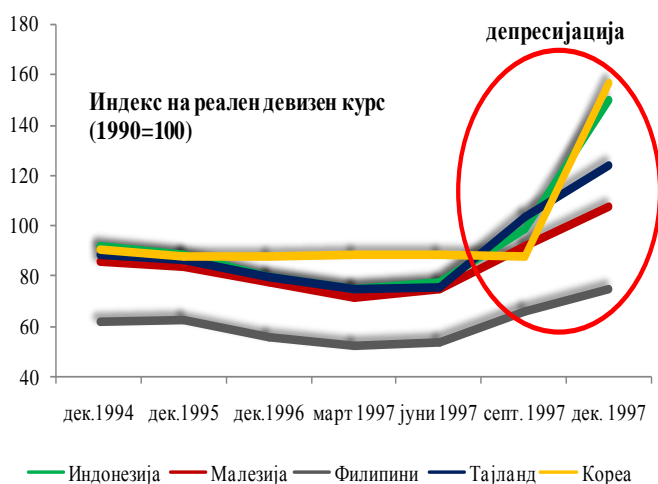
(Prastowo. N, Prasmuko. A, Chawwa. T, 2010) .

Голем дел од заемите беа во недвижнини (земја, станови за домување и комерцијални станови). Во време на просперитет, очекувањата се зголемуваат – сите сакаат да си ги остварат своите најдобри планови. 1995 година беше година на “врв” во станбената експанзија, а со тоа и во кредитната експанзија. Циклусот на цените покажува дека просечното зголемување на цените во нагорната линија која води до врвот изнесува 20%, што е многу поголемо во однос на развиените земји (Annual Report, 1996). Евидентирана е послаба еластичност во промената на цените на становите во однос на промените во уделите на капиталот. Растот на овие цени, значеше се поголемо учество на овие заеми во вкупните заеми на домашните банки. Во 1997 тоа учество изнесува: во Тајланд и Малезија: 30-40%, Индонезија: 25-30%, Ј. Кореја: 15-25% и Филипини: 15-20% (Goldstein. M, 1998).

Во време на инвестициската и кредитна експанзија, секторот на недвижности беше место на формирање на шпекулативни ценовни балони. „Климата” на широко земање на заеми за некретнини најпрвин се промени во Тајланд со падот на цените на берзата на акции и прскањето на првиот хипотекарен балон. Потоа тоа се случи и во други земји. Падот на цените на недвижнините значеше намалување на вредноста на хипотеките, а со тоа и влошување на билансите на банките. Прскањето на хипотекарните балони беше јасен знак за слабостите во зафатот и квалитетот на одобрените заеми во овој сектор.

Забавување на динамиката на извозот - раст на дефицити *Експанзијата на извозот - стратешкиот приоритет на развојот, ја намалуваше својата динамика, а во некои земји се намалуваше и покриеноста на увозот со извоз.* Ап्रेसијацијата на националните валути негативно дејствуваше врз извозот. Проблемите во извозот беа резултат на низа фактори; покрај ап्रेसијацијата, на намалувањето на неговиот раст влијаеше промената на курсот помеѓу доларот и јенот, покачување на цените на битните производи на светскиот пазар, турбуленциите на пазарите (јапонскиот пазар) и друго.

Графикон 6.5:

Петте анализирани земји практикуваат политика на фиксен девизен курс врзан за доларот. Тоа погодуваше на желбата за што поголеми приливи на странски капитал. Од 1990 година домашните валути беа за над 25% апресирани (освен Ј.Кореја, па и Малезија). Аналитичарите имаат различно мислење од аспект на нејзината улога во јавувањето на

кризата. Идната депресијација на домашните валути стана извесна по промената на курсот на доларот во однос на јенот (50% апресирани долар -1995). Всушност, промената на курсот на доларот имаше силни последици врз валутите на азиските земји. По депресијацијата на валутите за време на кризата, вредноста на валутите започна да се стабилизира, а азиските земји преминаа на флексибилен курс (освен Малезија). Преминувањето на флексибилен девизен курс беше дел од решенијата за излез од кризата.

Пред кризата, Тајланд, Филипини и Малезија, но и Кореја, регистрираа растечки дефицит во тековниот биланс. Решението се бараше во нови задолжувања кои доведоа државниот долг да порасне за две третини во периодот 1993-1996. Краткорочниот надворешен долг во однос на резервите (1997) беше влошено. И девизните резерви покажуваа слаб раст што значеше намалување на можностите за помош во отплатата на долговите на банките и корпорациите (Pont. B, Lan. L, Blanch. F, Garcia. C, Olivie. I, 1998) Учеството на странскиот долг во извозот во 1991 и во 1996 изнесува: Малезија 44 и 42; Индонезија 234 и 221; Филипини 230 и 98 Тајланд 90 и 121 (Bustelo. P, 1998). Раделет (Раделет) и Сак (Sachs) (1998) забележуваат дека макроекономските индикатори не беа така лоши и „вообичаените звона на алармот не звонеа”. Помеѓу макроекономските индикатори, сепак, најслаби алки се: *растот на дефицитите на тековните сметки, опаѓачката стапка на извозната експанзија и преценетиот девизен курс. Затоа, врз основа на изнесеното, причините на азиската криза треба да се бараат во ранливоста на банкарскиот и финансиски систем кој се најде во средиштето на големите капитални приливи од странство Стана основа на прекумерното земање странски заеми во странска валута, но и можност за*

прекумерното давање заеми на домашниот пазар во домашна валута. Сето тоа доведе до сериозна валутна и рочна неусогласеност во билансите на банките. Воедно поддржувачи на причините се силните апетити на корпорациите за земање кредити, често пласирани во неисплатливи проекти и тоа подржани со владини гаранции, субвенции и друга помош.

6.1.2. Содржински елементи на развојот на ликвидносната криза

Кредитниот бум во Азиските земји се совпадна со времето на растечка ликвидност на меѓународниот пазар на капитал. *Намалувањето на каматните стапки во САД (1995), ги „насочи“ инвеститорите кон барања нови пазари во светот, пазари со повисоки каматни стапки.* Азиските земји беа такви земји кои во фазата на својот развоен полет широко ги отворија вратите за капиталот од развиените земји. Логиката на нештата одеше на следниов начин:

Владите, охрабрени од сопствената историја на високи стапки на раст, го стимулираа (на пр. преку гаранции) влезот на капиталните приливи кај компаниите кои беа носители на филозофијата „повеќе капитал, побрз развој“. „Гладот“ за нови инвестиции растеше. Голем дел од нив се вложија во недвижности но и во подржани непродуктивни проекти. Се развиваше ситуација на „прекумерно кредитирање“ од една страна, а од друга страна „прекумерно задолжување“. *Банките земаа заеми во странска валута, а ги позајмуваа во домашна валута, што го влошуваа валутниот состав на нивните биланси.* Како што инвестициите растеа над штедењето, така и домашните заеми растеа над ликвидните средства на банките, и над обврските по основа на позајмените, пред се краткорочни средства. Влошените девизни резерви не беа од помош. Земањето нови заеми од странство стана тешко заради загубената доверба и паниката на странските инвеститори кои ги напуштаа пазарите на овие земји. Ликвидниот ризик ги стигна своите горни маргини.

Оваа „еволуција“ на кризата е блиску поврзана со *отвореноста кон капиталните приливи.* Различните извори на капиталните приливи силно влијааа врз кредитниот и ликвидносниот ризик. Од една страна, капиталните приливи овозможуваа зголемување на ликвидноста, а од друга страна таа се проблематизираше во зависност од степенот и начинот на нивната диверзификација. На азиските пазари се ширеа „брејди“ обврзниците, новите обврзници, новите заеми и ББ рангираните т.н. џанг-обврзници. Најбргу растеа брејди обврзниците, „кои претставуваат реструктурирани

банкарски заеми и пазарот може да ги оцени како повеќе изложени на ризик од идното одложување заради проблемите во плаќањето, во споредба со другите форми на задолжување.” (Bank for International Settlements, 1996). Со нив можеше да се „купи” време, преку зголемување на нивната рочност. Зголемувањето на побарувачката за обврзници се поврзуваше со апетитите на нови позајмувачи кои плаќаа повисоки премии за се поризичните позајмици (Bank for International Settlements, 1997). Националните пазари на обврзници растеа, но не беа доволно развиени. И не случајно, во 1996 и 1997 се намали кредитниот рејтинг (Bank for International Settlements, 1997). Растот на обврзниците со послаб рејтинг, односно со повисок ризик, е силен сигнал дека кредитниот ризик може да води кон брзо зголемување на ликвидносниот ризик.

Друга компонета во економската состојба на земјиве се и хартиите од вредност како и заемите, коишто беа поддржувани од страна на владите, иако голем дел од нив имаше потекло од off shore финансиски организации (само Тајланд имаше ограничувања). Било како, овие хартии од вредност имаа придонес во одржување на ликвидноста на банките. Бројни трансакции со вредносни хартии завршуваа во препакирање на средствата во различни класи на ризици, а тие во заеми (на пример, во форма на хартии од вредност покриени со недвижности АБС). И деноминацијата на долговите во домашна валута не успеа да ја спречи ликвидносната криза. Резервите на државата не беа на ниво на нивните долгови и затоа не можеа да помогнат во спречување на кризата која го зафати целиот финансиски, а потоа и економски систем.

Кризата 97 година се појави прво како ликвидносна криза во банкарскиот сектор на која се надгради и валутната криза. Имено, исто така важна компонента на оваа криза е рочната неусогласеност и валутната неусогласеност помеѓу средствата и обврските во билансите на плаќање на банките. Во билансот на плаќање воглавном на страната на средствата се: приватните кредити, нето странските средства, инвестициите во акции и хартии од вредност, и резервите, а на страна на обврските се: различните видови депозити и други обврски како што се акциите и капиталот (Shrestha. P, 2012). Во земјите на Југоисточна Азија беа регистрирани поголеми краткорочни обврски кои се во странска валута во однос на ликвидните средства на банките. Често, за валутната неусогласеност се користи мерката Агрегатна ефективна валутна неусогласеност (АЕСМ) дадена од Goldstein and Turner (2004).

Табела 6.1:

Агрегатна ефективна валутна неусогласеност

	Кореја	Индонезија	Тајланд	Филипини	Малезија
1994	-0.5	-9.5	-2.7	1.6	3.5
1995	-1.3	-8.6	-7.1	0.8	2.3
1996	-5.3	-8.1	-10.7	-2.0	1.5
1997	-11.1	-21.6	16.2	-6.7	-0.9
1998	-3.0	-16.8	6.3	-7.0	2.3
1999	1.8	-7.6	-0.2	-6.9	3.6
2000	2.2	-2.2	1.1	-11.7	2.0

Извор: Yung Chul (2009), Park Reform of the Global Regulatory System: Perspectives of East Asia's Emerging Economies, KoreaPreliminary May University, p.p. 27

Во Табелата негативните вредности покажуваат висока неусогласеност на средствата и обврските во странска валута. За Кореја, Индонезија и Тајланд најлоша година е 1997. Ако се претпостави дека нема валутна неусогласеност, доволно е високата рочна неусогласеност помеѓу средствата и обврските во билансите да биде причина за зголемување на ликвидносниот ризик и појава на ликвидносна криза. Со давањето изобилни заеми на приватниот сектор (помеѓу кои се издвои растот на заемите за недвижности), како и со ослабнување на критериумите за одобрување заеми (при што се инвестираше и во непродуктивни проекти), рочната неусогласеност растеше.

Лесниот влез на капитал од странство доведе до следната низа на елементи кои ја направија можна ликвидносната криза во разгледуваните земји во Југосточна Азија: *капитални приливи - експанзија на кредити - долгорочно задолжување - краткорочно позајмување што резултира во раст на неликвидноста.*

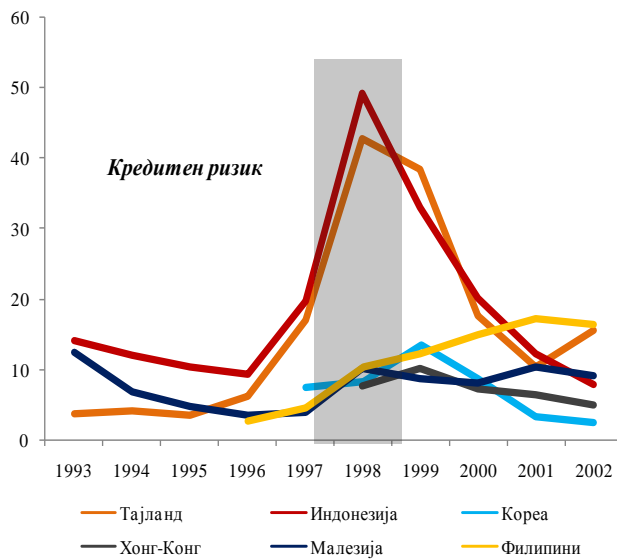
6.1.3. Индикатори на кредитниот и ликвидносниот ризик

Индикаторите на кредитниот и ликвидносниот ризик и нивното значење веќе беа третирали во вој труд. Од аспект на Азиската криза, се соочивме со недоволна аналитичка вредност на достапните податоци за индикаторите во периодот пред појавата на кризата (1990-1997). Делумно, причина за тоа е методологијата во тој период, која пред се пристапува кон слабостите во финансискиот систем преку согледувањето на недоволните стапки на адекватност на капиталот, недефинираните кредитни лимити, несоодветната класификација на средствата и други индикатори кои вообичаено не се третираат како стандардни показатели во макроанализите. Наведеното, ги отежнува изборот на индикаторите за кредитен и ликвидносен ризик и

нивното правилно дефинирање во споменатиот период. По завршувањето на кризата, Источноазиските земји, воведоа промени во овој домен, што овозможи повисока компарабилност, и повисок аналитички квалитетот на финансиските податоци. Со цел да ги согледаме промените во трите периоди: пред кризата, за време на кризата и после кризата во Источноазиските земји, се служиме со два индикатори за ликвидносен и кредитен ризик. Тие имаат широка употреба, потврдена аналитичка вредност и за нив се достапни подолги временски серии на податоци. За кредитниот ризик се користи индикаторот на учеството на *нефункционалните кредити во вкупните кредити*, а за ликвидносниот ризик се користи *односот помеѓу кредитите и депозитите* (*Податоците за кредитниот и ликвидносниот ризик како и реалниот БДП се користени од интернет страниците на централните банки на анализираните земји, како и од статистиките на ММФ, Светска банка, Азиската банка за развој*).

1. **При анализата на кредитниот ризик**, пред појавата на валутната криза во средината на 1997 година, учеството на НПЛ во Вкупните кредити во азиските земји главно е умерено, до кај 10%. Според Графиконот 6.6, постепено зголемување на нефункционалните кредити започнува пред почетокот на кризата, при што продолжуваат да се зголемуваат и во кризниот период. Највисоките стапки на учество на НПЛ во вкупните кредити се регистрирани во 1998-1999 година, за потоа постепено да почнат да се намалуваат. Сепак, анализата на податоците за нефункционалните кредити треба да се тумачи со доза на претпазливост. Имајќи ја предвид веќе потенцираната методолошка разлика, овие податоци можеби целосно не ја одразуваат правата слика на нефункционалните кредити пред појавата на кризата.

Графикон 6.6:

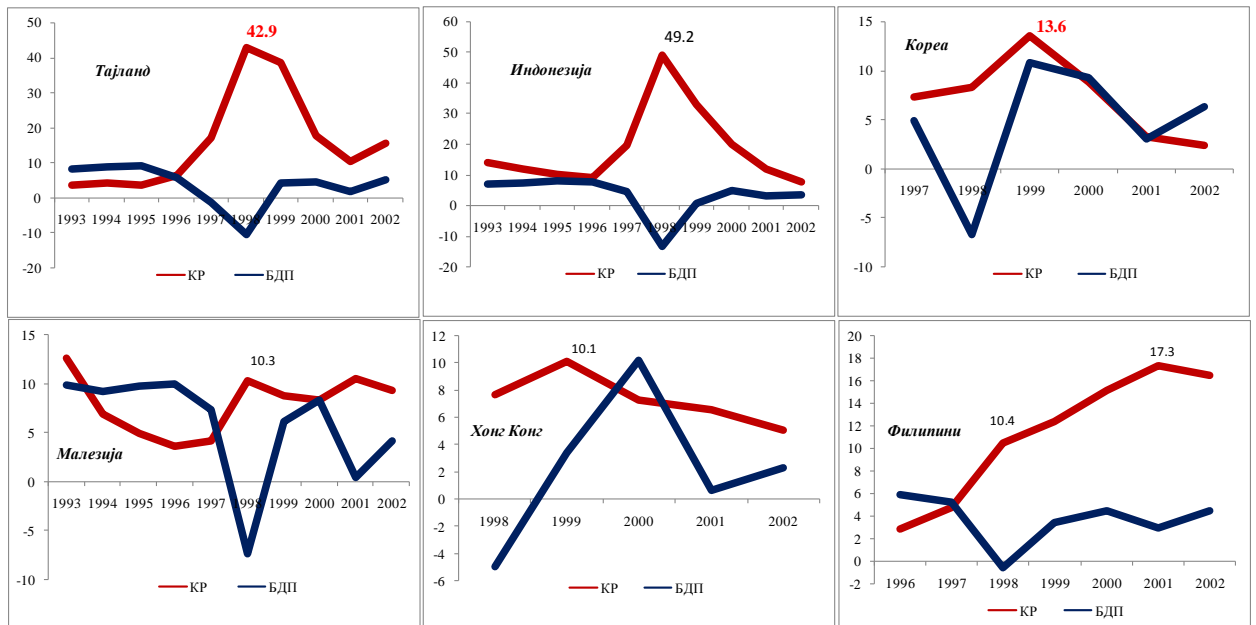
евидентирани е растот на нефункционалните кредити – тоа е во периодот на забавување на економската активност и застој. И други индикатори го покажуваат периодот 1997-1998, како период на криза.

Како што потенциравме, забавувањето на економската активност, влијае врз намалување на ликвидните позиции на приватниот сектор и населението. При тоа, не изненадува фактот на поврзаноста на движењата на нефункционалните кредити со движењата на годишните стапки на раст на БДП. Така, во Графиконите 6.7 може да се види спротивното движење на учеството на НПЛ/Вкупните кредити и реалната стапка на годишниот БДП за секоја од анализираните земји. Така, при најголем пад на БДП (во кризниот период) имаме и најголем раст на кредитниот ризик, односно на нефункционалните кредити.

На пример, несоодветното класифицирање на нефункционални кредити (различен тајминг за пријавување на овој тип на кредити) создава евиденциски и аналитички проблем. На официјалните страни на Азиската банка за развој, како и на централните банки на овие земји, овие податоци најчесто, се од 1997-1998 година. Но, и покрај изразената претпазливост од методолошки аспект и од аспект на податоците пред кризата, во 1997 и 1998

Графикон 6.7:

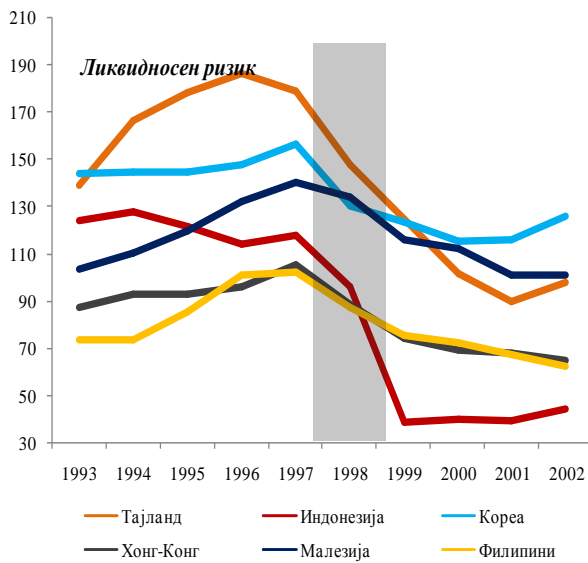
Кредитен ризик и БДП раст

Во прилог на верувањето дека зголемувањето на нефункционалните кредити било поголемо, отколку што покажува евиденцијата, одат и следниве констатации (Kihwan. K, 2006) постоење ограничен број на фирми коишто се со висок рејтинг за успешност; во матичните земји повеќе се задолжувале оние со понизок кредитен рејтинг, а оние со висок кредитен рејтинг наоѓаале средства од други земји; одобрување на кредити по „непазарни“ критериуми односно со политички влијанија притисоци од големите компании итн.

2. При анализата на ликвидносниот ризик, можеме да увидиме дека во повеќето земји кредити/депозити е над 100%, што укажува на фактот дека покрај депозитите, банките користеле и други извори на недепозитни извори и други финансиски инструменти. Од една страна, ваквото однесување на банките може да се толкува како учество на развиен финансиски пазар, но од друга страна, ваквиот начин на финансирање носи и дополнителен ризик. Имено, овие дополнителни извори на финансирање, најчесто преставуваат инвестиции на банките, и со тоа, како и секоја инвестиција носат ризик, но и затвараат поголем дел од средствата на банките коишто во друг случај би можеле да ги искористат во случај на непредвидливи трошоци. Периодот на високи стапки на кредити/депозити (над 100%) истоветува со периодот кога во земјите е регистриран и поинтензивен кредитен раст. Сепак, од 1997 година,

Графикон 6.8:

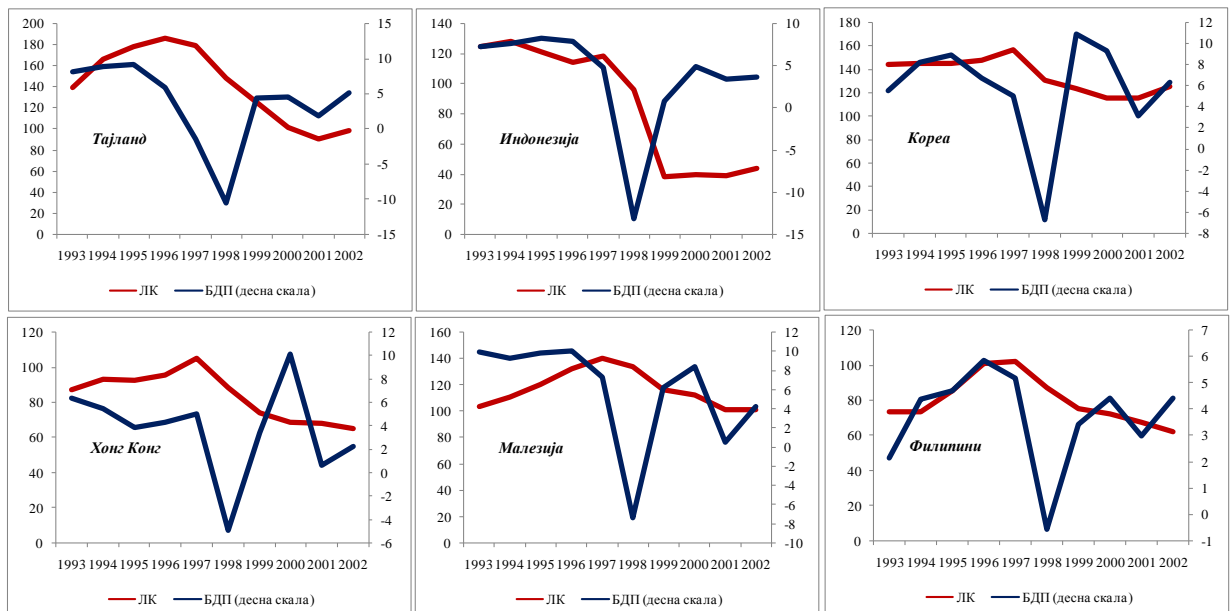

односно од појавата на кризата, кредитната активност на банките забавува, при што регистрирано е и намалување на овој индикатор (Графикон 6.8). Неговото намалување всушност претставува помала искористеност на депозитите за кредитирање.

Како што можеме да видиме досега, економските случувања влијаат и врз показателот за ликвидносниот ризик. Така, на графиконот 6.9 прикажан е индикаторот кредити/депозити за

ликвидносниот ризик и годишниот раст на реалниот БДП кај земјите предмет на анализата. Така, можеме да утврдиме дека при солиден економски раст, имаме постепено зголемување на односот на кредити/депозити, додека во кризниот период следствено со намалувањето на економската активност, забележано е и намалување на овој индикатор.

Графикон 6.9:

Наведените индикатори за кредитниот и ликвидниот ризик во Главата за Источноазиската криза, покажуваат дека индикаторите за кредитниот и

ликвидносниот ризик соодветствуваат со движењата на економската активност во земјата. Така, пред избивањето на кризата, се забележани ниски стапки на нефункционални кредити, но поголема ликвидна изложеност од страна на банките. Во текот на кризата, доаѓа до зголемување на нефункционалните кредити, и намалување на индикаторот кредити/депозити. Во пост-кризниот период опоравувањето кај овие два индикатори оди постепено. Сепак, можеме да заклучиме дека од аспект на ликвидносниот ризик, банките биле спремни да прифатат поголем ризик, преку користење на други извори на финансирање, со што станувале и повеќе зависни од позајмување на пазарите. Имено, ова можеме донекаде да го толкуваме и како предупредувачки сигнал пред кризата, но основно е тоа што тој не ги предизвикал менаџментот во банките и надлежните органи да преземат активности во функција на спречување на неговата еволуција во ликвидна криза.

6.1.4. Решенија на кризата

Решенијата на кризата се во макроекономските политики и реформите во финансискиот и корпоративскиот сектор. И покрај разликите во мерките на политиките за излез од кризата, повеќе земји се потпреа на кејсијанскиот пристап. Крајна цел беше оживување на агрегатната побарувачка, заради што државите помагаа на корпорациите и банките преку позајмувања, откуп на долгови, санативски програми и други форми на директна поддршка. Освен тоа, се презедоа низа реформи во корпоративскиот и финансискиот сектор. Општите очекувања на јавноста за решенијата на кризата беа потпрени на помошта и мерките на владите. Тие, пак, покрај своите политики и програми за директна помош на корпорациите и банките, се потпреа и на помошта на меѓународни организации како ММФ, но и на други договорни форми. Само Малезија ја одби помошта на ММФ.

Имајќи ја предвид долгата традиција на интервенционизам во овие земји, на кризата, Владите одговорија со низа интервенционистички мерки. Монетарната политика го даде својот придонес во процесот на обновата. Како последица на кризата, пораснатите фискални долгови го зголемија своето учество во БДП (освен во Кореја). а исто така и јавните долгови го зголемија своето учество во БДП (освен Индонезија). Некои централни банки, со цел да ги зголемат своите девизни резерви интервенираа со купување странски валути. Воедно, преминаа на пливачки девизен курс (освен Малезија), што беше поддршка на политиката за одржување на потребното ниво на

инфлација. По годините на депресијација на валутите, во 1999 година започна стабилизирањето на вредноста на валутите што влијаеше на оживување на извозот.

Реструктурирањето на корпорациониот и финансискиот сектор беше обемна и скапа задача. Водечките корпорации со појавата на кризата, уште потешко можеа да ги завршат своите големи инвестициски проекти. За време на кризата, тие покажаа несолвентност, влошување на односот на капитал спрема долговите и влошување на финансиските резултати. Некои од нив банкротираа. Тоа ја обелодени раширената практика на занемарување на ризиците во одлучувањето, игнорирање на отстапувањата во нивните планови, толерирањето на слабостите во нивните биланси, толерирањето на корупциски појави итн. Затоа, корпорациониот менаџмент беше во средиштето на корпорационото реструктурирање. Акцентот се стави на транспарентноста, прудентната контрола, супервизијата на работењето, примената на меѓународните стандарди, како и на јакнењето на капацитетот за управување со капиталните текови. Корпорациите донесоа програми за јакнење на извозната конкурентност на меѓународниот пазар, а некои од нив стапија во директни преговори со странски кредитори. Владите активираа низа програми за помош на овие корпорации.

Преструктурирањето на финансискиот сектор беше обемна задача која брзо ги испорача своите ефекти. Банките со влошени биланси, загрозени заради нивната несолвентност и неликвидност, беа предмет на особена грижа на владите кои понудија соодветен пакет на мерки. Но, воедно, владите загрижени за депонентите, обезбедија заштита на нивните депозите без разлика дали една несолвентна банка ќе се реструктурира, продаде или пак, ликвидира. Регулацијата и контролата се унапредија и а се ставија во функција разни системи како што се класификацијата на заемите, стандардите, гаранциите... Особено битно е што се отворија агенции за преструктурирање (компанији за управување со средствата), кои иако се разликуваа по опсегот на дејствување, претежно во сите земји беа свртени кон “чистењето” на билансите од лошите заеми. Но, најбитно е што и самите банки ја зајакнаа својата контрола и ревизија, проценката и мониторингот на ризиците. Банките развиваа стратегии за минимизирање на трошоците, како и стратегии за јакнење на нивната деловна способност и конкурентност.

Во овој контекст ставаме акцент на решенијата на кризата преку банкарското преструктурирање во периодот 1997-1999. Ги наведуваме најзначајните чекори за излез од кризата (Lindgren. C, Baliño. T, Enoch.C, Gulde. A, Quintyn. M, Teo. L, 1999).

- **Тајланд** уште во пролетта 1997, донесе програма за рекапитализација, а

Тајландската банка интервенираше во одржување на ликвидноста на 66 финансиски компании. Во текот на летото пропаднаа првин 16, а потоа уште 46 финансиски компании. Потпиша stand by договор со ММФ со бројни мерки за финансискиот сектор. По влошувањето на ситуацијата во декември, дојде до привремено затворање на 58 несолвентни финансиски компании. Се донесе нова класификација на заеми и правила за банкарско лиценцирање, водач за проценување од страна на акционерите и управувачките органи, дополнување на законот за банкротство, и се започна приспособување на класификацијата на заеми и провизиите на меѓународните стандарди до 2000. Се донесе и план за реструктурирање (чиј дел е и владина директна поддршка) на финансискиот сектор и приватизација на третираните банки. Во планот беше вклучена и за реструктурирањето на банкарскиот сектор. Во меѓувреме, некои банки беа купени од странски инвеститори. Се иницира преиспитување на законот на банкарската ревизија, ревизија на законите на Тајландската банка, нови прудентни регулации и правила на управување со заплнетите средства, нова шема за осигурување депозити како и план за развој на приватизираните банки (Goldstein. M, 1998). Во 1999 година, една банка основа компанија за управување со средствата. Се воведо практика за вонсудско реструктурирање на долговите. Преку двете државни агенции за реструктурирање се реструктурираа 25% од нефункционалните кредити.

- **Малезија** во пролетта 1997 март, ги ограничи банкарските заеми за станбениот сектор и купувањето акции. Во јули, Националната банка силно интервенираше во заштита на националната валута. На први јануари 1998, се објавија нови мерки за прудентна регулација. Националната банка даде гаранции на сите депоненти. Два месеци покасно се донесе план за консолидација на финансиските компании и рекапитализација на комерцијалните банки. Во август се основа Агенција за реструктурирање и капитализација на банките која директно помагаше на банките. Агенцијата со голем дисконт ги откупуваше нефункционалните заеми од банките. „Се чистеа” билансите на банките – во 1997 се презедоа сите нефункционални заеми. Се зајакна постојниот систем на контрола на капиталот, но се намалија давачките на почетокот во 1999. Се донесе програма за спојување и интеграција, во функција на јакнење на десетте најголеми банки.

- **Ј.Кореја**, на проблемите кај банките со влошен рејтинг реагираше со давање гаранции за банкарските обврски спрема странство во летото 1997. По турбуленциите во политичкиот живот и промена на владата, од декември започнаа нови активности. И

во Ј.Кореја финасискиот пакет на ММФ содржеше бројни мерки. Се осигураа депозитите. Се донесоа нови закони за управување со супервизијата, и се основа комисија за финансиска супервизија. Се склучија договори за репрограмирање на краткорочните долгови со странските приватни инвеститори (на почетокот 1998). Но, проблемите во банкарскиот сектор продолжија. Се суспендираа 14 трговски банки, а владата презеде две големи комерцијални банки. Се побараа планови за рехабилитација од други 20 трговски банки и се затворија некои неликвидни банки. Се донесоа нова класификација на заеми и правила за одобрување заеми. Се иницира план за рекапитализација на банките кои во 1997 покажаа пад на капиталната адекватност под 8%. Во инфраструктурата се интервенираше со предлозите за формирање единици во Министерството за финансии и економија под бордот за финансиска супервизија, со цел да се изврши поефикасна координација на банкарското реструктуирање и помошта од јавни фондови. Исто така се иницираа контакти со банките и надворешни експерти за унапредување на прудентната регулација (Goldstein. M, 1998). Агенцијата за реструктуирање ги откупуваше нефункционалните заеми од банките со цел подобрување на нивните биланси и спречување нови банкротства. Во 1999 (на крајот) од Агенцијата беа преземени скоро сите нефункционални заеми. Заради проблемите и во корпоративниот сектор се основа суд за банкротство.

- **Индонезија** во 1997 година ги стави во преден план проблемите со националната валута. Во месец октомври е донесен пакет на резолуции. Беа затворени 16 несолвентни комерцијални банки. Се направија ограничувања во обезбедувањето на депозитите. Набргу се склучи првиот stand by аранжман со ММФ (ноември), а потоа и втората програма за поддршка со ММФ (јануари 1998). Едновремено, се формира Агенција за реструктуирање на банките (ИБРА). Таа се јави како гарант на кредиторите и депозиторите на локалните банки. Во април месец се затворија седум и ИБРА презеде уште седум банки. Но, следниот месец ситуацијата беше влошена, по што следеа политички турбуленции. Најголемата приватна банка беше земена од Агенцијата. Дојде до репрограмирање на коропративниот долг со странските заемотодаватели. Се донесоа низа мерки: нов закон за класификација на заеми и правила за провизија, се споија двете најголеми државни банки, план за рекапитализација на приватните банки со партнерство на државата; се прошири улогата на Агенцијата за реструктуирање на банките, се ангажираа меѓународни ревизиски куќи за анализа на агенциското работење, започна припремата на државните банки за приватизација и се воведоа нова шема за осигурување на депозитите (Goldstein. M, 1998). Во 1999, се затворија 36

банки, (агенцијата презеде 7 банки) и се продолжи со рекапитализацијата на банките. Се објави нов план на Агенцијата која побавно ги решаваше проблемите со нефункционалните заеми кај преземените банки. Со оглед на високиот степен на несолвентност на корпоративниот сектор чиј долг изнесуваше две третини од БДП, се воспостави вонсудско договарање. На почетокот на есента во 1999, им се помогна на 170 компании во реструктуирањето на околу 33% од нивниот долг (Bank for International Settlements, 70th Annual Report).

- **Филипини**, во текот на 1997 година, презеде низа чекори во функција на спречување на понатамошната депресијација на нациоаналната валута. Во месец март во 1998, склучи аранжман со ММФ, и како и кај другите земји, овој аранжман беше за тригодишен период.

Земјите користеа различни, но и исти мерки како што е заштита на депонентите, нови класификации на заеми и правила на одобрување на заемите, нови стандарди за обезбедување на заемите со гарантен капитал, односно стандарди за изложеноста на ризикот. Особена улога имаа агенциите за преструктуирање на банките. Формирани со државен капитал, добија голема улога во решавањето и контролирањето на несолвентниот банкарски и финансиски сектор. Агенциите беа места каде што се насочи државниот капитал за рекапитализација на банките. Рекапитализацијата на банките беше скап процес. „Како резултат на степенот на банкарската криза, гаранциите на владата на депозитите, трошоците за реструктуирање на индонезискиот банкарски систем се проценуваат на 50 -60% од БДП, во споредба со околу 40% во Тајланд, 15% во Кореја и 12% во Малезија” (Bank for International Settlements, 70th Annual Report). Било како пред 2000та година, банкарските билансипретежно беа исчистени од нефункционални кредити, се намалија оперативните трошоци, се подобрија односите помеѓу капиталот и обврските, а банките со поголем или помал степен покажаа спремност за зголемување на нивните профити. Воедно, порасна вредноста на капиталот на берзите.

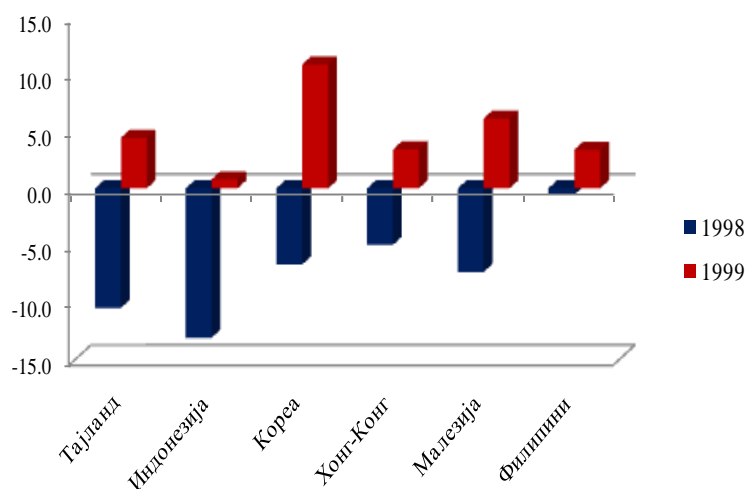
6.1.5. Справување со последиците

Како што влегувањето во кризата беше изненадување, така и излезот од кризата ги изненади аналитичарите. Изненадувањето се криеше во брзината со којашто дојде до здравување на економиите после азиската криза. Во сите азиски земји во 1998 година се забележа пад на реалниот БДП, но, само една година подоцна, тие регистрираа солидни стапки на раст на БДП.

Сепак, и покрај брзиот почеток на заздравувањето на овие економии, справувањето на последиците од кризата претставуваше долготраен и макотрпен процес што се одвиваше во следните неколку години. Во раните години на 21 век, се остварија посолдни стапки на раст, но пониски од оние пред појавата на кризата (раните 90-ти).

Графикон 6.10:

Реален БДП, годишна промена, во%

Извор: World Development Indicators

Постојат различни начини за мерење на последиците од банарските кризи. Л. Левен и Ф. Валенција (2012) последиците од современите кризи (1970 - 2007), ги мерат преку четири големини: фискални трошоци на кризата, загуби во резултатот, зголемување на јавниот долг и врв на нефункционалните заеми, како во следната табела.

Табела 6.2:

	Почеток и крај	Загуба во резултатот % од БДП	Фискални трошоци % од БДП	Ликвидносен врв	Ликвидносна поддршка	% на НПЛ во вкупни кредити	Раст на јавен долг % во БДП	Монетарна експанзија % во БДП	Кредитен бум
Ј.Кореја	1997-1998	56.1	31.2	27.4	11.9	35	9.9	0.4	1
Малезија	1997-1999	31.4	16.4	9.7	8.8	30	0.2	4	1
Филипини	1997-2001	91.7	8	19.4	1.5	19	44.8	8.4	1
Тајланд	1997-2000	109.3	43.8	5.1	4.4	33	42.1	3.9	1
Индонезија	1997-2001	69	56.8	23.1	17.2	32.5	67.6	4.5	0

Sources: WEO, IFS, IMF Staff reports, Laeven and Valencia (2008), and authors' calculations.

Според Табелата, кризата има различно временско траење: Загубите во резултатот, (кумулативни загуби во постојниот БДП/БДП остварен во даден предкризен период), се највисоки во Тајланд, од каде што и почна кризата. Во Индонезија е најголемо учеството на јавниот долг во БДП чие зголемување е мерено преку разликата

во проекциите за предкризниот и посткризен период. Во Малезија тоа не претставува проблем. Покрај Индонезија, во Тајланд се регистрирани и највисоки фискални трошоци за кризата (директни фискални трошоци за реструктуирање на финансискиот сектор, пришто се вклучени трошоците за рекапитализација). Како интервенционистичка мерка е ликвидносната поддршка и тоа, кога побарувањата на централната банка на финансискиот сектор во однос на банкарските депозити и странски средства е пораснат над 5% процентни поени. Таа е највисока во Индонезија и Ј.Кореја. Монетарната експанзија (промена во монетарната основа помеѓу врвот за време на кризата и нивото една година пред кризата), покажува највисоки контракации во Филипини, а најниски во Ј.Кореја. Податоците укажуваат на фактот дека оваа криза е “скапа криза”, односно надминувањето на последиците од кризата бараат големи општествени трошоци.

Во општествените трошоци има директни и индиректни трошоци. Набројуваме некои трошоци: на политиките, како на пример, трошоци на буџетот, на централните банки, по билатерални и меѓународни договори, за нова приспособлива легислатива, за реструктуирање на институционална и организациска инфраструктура, за развивање услови за соодветна прудентна регулација, контрола и супервизија, за имлеметација на меѓународни стандарди, за унапредување на управувачките системи на макро и микро ниво, како и за стекнување ново знаење и вештини итн. Имајќи во предвид дека пред се се работи за финансиска односно, банкарска криза, голем дел од трошоците се лоцираат во преструктуирањето на финансискиот, поточно банкарскиот сектор.

Справувањето со последиците на кризата бара долгорочен ангажман. Тој е поврзан со големи одрекувања. Затоа, политиките мора да бидат долгорочни, но и отпорни на опозитните интереси. Според Ким Кијан (Kim Kihwan), во Ј.Кореја реформите на финансискиот систем беа насочени во седум подрачја: јакнење на законската и регулациска инфраструктура, рехабилитација на финансискиот систем, јакнење на прудентната регулација, намалување на моралниот хазард, промовирање на либерализацијата на капиталната сметка и зајакнување на корпоративното управување со финасиските институции (Kihwan, K, 2006).

Според Ј.Стиглиц (1998), искуството од Источноазиската криза покажа дека либерализацијата, како процес овозможува изобилство на краткорочни капитални текови, кое може да доведе во економски колапс и земји со највисоки стапки на раст, доколку тие немаат соодветни регулирани пазари.

Кај сите земји се стави акцент на прудентната регулација. Источно азиските земји, се

определија за зајакнување на слободната пазарна економија, заради што се презедоа долгорочни активности за надминување на последиците од т.н. кризи капитализам. Мешањето на интересите” од страна на корпорациите, банките и јавната администрација, селективните поддршки на проекти помеѓу кои има и такви без економска исплатливост, митото и корупцијата, беа практика која остави силни последици. Во таа функција, посебно се нагласи потребата за транспарентност, навремено информирање, зголемување на стручноста и знаењето и пред се почитување на законите. Всушност, борбата за ефикасен банкарски систем, „исчистен” од лошите кредити, и имун на кризи практиката, претпоставува унапредување на управувањето со банките и банкарскиот систем, согласно меѓународните критериуми и стандарди.

6.2. Хипотекарна криза во САД

Хипотекарната криза во САД прерасна во глобална финансиска криза којашто претставуваше најголема финансиска криза по големата Депресија при крајот на 30-те години во минатиот век. Една од најдобрите илустрации за големината на Глобалната финансиска криза може да се види во книгата на Andrew Sheng „ *Од Азија до Глобална финансиска криза*“ каде што авторот потенцира: „ Во 2007 година Кралската банка на Шкотска (RBS) ја купи данската државна банка ABN AMBO за 100 милијарди долари. Само една година подоцна, за оваа иста сума можеа да се купат: Ситибанка (22.5 милијарди долари), Морган Станли (10,5 милијарди долари), Голдман Сач (21 милијарди долари), Мерил Линч (12,3 милијарди долари), Дојче банка (13 милијарди долари), Барклис (12,7 милијарди долари) и да има остаток на пари од 8 милијарди долари...со кој што можат да се купат ГМ, Форд, Крајслер и Хонда Ф1 тимот“. Во овој краток цитиран дел, може да се согледа големината на оваа криза.

Првичното именување на последната криза како „хипотекарна криза” е заради тоа што првите турбуленции се јавија на пазарот на капиталот предизвикани од хипотекарните заеми во станбениот сектор. Но, во реалноста, оваа криза која се јави во САД, земјата на светската валута доларот, имаше последици врз банкарските и финансиски системи во многу земји. Тоа се одрази и на реалниот сектор во овие земји, заради што го доби името „Глобална финансиска криза”. Докажувајќи дека станбениот хипотекарен балон има своја подолга историја, Robert Shiller помеѓу првите ја предвиде хипотекарната криза во САД и нејзиното прераснување во светска криза (Schiller. R, 2005).

Бројните анализи и истражувања за причините на кризата дадоа широка платформа за разбирање на кризата. Причините се разгледуваа од различни аспекти: приспособливоста на капиталистичкиот систем во време на глобализација; историскиот контекст на настанување на кризата; цикличниот карактер на кризата; соодветноста на моделите на управување и моделите на регулација на глобално, регионално и национално ниво; асиметричноста на информациите на пазарите на капитал, стоки и услуги; комплексноста на финансиската и економска поврзаност во современи услови, адекватноста на политиките итн. Воедно, бројни анализи го свртија вниманието кон конкретизација на причините во развојот на американската економија, и посебно, на финансискиот пазар кој има силно влијание врз глобалните капитални текови.

- Одредени аналитичари вниманието го насочија кон *влезот на капиталните текови во американската економија*. Имено, во почетокот на првата деценија од овој век на американскиот пазар се пласираа многу пари кои во најголем дел претставуваа вишоци на позитивните платни биланси на некои земји, помеѓу кои и Кина. Тоа беше особена погодност за искористување на “евтините пари” во зголемување на понудата на кредити. Голем дел од оваа понуда се реализира во хипотекарни заеми за станбениот сектор. Се создадоа услови за „кредитен бум”. Но, овој кредитен бум траеше сè до август 2007 кога „пукна” првиот хипотекарен балон. Растеа сите видови заеми, но кај заемите за недвижности најпрвин „избија” проблемите во вид на „балони”. Затоа, бројни аналитичари на причините за кризата, хипотекарните станбени кредити ги идентификуваат како основна причина за појавата на кризата.

- Дел од аналитичарите, потсетуваат дека широкото одобрување заеми на население со ниски примања и можности, го има својот мотив и во ублажување на последиците од ширењето на разликите во доходот помеѓу најбогатите и најсиромашните слоеви на населението. Некои пак, причините ги гледаат во ефектот на овие заеми врз растот на потрошувачката. Кредитната експанзија доведе до кредитниот бум кој претходи пред многу кризи. Сите земји кои имаат поголемо учество на кредити во БДП, доживееја посилна рецесија (на пример: Исланд, Ирска, Украина и др) (Dell’Ariccia. G, Igan. D, Laeven. L, Tong1.H, 2012).

- Одреден број аналитичари, како основна причина на кризата не ги земаат хипотекарните кредити, туку секјуритизацијата и финансиските деривати. Секјуритизацијата се третира како начин за спас од растечките ризици. Неликвидните активи преку хартии од вредност се претвораат во ликвидна актива. Преку неа одредени

финансиски институции помеѓу кои и банките, го дисперзираат ризикот на други играчи на финансискиот пазар. На пазарот се јавуваат како двостепени, тростепени, „деривати на деривати“ што создаде можност за нереално зголемување на масата на финансиските активи. А.Миан (Atif Mian) и А.Сафи (Amir Sufi) (2008) анализирајќи ја експанзијата на хипотекарните кредити оценуваат: „Што ја објаснува понудата на кредити? Еден можен фактор е тоа дека финансиските иновации низ секјутеризацијата дозволуваат почетниот ризик на заемот да се дистрибуира и на нетрадиционалните играчи на хипотекарниот пазар“.

-*Намалувањето на каматните стапки* од страна на Федералните резерви, некои истражувачи го оценуваат како најкритичен момент во еволуцијата на кризата. Односно, тие ги наоѓаат причините за кризата во владините политики, особено во монетарната политика. Според Ј.Тејлор (J. Taylor, 2008), намалувањето на каматните стапки претставува девијација од дваесетгодишните принципи на нивното функционирање, при што политиките влијаеа врз пролонгирањето и засилувањето на кризата. „Тие ја пролонгираа заради лошата дијагноза на проблемите на кредитните пазари и за тоа несоодветно одговорија фокусирајќи се на ликвидноста, а не на ризикот“.

- Други аналитичари, наоѓаат причини во регулациите и политиките. „1) промена на Глас-Стегаловиот акт во 1999 година, 2) воведувањето на хипотекарните хартии од вредност од страна на департаментот за станување и урбан развој во 1970, и 3) одлуката на Ален Гриспен директор на Федералните резерви, за намалување на каматните стапки во 2001.“ (Teehankee. J). Овие политики влијаеја врз создавањето големи финансиски интеграции со висока концентracија на капитал и огромно влијание врз финансискиот пазар, како и врз појавата на пазарот на финансиски деривати.

Неспорно е дека како и кај другите кризи така и кај оваа криза, една од најголемите слабости повторно се крие во *регулациите*. Имено, регулацијата на макро и микро ниво се покажа како несоодветна на современите предизвици на глобализираниот пазар. Финансиската регулација во САД беше претставена од повеќе регулациски тела, (агенции), без постоење на еден регулатор за функционирањето на целиот финансиски систем (Jickling. M.). Федералните резерви имаат голема улога, но тие немаат регулациска моќ над „инвестициските банки, хец фондовите и небанкарските деривати“ (Jickling. M.). Во слабостите на регулацискиот систем се и причините за појавата на банки во сенка, експлозијата на пазарот на деривати, искористувањето на секјутризацијата и пазарите за шпекулативни однесувања,

непрудентното однесување на финансиските институции односно банките, што е поврзано со нетранспарентност, неадекватно информирање за дериватите, недоволна отчетност на сите играчи на пазарот на деривати итн. Во практиката, се потценуваа ризиците од вонбиласното финансирање, левериџот, падот на депозитите во однос на заемите, намалување на неликвидните средства, што укажува на слабости во управувачките системи и кај самите финансиски институции и банки. Воедно и политиките кои, иако базираа на големите очекувања на пазарот како саморегулациски механизам, дозволија одредени институции кои беа спонзорирани од владите да се јават како големи играчи на пазарот на деривати. А, всушност тој пазар на деривати беше неадекватно регулиран. Во вакви услови, (при голема понуда на капитал влезен од земјите со суфицити во нивните биланси, ниска каматна стапка и кредитен бум), помалку остануваше простор за значењето на идентификацијата, проценувањето и мониторингот на ризиците. Според истражувањата на Шер Верик и Ианатул Ислам, четири меѓузависни фактори стојат зад кризата: каматни стапки, глобални дебаланси, перцепција за ризик и регулацијата на финансискиот систем (Verick. S, Islam. I, 2010).

Сите овие причини ќе бидат подетално објаснети во следните глави. Од историјата на кризи е познато дека „стравот“ од кризата се намалува како што се зголемува довербата во финансискиот и политички систем. Но, како што констатира Кругман, ако во 2008 година невработеноста беше грижа на политичарите, во 2009 и 2010 тоа беше стравот од „криза на довербата во владината солветност“ (Krugman. P, 2013).

Сите влади донесоа бројни интервенционистички пакети и системи на мерки. На меѓународно ниво, се донесоа вредни заклучоци во функција на што побрз излез од кризата. Сепак, беа во право теоретичарите кои предвидуваа дека современата криза нема да има толку силни последици и долгорочни развојни реперкусии како најголемата криза од 29 до 33. Но, современата криза за разлика од кризата 29-33, многу побргу се прошири помеѓу земјите во светот. Тоа потврди дека во време на глобализација, „турбуленциите“ во една земја, особено развиена и голема, многу бргу прераснуваат во глобална криза.

6.2.1. Состојба пред кризата

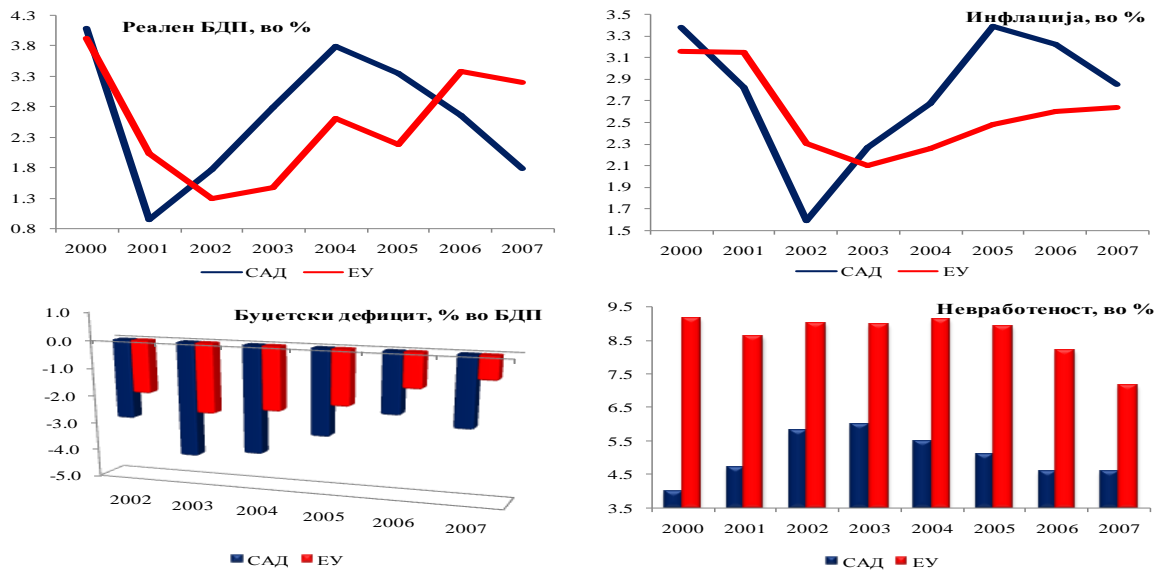
Промените во американската економија будно се следат од политичарите, бизнисот, инвеститорите и науката од сите земји. Турбуленциите во неа, не можат а да не се пренесат во европските, азиските и други земји заради големо структурното

учество што го има на светскиот пазар на стоки и услуги и капитал.

Некои аналитичари оценуваат дека кризата требаше да се јави и порано, но со мерките на политиките таа се одложи до 2007 година. Имено, во периодот 1999-2001, американската економија доживеа сериозни турбуленции заради пукањето на т.н. dot-com балонот. Балонот е наречен и интернет балон, кој „пукна“ во ноември 2000 година по крахот на акциите на берзите на големите натпреварувачи во областа на интернет технологиите. Се покажа дека претходниот огромен раст на цените на нивните акции е шпекулативен, заради што последиците се мереа со големи загуби токму кај водечките компании од оваа област. По оваа рецесија, американската економија релативно го забави својот раст. Но, сепак, таа не влезе во криза, сè до 2007 година.

За појасна престава за состојбата на САД пред кризата, даваме споредба со Европската Унија преку одбрани економски показатели за периодот пред избивањето на кризата во 2007 година (Графикон 6.11). Реалните стапки на БДП на САД главно се повисоки од оние на ЕУ во периодот 2000 до 2007 година. Пресвртот доаѓа во 2006: реалната стапка на ЕУ ја надминува стапката на САД (3,4% наспроти 2,7%). Овој тренд трае во наредните три години. Од аспект на инфлацијата, САД бележи постојана повисока стапка на инфлација во однос на ЕУ (просечно изнесува околу 3% од 2000 до 2007 година. Ваков однос е забележан и кај буџетскиот дефицит во разгледуваниот период (САД просечно, 2,7%, ЕУ просечно, 1,4%). САД бележи ниска невработеност од 5%, а ЕУ - 8,6%. Разликите се мали, а податоците укажуваат на одржлива макроекономска средина кај САД и ЕУ

Графикон 6.11:

Извор: Светска банка

Се задржуваме на неколку аспекти коишто најблиску ја дефинираат хипотекарната криза во САД.

- **Намалени прирасти во стапките на растот - зголемени приливи на капитал - зголемени дефицити.** И покрај експанзивната развојна и монетарна политика во периодот од 2001-2007 година, макроекономските резултати беа под очекувањата.

Табела 6.3:

САД	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Реален БДП (%)	0.8	1.6	2.5	3.6	2.9	2.8	2
Вкупна домашна потрошувачка	0.9	2.2	2.8	4.1	3	2.6	1.4
Потрошувачки цени	2.8	1.6	2.3	2.7	3.4	3.2	2.9
Тековна сметка (во милијарди долари)	-382.4	-461.3	-523.4	-625.0	-729.0	-788.1	-731.2
Тековна сметка % од БДП	-3.8	-4.4	-4.8	-5.3	-5.9	-6.0	-5.3

Стапките на реалниот БДП се релативно ниски (зголемување во 2004 година). Тековната сметка постојано бележи дефицит (во апсолутни бројки дефицитот е двојно зголемен во период од седум години). Дефицитот е во најголем дел финансиран од

купувањето американски хартии од вредност преку странските централни банки. За споредба, Еврозоната забележува суфицит на тековната сметка во 2000-2007 година..

Во овој период, е најобилниот влез на капитални приливи. Во зголемениот раст на капиталните приливи голем придонес има веќе споменатиот влез на пари од суфицитите на платните биланси на некои земји од Источна Азија (пред сè Кина). Во 2007 година во однос на 2001, вкупните капитални текови пораснале за 2.4 пати.

Табела 6.4:

Капитални приливи и одливи
(во милијарди долари)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Директни инвестиции						
приливи	167	84.4	63.8	145.8	-279.1	109
одливи	-142.4	-154.5	-149.6		7.7	-235.4
Портфолио инвестиции						
приливи	428.3	427.6	550.2	867.3	832	1,017.40
одливи	-90.6	-48.6	-123.1	-153.4	-203.4	-426.1
Други инвестиции						
приливи	187.5	285.8	250.4	448.6	263.2	661.6
одливи	-144.7	-87.9	-54.3	-475.4	-245.2	-396.1
Вкупни капитални текови						
приливи	782.9	797.8	864.4	1,461.80	1,204.20	1,859.60
одливи	-382.6	-294.7	-325.4	-905.0	-426.9	-1,055.2

Извор: World Economic and Financial Surveys (2008), Global Financial Stability Report Containing Systemic Risks and Restoring Financial Soundness, April, International Monetary Fund, Washington DC. Vrз основа na: Statiscal Appendiix p.p.144, 145.

Графикон 6.12:

кредитниот бум (Glaeser. E, Gottlieb. J, Gyourko. J, 2010). Во 2001 година каматната

Политиката на ниски каматни стаки - раст на цени на недвижности – кредитна експанзија. Содејтвото на ниските каматни стапки и растот на цените на недвижностите создаваа услови за кредитна експанзија. Но, има и автори кои докажуваат дека сепак каматните стапки не стојат зад растот на цените на становите во време на

стапка на Федералните резерви се намали на околу 1%. Тоа ниво остана до 2004. Оваа стапка има големо влијание врз каматните стапки на банките.

Политиката на ефтини кредити следеше после турбуленциите предизвикани од шпекулативниот балон. Во дофатот на недвижностите, големо значење имаше ревидирањето во 2005 година на *Законот за реинвестирање во заедницата (CRA)* од 1977. Се поддржаа потребите на широкото население со ниски и средни примања за да обезбедат сопствен стан преку земање кредити. Банките се доближуваа до потребите на населението во заедницата каде што дејствуваат. По кризата, овој закон беше предмет на повторни анализи, а во 2013, помеѓу другото се побара: „дополнителни начини за да се одреди дали примателите на услугите на заедницата се со низок или среден доход.” (Federal Register/ Vol. 78, 2013). Во разни шпекулативни трансакции се вклучија и небанкарски институции. „Тргувањето со кредитите” земаше замаф. „Купувачите” на кредити станаа и „продавачи” на кредити. Многу „купувачи” ги зедаа кредитите на краток рок, а ги продаваа на подолг рок. Оваа рочна неусогласеност ја вгради опасноста од неликвидност кај банките и другите субјекти на пазарот на недвижности. “Историски гледано, во целата земја цените на недвижнините држеа чекор со инфлацијата, но во време на врвот на балонот, по приспособувањето со инфлацијата, цените на куќите пораснаа за повеќе од 70%” (Sherman. M, 2009).

- **Растот на цените на недвижнините е неделив од еволуцијата на кредитната експанзија.** Авторите К. Рејнхард (Carmen M. Reinhart) и К. Ругоф (Kenneth S. Rogof) (2009) меѓу другото, ги истакнуваат следните сличности на хипотекарната subprime криза со другите кризи: раст на цените на становите и вложениот капитал во нив, раст на дефицитот на тековната сметка и раст на приватниот долг. Колатералите (хипотеките) имаа висока цена, односно банките имаа доволна способност (капацитет) за одобрување голем обем на кредити. Хипотекарните кредити, особено оние имплицитно обезбедени со државни гаранции (на Фреди Мек и Фани Меј) го претставуваа најголемиот дел во кредитната експанзија. Во време на кредитна експанзија, задоволството е раширено: кај владата постои задоволство за успешна политика на растот, кај банките - од растечки профит, а кај населението – од можност да решат едно од најголемите животни прашања – купување стан. Со оглед на фактот што растеше цената на капиталот вложен за изградба на станови, или генерално, растеше цената на капиталот на пазарот на недвижности, градежништвото бележеше нагорни стапки на раст. Тоа имаше ефекти и врз другите сектори на домашната потрошувачка. По 2004 година, каматната стапка на Федералните резерви започна да расте (2007

година стигнува до 5.25%). Цените на недвижнините својот врв го достигнаа во 2006 година, а потоа следи тренд на опаѓање. Со намалување на вредноста на хипотеките, се намалуваше и способноста на банките за ново кредитирање.

Се намалуваше и способноста за отплаќање на заемите од страна на заемопримателите. Една од причините беше што во време на subprime кредитниот бум новите заемоприматели беа со лоша кредитна историја.. Освен тоа, многу од нив земаа заеми со променлива каматна стапка. По падот на цените на становите во 2007, започна забрзан тренд на опаѓање на капиталот вложен во станови (2006= 13.5 трилиони, 2009 – 5.3 трилиони долара) (Federal Reserve Bank of New York, 2013). Неликвидноста стана видлива кај некои големи компании. Кога во август 2007 година, паднаа индексите DJIA и S P500 на берзата во Њујорк стана јасно дека пазарот на недвижнини откажува - се повлекоа многу инвеститори.

Во 2008 година, цените на становите се намалија за скоро 15% во однос на претходната година (Voinea, G, Anton. S). Се зголемија долговите на заемопримателите. Имено, долгот на потрошувачите (во кои се вклучени долгови по основ на хипотеки, кредитни линии, студентски долгови, кредитни картици и други заеми), го стигнува својот врв од 12.7 трилиони долари на крајот од 2008 година (70-80% е делот на станувањето) (Federal Reserve Bank of New York, 2013). Многу фамилии останаа без домови. Всушност и многу луѓе останаа без работа.

- **Раст на хипотекарниот пазар – раст на хартиите од вредност со највисок ризик.** Хипотекарниот пазар е воден од многу сложен механизам во кој учествуваат бројни позајмувачи и купувачи, како и бројни финансиски деривати (со различни процедури и технологии). Во продолжение издвојуваме само неколку карактеристики на неговиот раст во периодот пред кризата.

Хипотекарните вредносни хартии (MBS) се “обвинуваат” како најголеми „кривци” во развојот на хипотекарната криза. Повеќе од три декади, на американскиот пазар се продаваат хипотеките – тие, преку секјутеризацијата се трансформираат во обврзници и се продаваат на пазарот. Кога една банка ќе одобри заем за некој стан, мотивот за поголем профит ја води и кон можноста да ги продаде месечните плаќања по основ на заемот на друга заинтересирана банка или институција, и тоа во „група” заедно со плаќањата од други одобрени заеми. „Купецот” ги „пакува” (секјутеризира) заемите (со хипотеките) и издава акции - (хипотекарни вредносни хартии). Продава делови од пакетот наречени транши. Во време на кредитна експанзија се покажа дека „купците” заработуваат високи дивиденди од нивната продажба на пазарот. Кога

повторно ќе се препакираат и пак продадат се нарекуваат колатерални облигации за долг (CDO), или пак колатерални хипотекарни облигации (CMO). Колатералната хипотекарна облигација (CMO) „е вид на комплексна должничка хартија која ги репакетира и ги насочува отплатите на главниците и каматата од колатералниот базен кон различни видови и рочности на хартиите од вредност со цел да ги задоволи потребите на инвеститорот” (Lemke, Lins and Picard, 2013). Со оглед на тоа што тие претставуваат и „pass through” обврзници, тоа значи дека тоа се побарувања за некој долг. И CDO и CMO се видови на MBS, а тие пак на ABS (вредносните хартии покриени со имот). Со оглед на тоа што траншите имаат различни ризици, понудата на овие вредносни хартии е многу диференцирана и бара сериозно информирање од страна на купувачите.

Да напоменеме и тоа дека на американскиот пазар има два вида на MBS: станбени хипотекарни вредносни хартии (RMBS) и комерцијални хипотекарни вредносни хартии (CMBS). Првите, ги издаваат Агенциите Фреди Мек и Фани Меј и владината агенција Џини Меј и се нарекуваат „агенциски” вредносни хартии. Вторите, ги издаваат приватни инвестициски банки и други финансиски институции и се нарекуваат „неагенциски” вредносни хартии. За разлика од првите, кои секјутеризираат недвижнина на една до четири фамилии, вторите, тоа го прават во голем обем зафаќајќи и цели населби во градба. Значи, различни се хипотеките кои ги обезбедуваат овие два вида вредносни хартии. Но, и кај двата вида, заемодавателот е заштитен со осигурувањето на кредитот преку хипотека (колатерал).

- Обемот на хипотекарниот пазар изразен преку неподмирени хартии од вредност, во Кв1 од 2007 година е скоро 6 трилиони долара (наредна табела).

Табела 6.5:

Неподмирени неагенциски хипотекарни вредносни хартии

во милијарди долари

	Вкупни MBS	Агенција	Вкупно	Џамбо	Alt - A	Subprime
2000	3,3003	2,625	377	252	44	81
2001	3,409	2,975	434	275	50	109
2002	3,802	3,313	489	256	67	167
2003	4,005	3,394	611	254	102	254
2004	4,481	3,467	1,014	353	230	431
2005	5,201	3,608	1,593	441	510	641

	Вкупни MBS	Агенција	Вкупно	Џамбо	Alt - A	Subprime
2006	5,829	3,905	1,924	462	730	732
2007Кв.1	5,984	4,021	1,963	468	765	730

Source Federal Reserve Board, Inside MBS and ABS, Loan Performance UBS

Од 6 трилиони долара на хипотекарниот пазар околу 4 трилиони долари припаѓаат на агенцискиот пазар (4.021), а околу 2 трилиони долари (1.963) на неагенцискиот пазар. Од 2000, зафатот на хипотекарниот пазар пораснал за нешто помалку од двапати. Агенциските вредносни хартии во вкупниот обем во 2000 година учествуваа дури со 87%, а во 2007Кв1 го намалуваат своето учество на 67%. Затоа, неагенциските вредносни хартии го зголемуваат своето учество помалку од три пати (Gordon. G, 2008). Несомнено, во овој седмогодишен период, приватните институции со своите CMBS дале релативно поголем придонес во растот на хипотекарниот пазар. Потоа, се јавува кризата и следи период на нивно намалување.

Од хартиите на вредност, „најобвинувани“ се т.нр sub prime вредносни хартии.

Од аспект на пулот, се разликуваат следните хипотекарни вредносни хартии:

- Prime хипотекарни вредносни хартии;
- Alt- A хипотекарни вредносни хартии;
- Subprime хипотекарни вредносни хартии;
- Jumbo хипотекарни вредносни хартии;

Оваа поделба, (иако не е официјално потврдена од соодветните органи), укажува дека на пазарот реално постојат вредносни хартии кои имаат помала вредност од вредноста на prime хартиите. На хипотекарниот пазар *prime хипотекарните вредносни хартии* се одобруваат на кредитноспособни баратели на заем (со целосна документација). Тие носат мал ризик (но и помал профит), и кога доминираат на хипотекарниот пазар, тој се смета за сигурен пазар. Спротивно, *subprime хипотекарните вредносни хартии* се одобруваат на заемобаратели без целосна документација, односно кредитна историја.

Табелата покажува дека во периодот 2000 – 2007Кв.1 неподмирените subprime и Alt-A кредити учествуваат со 25% од обемот на приватниот хипотекарен пазар. Но, најважно е дека растот на неподмирените subprime кредити е огромен – тие пораснале за 9 пати (2000- 81, 2007 Кв.1 -730)! Alt A пораснале за 17 пати (2000- 44, 2007 Кв.1 -765)! За споредба хипотекарните апликации на subprime заемобарателите на крајот од 1996

учествувале со 9% (Mortgage servicing news, 2007). Овие кредити со висок ризик доживуваат „бум“ токму во времето пред кризата.

Основно прашање е зошто subprime кредитите станаа толку атрактивни за да имаат таков висок раст, а со тоа и да се најдат во средиште на кризата. Г. Гордон го наоѓа одговорот во карактеристиките на самиот дизајн на supprime хипотеките: заемопримачот кој има рационално однесување, поаѓа од краткорочната апresiasiја на цените на становите и одлучува дека таа му носи капитални добивки со кои може и повторно да ја финансира својата куќа (Gordon. G, 2008).

6.2.2. Содржински елементи на развојот на хипотекарната криза

Кризата, којашто започнува во САД како хипотекарна криза, брзо се разви во ликвидносна криза која покрај американскиот пазар се прошири и на европскиот пазар. На удар се најдоа и земјите во развој како последица од намалената глобална побарувачка и ликвидност, зголемената задолженост и други финансиски проблеми. Воедно, САД и Еврозоната се соочија со рецесија, како резултат на намалената економска активност. **Кризата започна како хипотекарна, банкарска, но стана и ликвидносна криза.**

Ликвидните проблеми своите корени ги имаат во кредитната експанзија, а своите најсилни манифестации во време на паника.

1. Кредитниот бум беше поддржан со политиката на ниски каматни стапки. Растеа очекувањата за понатамошно зголемување на цената на недвижности и зголемување на профитите на оние кои тргуваа на овој пазар. Растот на цените се искористи за раст на капиталот: се купуваа станови и други недвижности по една цена а се продаваа по друга, што значеше можност за компензирање на нивната вредност и за дополнителна заработка. За банките и другите финансиски организации, тоа значеше дека колку повеќе се остваруваат вакви трансакции, толку повеќе се зголемува нивниот профит.

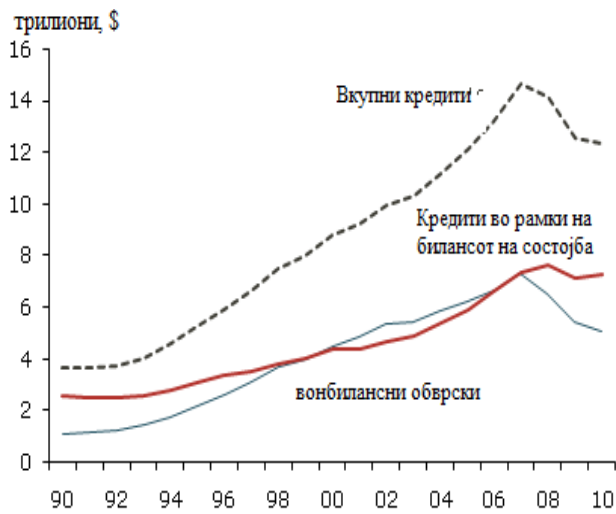
Доколку се поаѓа од ставот дека „зголемување на обемот на одобрени заеми е варијабилна на растот на профитот“, дотолку се чини „оправдано“ намалувањето на стандардите за одобрување заеми. Занемарувањето на традиционалните стандарди за вреднување на способноста за отплата на заемите, води кон раст на заемоприматели со лоша кредитна историја. Тоа се потврди преку растот на subprime и Алт А кредитите.

Привлекувањето на што поголем број заемобаратели без сигурни примања, го зголемија обемот на издадени кредити, но го зголемија и ризикот. Една од причините за рангирањето на AAA кредитите во помалку ризични, имено промената во капиталните барања во САД е и целта американските банки да бидат поконкурентни во споредба со европските (Kennard F, Hanne A). Банките, својот ризик го ублажуваа и дисперзираа преку секјутеризацијата и различните финансиски деривати. Со растот на обемот на кредити растеше и ширењето на секјутеризацијата. Експертите се сложуваат дека низ процесот на секјутеризацијата, хипотеките, иако можеби безвредни, на крајот како ресекјутеризирани во вредносни хартии можеа да добијат и највисок рејтинг. Беше развиена практика на претворање на положите активи во хартии од вредност, кои пак осигурани кај државните, односно парадржавните агенции, добиваа квалитет на сигурни и помалку ризични инструменти. Битно е што ваквиот раздвижен пазар, привлече и многу европски и азиски банки. Високите ризични заеми „влегоа” и во нивните порфолија.

2. **Паниката** има рационални и ирационални причини. Во секој случај, тоа е состојба кога причините за неликвидноста ги покажуваат своите последици на јавната сцена на финансискиот пазар. Акциите на банките започнаа да паѓаат. Недовербата во банките која растеше се потврди преку падот на важните индекси на берзата. Банките и другите институции кои имаа влошени порфолија се најдоа во стапицата на несолвентноста. Дури и самите банки не ја знаеа ситуацијата во целина. „Во првите епизоди на паниката, секој неможе да види како работат банките и повеќето луѓе сакаат да учествуваат, трчајќи во нивните банки за да си ги подигнат нивните пари” (Gorton, G, 2010). Кога ќе се рашират информациите дека и „големите компании” на финансискиот пазар имаат ликвидносни проблеми, тогаш е јасно дека кредитната криза преминала во ликвидносна криза. Да се потсетиме, пропаѓањето на големата корпорација, Леманс Брадерс, го обелодени почетокот на кризата, по кој многу банки ги објавија своите ликвидносни проблеми.

Банките со висок ликвиден ризик ги губеа изворите за нивно финансирање. Според Filip Strahan (2012) ризикот на неликвиден повеќе е резултат на изложеноста на банките на кредитирањето и меѓубанкарските трансакции што го аргументира преку следниот графикон.

Графикон 6.13:

Според графиконот, евидентен е растот на вонбилансните обврски сè до крајот на 2007 година. Сите овие извори на неликвидноста имаа силно влијание врз вкупниот ликвидносен ризик. Падот на билансните обврски се случува подоцна, во 2008 година. Сето ова укажува дека банките со намалувањето на изворите на финансирање го намалуваа одобрувањето нови заеми. Старите обврски спрема постојните заемоприматели беа пречка за прифаќање нови обврски спрема нови заемоприматели.

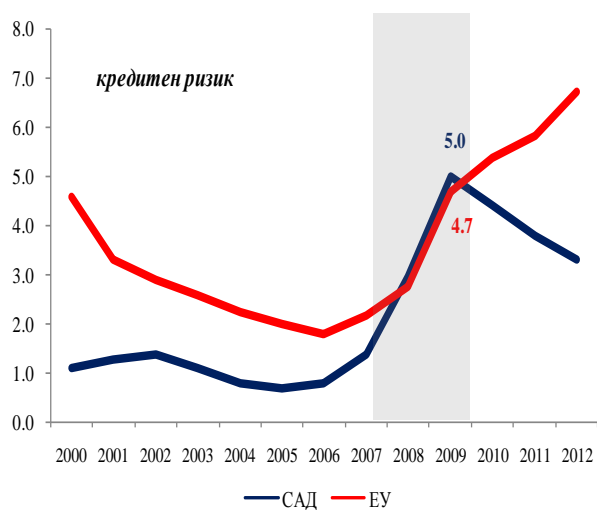
Се поставува прашањето, зошто банкарскиот менаџмент во американските банки кој е познат по високата стручноста и знаење, кој практикува современи модели на мерење на ризикот и има изградено соодветни организациски структури за контрола и супервизија на ризиците, навремено не го спречи ширењето на ризиците. Еден од одговорите е влијанието на пазарот на деривати.

6.2.3. Индикатори на кредитниот и ликвидниот ризик

Како што веќе спомнавме, постојат бројни индикатори за ликвидниот и кредитниот ризик. Во овој случај ќе се концентрираме само на два индикатори: нефункционалните кредити/вкупни кредити и кредити/депозити (Податоците за кредитниот и ликвидниот ризик како и реалниот БДП, се земени од статистичката база на Светска банка) . Причина за тоа е можната споредливост на кредитниот и ликвидниот ризик во рамките на двете кризи коишто се предмет на ова истражување. При тоа, покрај движењата на овие два индикатори на САД, ги даваме и движењата во ЕУ, со цел да се прикажат и глобалните димензии на оваа криза.

Од аспект на *кредитниот ризик*, пред појавата на хипотекарната криза во 2007

Графикон 6.14:

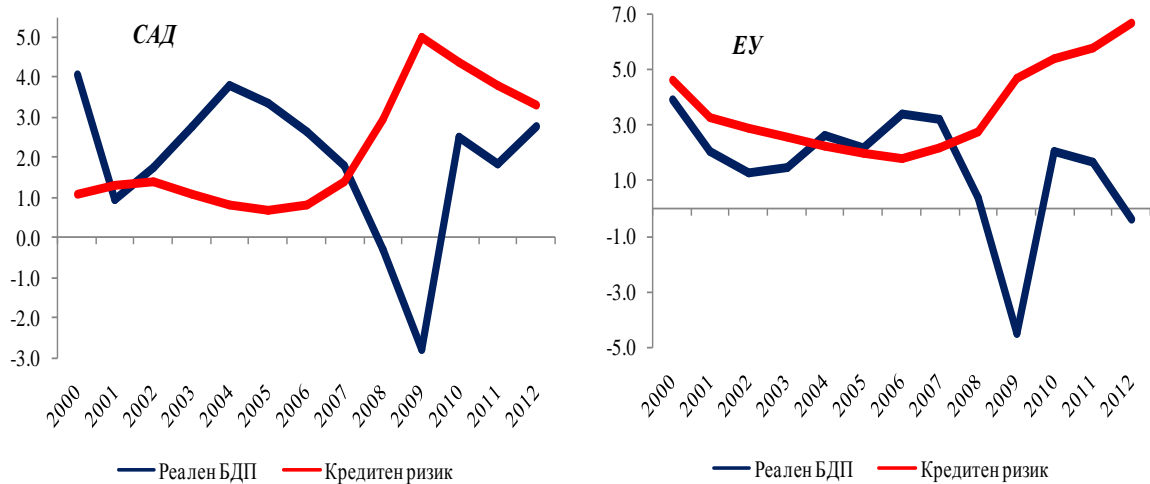
година, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити е ниско и изнесува во просек околу 1% во САД, додека во ЕУ е умерено повисоко од околу 3%. Со постепеното влошување на билансите на банките и зголемување на задолженоста на приватниот сектор, како резултат на хипотекарната криза доаѓа до постепено влошување на квалитетот на средствата на банките. Така, за само две години, од 2007 до 2009 година, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити во САД се зголемува од 1% на 5%. Следствено на ова, кредитниот ризик го достигнува својот врв во најголемата експанзија на хипотекарната криза 2008-2009 година (Графикон 6.14). Во следните години нефункционалните кредити постепено се намалуваат, во услови на бројни државни интервенции и преземени мерки. Во 2012, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити во САД изнесува околу 3%, додека во 2014 година се приближи кон нивото во периодот пред кризата (околу 1%).

Како резултат на хипотекарната криза, европските земји се соочија со рецесија, големи долгови и слабеење на финансиските пазари, што придонесе кон раст на задолженоста на приватниот сектор. За споредба, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити во Европската унија од 2007 година постојано се зголемуваше достигнувајќи го нивото од 7% во 2012 година. Сепак, од аспект на банкарското работење во САД и ЕУ, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити остана во толерантни граници и покрај претходно регистрираниот раст.

Поврзаноста со економската активност и нефункционалните кредити се забележува и во случајот со хипотекарната криза во САД. Така, во периодот на кризата, при пад на реалниот БДП, забележани се и највисоките стапки на нефункционални кредити. Со постепеното заздравување на економската активност, кредитниот ризик постепено се намалува. Кај европските земји забележано е слично движење како и во

САД, со таа разлика што при најголемиот пад на реалниот БДП не е регистриран најголем раст на кредитниот ризик (повисоки стапки на нефункционални кредити во период 2010-2012 година). Сепак, треба да се има во предвид дека и покрај тоа што во САД, официјално хипотекарната криза заврши во 2009, во Европската Унија, најсилните последици од оваа криза се почувствуваа тек после 2010 година.

Графикон 6.15:

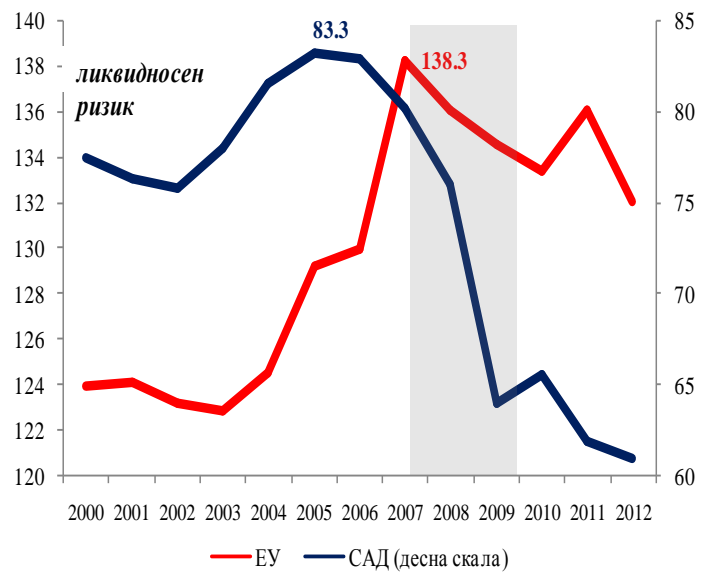

Ликвидниот ризик го согледуваме како сооднос помеѓу вкупните кредити и депозити на банката. Овој индикатор ја симболизира ликвидноста на банката и нејзината подготвеност да одговори на непредвидливите трошоци. Имено, доколку процентот изнесува 100% тоа значи дека од 10 денари депозит на банката се одобрува 10 денари кредити, доколку процентот е помал од 90% (пример) значи дека за 10 денари депозит е одобрен кредит од 9 денари. Но, доколку индикатор е доста висок, тоа значи дека банките покрај депозитите користат и други извори на финансирање како што се репо, меѓубанкарски кредити, хартии од вредност којшто пак сами по себе носат ризик. Исто така, тој покажува дека банката не располага со кеш односно со ликвидност за да одговори на непредвидливи трошоци. Високиот раст на кредити/депозити сигнализира висок ликвидносен ризик и раст на задолженоста на банката. Од друга страна, доколку индикаторот се намалува тоа укажува дека депозитите растат побрзо од кредитите - банката има повеќе ликвидност, односно средства за остварување на обврските. Сепак, и доколку овој индикатор е многу низок, тоа пак го отвора прашањето дали банката ги искористува целосно средствата со кои може да оствари поголем профит. Во литературата како оптимално ниво за овој индикатор се потенцира вредноста од околу

90%, коешто сепак е во голема зависност од специфичноста на банката и нејзиниот начин на функционирање.

Според анализата на овој индикатор, во периодот 2000-2012 година банките во САД имаат стабилна ликвидност, при што просечната стапка на кредити/депозити пред појавата на кризата изнесува околу 80%. Ова укажува и на фактот дека банките во голем дел се финансирале од главниот извор на финансирање, тоа се депозитите. Од 2007 година започнува

Графикон 6.16:

намалувањето на овој индикатор кредити/депозити, при заострени кредитни услови и првенствено поголем пад на кредитите. Притоа, показателот се намалува до 60% во 2012 година што делумно сигнализира и дека банките не ги користат целосно своите средства и не заработуваат доволно - претпазливоста е доминантна во однос на брзиот профит. Исто така, како една од причините за намалување на овој показател се и порастот на депозитните пари (Global Financial Stability Report, IMF, 2013). во овој период, којшто преставуваат пари на клиентите кои може да ги подигнат во секое време. Поради тоа, банките имаат потреба да располагаат постојано со ликвидност за да можат да ги покријат дневните депозитни повлекувања. Оптималното ниво на овој показател е тешко да се дефинира, бидејќи е во голема зависност од начинот на функционирање и финансирање на банката. Така на пример, американската банка U.S. Bancorp има континуирана стапка на кредити/депозити од 80-90%, при што причината се гледа во нејзината определба за практикување на традиционално банкарство (доминантно, примање на депозити и одобрување на кредити). Од друга страна, банките како што се JPMorgan and Citigroup имаат стапка на кредити/депозити од околу 60%, поради нивната определба првенствено да бидат фокусирани на „чување средства на своите клиенти“, а не на одобрување нови кредити. Нивното ликвидно ниво е повисоко во споредба со традиционалните банки.

Соодносот на кредити/депозити во Европската Унија е повисок од истиот во САД. Во периодот пред кризата, се зголеми од 124% во 2000 на 138% во 2007 година, кога

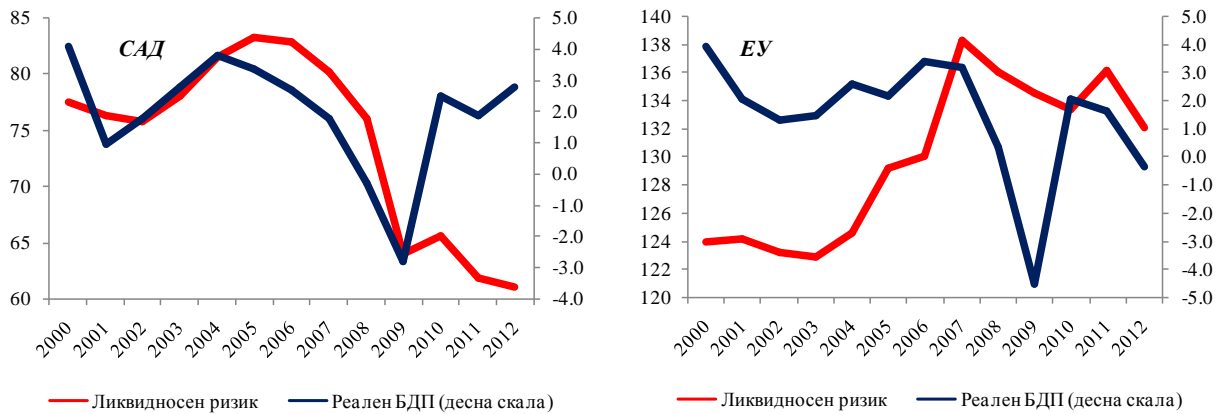
воедно го достигнува и својот максимум. По, 2007 година, показателот има надолен тренд, при што во 2012 година изнесува 132%.

Согласно досегашниот заклучок дека работењето на банките во голем дел зависи од стабилното макроекономско опкружување, индикаторите за кредитниот и ликвидниот ризик генерално покажуваат синхронизирани движења со трендот на економскиот раст на земјата. Така, и во САД и во ЕУ, стапката на кредити/депозити расте главно во услови на солиден економски раст, при што во САД највисокото ниво на кредити/депозити е во услови на највисок реален БДП. Сепак, тие не излегуваат од безбедносната зона од 80-90%, што може да се заклучи дека имаат толерантно ниво на ликвидниот ризик пред појавата на кризата.

Со појавата на негативен реален БДП во периодот 2008-2009 година започна намалувањето на овој показател, што може да се толкува дека е резултат на порестрективната кредитна политика на банките како и на намалувањето на кредитите. Претходно е спомнато дека во овој период доаѓа и до зголемување на нефункционалните кредити, што се дополнителен терет за ликвидноста на банките. Со излезот од кризата, и покрај постепеното економско оздравување што се одразува врз економскиот раст, овој показател продолжува да се намалува. Тоа сигнализира дека на банките им е потребно повеќе време за да ги почувствуваат резултатите од економското оздравување. Истата карактеристика се идентификува и кај нефункционалните кредити: тие задржаа зголемени стапки, и покрај економското заздравување. Но, во анализата на движењата на овие индикатори мора да постои одредена резервираност во оценките. На пример, висок ликвиден ризик се манифестира преку зголемена вредност над 100%, но и при намалена вредност. Врз управувањето на банките со овие ризици, влијааат бројни фактори, од кои некои учествуваат само во „времената слика“ за состојбата на банките.

Во Европската Унија, индикаторот кредити/депозити во основа го следи нерамномерниот економски раст на земјите, при што највисоките стапки има во услови на најсолиден економски раст на ЕУ. Намалувањето започнува со контракцијата на економската активност во европските земји како резултат на глобалната криза, и појавувањето на негативните стапки на реален раст на БДП (Графикон 6.17).

Графикон 6.17:

Наведените индикатори за кредитниот и ликвидниот ризик во главата за Хипотекарната криза, покажуваат дека индикаторите за кредитниот и ликвидниот ризик соодвествуваат со движењата на економската активност во земјата. Така, пред избивањето на кризата, забележани се ниски стапки на нефункционални кредити, но поголема ликвидна изложеност од страна на банките во Европската унија. Во текот на кризата, доаѓа до зголемување на нефункционалните кредити, и намалување на индикаторот кредити/депозити. Во пост-кризниот период опоравувањето кај овие два индикатори оди постепено, при што, нефункционалните кредити кај европските земји и понатаму задржуваат тренд на раст. Исто така, банките во САД во целиот период на анализа имаат помала ликвидна изложеност, во однос на европските земји (кредити/депозити под 100%). Сепак, толкувањето на овој индикатор е во голема зависност од специфичностите на функционирањето на банките и нивните стратегии и политики. Исто така, следењето на овој индикатор во подолг период (динамика на промени), покажува дека негов долгорочен континуитет на раст сигнализира побрза динамика на раст на кредити од депозити (прирасти).

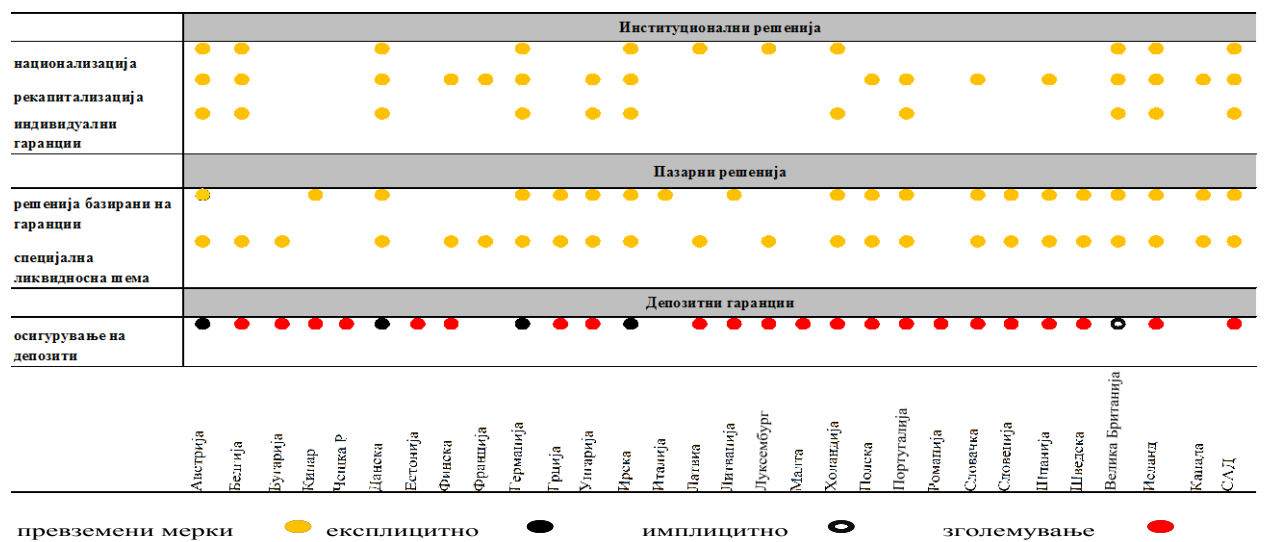
6.2.4. Решенија за кризата

Решенијата на кризата беа резултат на брза и координирана активност на владата, централната банка и сите други одговорни институции. Со оглед на изворите на оваа криза, најголем дел од решенијата беа во функција на стабилизација на финансискиот систем. Најнапред, се започна со идентификација на слабостите во функционирањето на овој систем, започнувајќи од пазарите, билансите на плаќање на

финансиските институции, кредитните стандарди, финансиската дисциплина, улогата на рејтинг агенциите, па се до регулацискиот и супервизискиот систем и нивните инфраструктури. Централната банка имаше широк пристап кон политиката за надминување на кризата. Таа не беше фокусирана само на областа каде што почнаа манифестациите на кризата, односно на слабостите на хипотекарниот пазар, туку на слабостите кои предизвикаа дестабилизација на целиот финансиски систем. Ваквиот широк пристап претежно се реализира преку различни мерки кои ги земаа предвид специфичностите на проблемите јавени кај различни категории позајмувачи, пазари или институции (Табела 6.6)

Табела 6.6:

Одговори на глобалната криза (2007-2010)

Извор: Developing framework for Effective Financial Crisis Management, Singh D, LaBrosse J, OECD Journal: Financial Market Trends, Volume 2011-Issue2, OECD 2012

Активната монетарна политика презеде радикален чекор уште во летото 2007 кога ја намали дисконтната стапка по која ФЕД од средствата на својата актива, позајмува на депозитните институции. Во 2009 година таа се симна на најниското можно ниво. Со силното намалување на стапките на раст на готовите пари и орочените депозити до една година (M1 и M2), како и со други мерки на активната монетарна политика, се избегна опасноста од инфлаторни движења. Најнапред, се интервенираше во доменот на ликвидноста со силни капитални инекции. Се интервенираше и преку инструментот – гаранции, проширувајќи ја неговата примена на категории битни за заштита на инвеститорите и потрошувачите. Следеа различни ликвидни програми, програми за капитализација (како можност за откупените средства да се дојде до

потребниот капитал за банките), јавни откупи на неликвидни средства и други мерки во зависност од конкретните проблеми. Гувернерот на ФЕД, (Ben S. Bernanke, 2009) средствата на политиката за поддршка на кредитните пазари (следени од бројни активности), ги групира во три дела:

- а) Снабдување со краткорочна ликвидност на институциите;
- б) Директно снабдување со ликвидност на заемопримателите и инвеститорите;
- в) Купување долгорочни хартии од вредност (особено интензивно кај агенциите Фреди Мек и Фани Меј).

Неспорно, покрај владата, Централната банка имаше посебна улога во креирањето на решенијата за кризата, но и Комисијата за вредносни хартии (SEC) и Сојузната корпорација за осигурување на депозити (FDIC). Освен тоа, за различни намени се формираа бројни институции кои главно требаа да помогнат во решавањето на ликвидносните проблеми на финансискиот сектор. Хронологијата на кризата се следи со хронологија на решенијата за кризата.

Од втората половина на 2009 година започна излезот од кризата, односно започна *обновата* (Chart Book, 2014). Консолидацијата на банките и тоа на „оние кои се толку големи за да неможат да пропаднат”, се поддржа со големи пакети на помош. На 21 јули 2010 година, по едногодишна дискусија дополнувања и амандмани, беше донесен најкомпактниот и најширок сојузен закон за реформа во доменот на регулацијата на финансискиот систем *Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act*. Во структурата на регулацискиот систем се извршија промени. Се основа Совет за надзор на финансиската стабилност (FSCO). Самото име на овој совет покажува дека негова грижа се проблемите, односно ризиците кои можат да го засегнат функционирањето на целиот систем. Новиот совет е формиран токму да го согледа вкупниот, односно системски ризик. Помеѓу другите промени, е и промената за укинувањето на постоечкиот комитет за надзор на штедилниците (OTC), чии надлежности ги поделија FDIC и OCC. FED остана и понатаму како врвна регулациска институција за надзор над плаќањата и други активности.

Една од целите на *Dodd-Frank Wall Street Reform* е спречување на ризични активности на финансиските институции кои доведоа до губење доверба од страна на потрошувачите и инвеститорите и создадоа услови за појава на паника. Затоа, како цел се определи развојот на ефикасен регулациски механизам со соодветна институционална инфраструктура и ново распоредување на должности и одговорности.

Реформата има широк опфат. Таа даде низа предлози во областа на регулацијата на финансиските пазари, во областа на регулацијата на финансиските институции, во областа на заштитата на потрошувачите и инвеститорите, во областа на меѓународната регулација итн. Опфатени се различни прашања од овие области. На најризичните деривати се посветува посебно внимание и определени се две нови регулациски тела. Но, сите деривати не беа опфатени. Засилена е регулацијата на рејтинг агенциите: во рамки на Комисијата за хартии од вредност формиран е посебен орган за нивна проверка и евалуација. Во областа на заштитата на потрошувачите формирано е посебно тело во кое се концентрираат сите правила (претходно постоеле во различни тела), што се во одбрана на потрошувачите од банкарско нерегуларно финансиско однесување (Koban. M, 2012). Заштитата на потрошувачите е насочена кон надминување на слабостите како во доменот на давањето заеми, така и во доменот на финансиските трансакции кои ги тангираат заемопримателите.

Дел од овој закон е т.н. *Волкерово правило (The Volcker Rule)*. Се работи за регулација на банкарски активности. Според ова правило, на банките повеќе не се дозволува да „поседуваат, инвестираат или спонзираат хец фондови, фондови на ризичен капитал и во сопственички операции”, а кои не се поврзани со услугите што ги даваат на нивните потрошувачи. „... на фирмите не би требало да се дозволи да водат хец фондови и високо ризични фондови, додека водат банка”. Критиките на оваа реформа се бројни и од различни аспекти. Помеѓу нив се аспектот на должината на времето потребно за имплементација, аспектот на различната интензивност со која се опфатени различните прашања, но и аспектот за тоа дали овој закон може да спречи вакви силни кризи во иднина.

Оваа реформа воедно значеше и стимулација за супервизорската регулација да го етаблира *стрес тестот* како мерка во проценување на потребниот капитал во големите холдинг компании од аспект на нивната способност да го продолжат своето работење и во лоши услови. Со Дод -Френк реформата беше промовиран т.н.р. *The Dodd-Frank Act stress test (DFAST)* кој ги даде согледувањата за 19-те најголеми банкарски холдинг-компани. Следеше зголемување на заштитниот капитал.

Основниот резултат од активните политики и бројните мерки беше запирањето на кризата во септември 2009 година. Заради карактерот на кризата како светска криза, многу од мерките беа во координација со политиките на американските најголеми економски партери на меѓународен план. Резултатите во американската економија набргу дојдоа: започна раст на цените на хипотеките, кредитите, инвестициите..., иако

нивните трендови со поскупување од очекуваните. Секако, останата бројна проблеми, но општо убедување е дека замина времето кога се чинеше дека оваа криза ќе ги надмине последиците и на кризата 1929-33.

6.2.5. Справување со последиците

Преку каналите на финансиската поврзаност, ликвидните проблеми, како и долговите и загубите на американските финансиските институции се пренесоа на европскиот пазар. Тие го поттикнаа процесот на обелоданување на акумулираните слабости и во самите европски финансиски организации. Во некои европски земји кризата започна во 2008 година, и официјално заврши по завршувањето на американската криза. Европските земји преку владите и централните банки, како и Европската Унија преку Европската централна банка и други институции, платија и плаќаат висока цена за решавање на последиците од кризата. Но, рецесиите кои ја следат кризата можат повторно да го запрат растот на агрегатната побарувачка. Затоа, се инсистира на активни, конзистентни и долгорочни политики за справување со последиците. Денес, акцентот се става на реструктурирањето и приспособувањето на банкарскиот, односно финансиски систем на потребите за побрз раст.

Резултатот од кризата во веќе цитираните истражувања на Лук Левен и Фабиан (2012) се изразува преку: загубите во доходот (мерен преку отстапувањата во трендот на постојниот БДП во однос на трендот пред кризата), зголемувањето на фискалните трошоци (мерени преку фискалните издатоци за спасувачкиот пакет на финансијскиот систем), зголемувањето на јавниот долг и врвот на нефункционалните заеми.

Споредбите на следната табела покажуваат дека загубата во доходот е голема во САД а во споредба со Германија е поголема за скоро 3 пати. Исто така, растот на јавниот долг е поголем во САД. Но, споредбено, во оваа земја помала е ликвидната поддршка – таа е помала и во однос на просекот во еврозоната (Табела 6.7) (Laeven.L, Valencia.F, 2012). Во сите наведени земји, кризата ги има карактеристиките на системска криза.

Табела 6.7:

	Почеток на кризата	Загуба во резултатот од БДП %	Фискални трошоци % од БДП	Ликвидносен врв	Ликвидносна поддршка	НПЛ/ вкупни кредити %	Раст на јавен долг % од БДП	Монетарна експанзија % од БДП	Кредитен бум
САД	2007	31	4.5	4.7	4.7	5	23.6	7.9	0
Велика Британија	2007	25	8.8	9	5.6	4	24.4	9.4	1
Франција	2008	23	1	8.9	7.4	4	17.3	8.3	0
Германија	2008	11	1.8	11.5	3.6	3.7	17.8	8.3	0

Акцентот беше ставен на оживувањето на хипотекарниот пазар, особено на стимулирањето на комерцијалните станбени кредити. Иако во 2013 година се намали оваа месечна сума на 65 милијарди, а на крајот на 15 милијарди долара, финансискиот систем беше континуирано „релаксиран“ преку големи суми на стимули. Во октомври 2014 година бордот на ФЕД донесе одлука за престанок на програмата за квантитативни олеснувања. Од почетокот па се до крајот на програмата за купување на обврзници (2008 - 2014) нејзината „тежина“ се зголеми на 5.4 трилиони долари (Monaghan. A, 2014). По донесувањето на оваа одлука се очекува продолжување на активната монетарна политика. Таа е насочена кон стабилност на цените и зголемувањето на вработеноста.

ФЕД, оваа одлука ја донесе врз основа на емпириските индикатори за подобрување на економската состојба. Покрај подобрувањето на макроекономските индикатори, инфлацијата се одржува на ниско ниво (околу 2%), а продолжува политиката на ниска каматна стапка (0-0,25%). Загрижувачката стапка на невработеност (чие намалување под 6.5% беше цел на монетарната политика), при што во јуни 2013 година таа падна на 6.1% (2012 – 7.8%). Било како, експанзивната монетарната политика која ја практикуваше програмата на квантитативни олеснувања ја водеше американската економија низ кризата и низ периодот на справување со последиците од кризата.

Продолжуваат промените и во дофатот на регулацијата и супервизијата. Поставувањето повисоки стандарди преку Базел III (на пример, за капитална адекватност, резервен капитал, ликвидносна состојба, итн), има големо значење за стабилноста, но и за превенцијата од идни кризни удари. Искуството од турбулентното време на кризата ги предупреди банките и регулаторите дека ефикасното управување

треба да го помине „тестот“ не само во „добри времиња“ туку и во „лоши времиња“. Банките го прифатија стрес тестирањето како битна алатка во проценувањето на нивната способност за апсорпција на идните евентуални загуби. Федералните резерви во 2011 година го воведоа „Правилото на капитален план“ според кое холдинзите треба да ги достават своите годишни планови за преглед, заедно со резултатите од нивните стрес тестирања. Надградувајќи го позитивното искуство од SCAP, истата година се предложи “Годишна современа капитална анализа и преглед” (CCAR) како „камен темелник на програмата на Федералните резерви за супервизија за најголемите банкарски холдинг компании...” (Позитивните ефекти не изостанаа како на пример, во домените на зголемување на капиталната адекватност и јакнење на управувачкиот систем во банките. Современата капитална анализа и преглед за 2014 година ги даде следните резултати: од 2009 година двојно е зголемен tier1 common equity ratio на опфатените 30 холдинзи (со 80% од вкупните средства на банкарските холдинзи). (Board of Governors of the Federal Reserve System, 2014). Искуството кое се стекна во време на последната криза ги збогати сознанијата за справување со вакви или слични кризни периоди во иднина. Помеѓу бројните разлики во ставовите околу кризата од страна на политиката, науката и практиката, се издвојува недвојбеното мислење дека оваа криза не ја покажа важноста на банкарскиот систем само за стабилноста на американската економија, туку и важноста за стабилноста на светската економија. Светот е поврзан преку мрежа на финансиски трансакции во кои најголема улога имаат развиените земји.

6.3. Сличности и разлики помеѓу азиската банкарска криза и хипотекарната криза во САД

Финансиските кризи имаат свои индивидуални карактеристики и обележја, при што влијанието од секоја криза е со различен интензитет и опфат. Сепак, низ историјата на финансиските кризи, може да се забележи дека тие помеѓу себе имаат бројни сличности, коишто пак овозможува да се идентификуваат ранливите сегменти на економиите, коишто допринесуваат кон појавата на кризата.

Хипотекарната криза во САД, којашто подоцна премина во Глобална финансиска криза и Азиската криза (1997-1998), имаат неколку заеднички допирни точки. Имено, и на двете кризи им претходеа високи капитални приливи, зголемени цени на средствата и кредитна експанзија. И покрај тоа што Хипотекарната криза и Азиската криза, се со подолга временска разлика, сепак, интересна е насоченоста (правецот) на капиталните

инвестиции.. Така, во периодот пред појавата на Азиската криза, инвеститорите ги пренасочиле своите пари од САД (поради ниските каматни стапки) во Азија којашто тогаш ги отворила вратите кон либерализација и дерегулација. Десет години подоцна пак, во периодот пред Хипотекарната криза, слободниот капитал од Азија и Кина бил пренасочен кон САД во услови на поволни каматни стапки и олеснетите услови.

Друга заедничка карактеристика е тоа што и кај двете кризи голем број од слабостите се идентификувани пред сè во приватниот сектор, како резултат на неусогласеноста со пазарните принципи. Имено, високиот менаџмент како и политичките фактори имале главен збор во дефинирање на работењето на институциите, наместо акционерите и инвеститорите. Потоа, и во Хипотекарната криза, како и во Азиската криза, настанува паника кај инвеститорите и повлекување на инвестициите, додека банкарските системи се соочуваат со несолветност пред кризата. И кај двете кризи, кај банкарите е присутно чувството на сигурност: доколку „нешто тргне на лошо“, во секој случај ќе добијат помош од централната банка или државата.

Сепак, секоја криза има и свои индивидуални карактеристики. Хипотекарната криза на САД премина во Глобална финансиска криза, при што на удар се најдоа и најголемите светски економии. Азиската криза и покрај нејзиниот интензитет, беше главно регионална. Соодветно на ова, разбирливо е тоа што интервенциите на централната банка и меѓународните организации беа помасовни кај Хипотекарната криза/Глобалната финансиска криза, во споредба со Азиската криза. Имено, во случај на последната глобална криза, централната банка интервенираше со големи суми на ликвидност и драстично намалување на референтната каматната стапка, додека надлежните институции донесоа стимулативен фискален пакет. Случајот со Азија, монетарната и фискалната политика тежеа првенствено да го поддржат девизниот курс, а кога се постигна таа цел, тие добија карактер на експанзивна политика (Khor. E, Xiong. K, 2008).

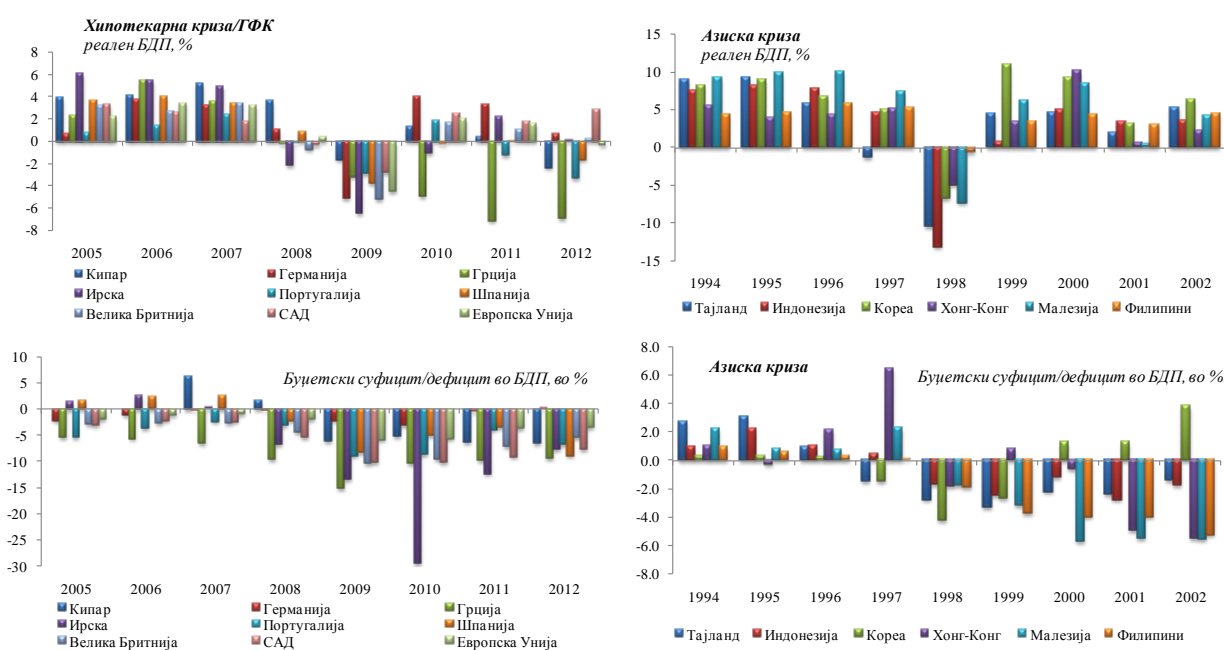
Имајќи во предвид дека хипотекарната криза во САД прерасна во глобална финансиска криза, во следниот дел покрај економските трендови во САД, се дава осврт и на движењата на неколку европски земји, со цел да се прикаже глобалниот ефект на оваа криза. При тоа, оваа група на земји ќе биде именува како земјите од Хипотекарната криза/Глобалната финансиска криза или ХК/ГФК. **Ја конкретизираме споредбата на овие две кризи, преку избрани индикатори.**

➤ Макроекономски показатели

1. Од аспект на годишниот раст на реалниот БДП, во периодите пред кризите, и кај азиските земји и кај земјите од ХК/ГФК се забележани стапки на солиден економски раст. Притоа, поинтензивен годишен раст на реалниот БДП е регистриран кај азиските земји. Трендот на забавување на економскиот раст започнува непосредно пред појавата на кризите, при што во екоот на двете кризи забележани се негативни стапки на БДП. Динамиката на опоравување од кризата, гледано од аспект на зголемување на економската активност, е забележано и кај двете кризи, при што со послаб интензитет кај Хипотекарната криза/ГФК.

2. Од аспект на состојбата на буџетот кај земјите, постојат разлики помеѓу двете кризи. Кај азиските земји пред кризата главно е забележан буџетски суфицит, за разлика од земјите од Хипотекарната криза/ГФК каде што се бележи буџетски дефицит, кои се интензивира во кризниот период. Кај азиските земји, буџетски дефицит се забележува во време на кризата и во пост-кризниот период. Воедно, да потсетиме дека една од главните критики на интервенцијата на ММФ во Азиската криза, беше насочена токму во делот на буџетскиот суфицит. ММФ побара од азиските земји да воведат

Графикон 6.18:

Извор: Светска банка, интернет-страници на централните банки

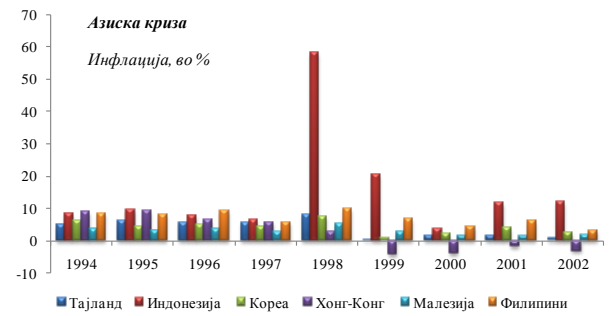
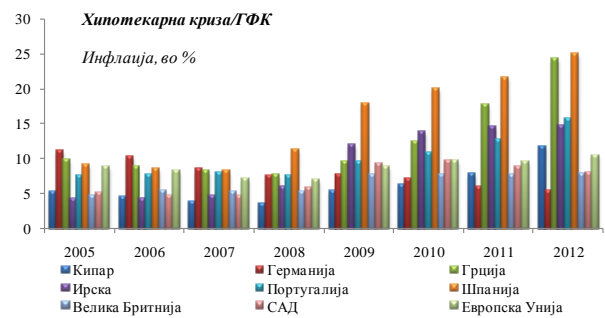
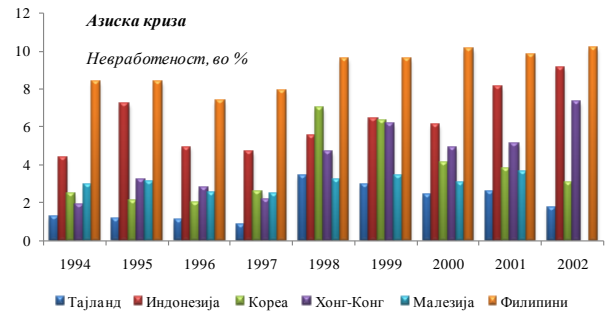
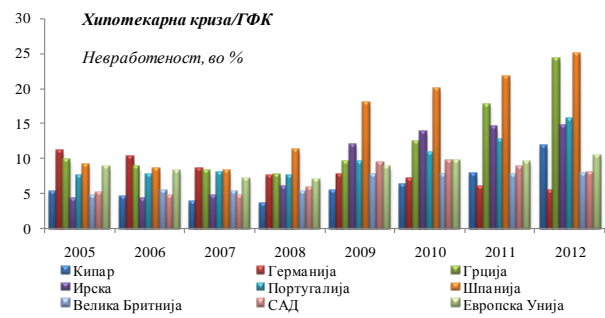
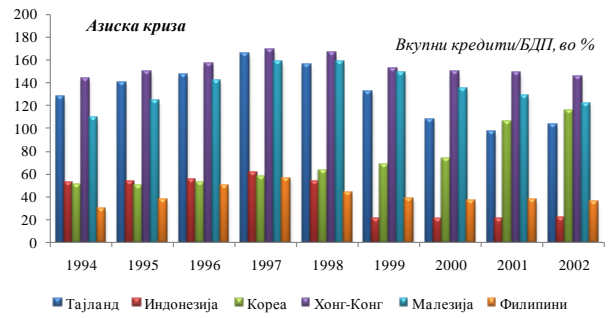
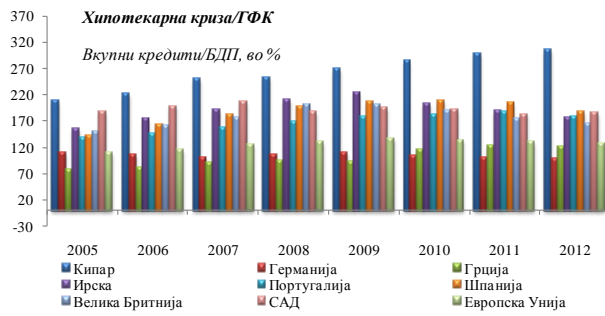
рестрективна политика која дополнително го забави економскиот раст. На Графиконот 6.18 е прикажан БДП по одбрани земји, како и нивните буџетски суфицити и дефицити.

3. Од аспект на **учеството на кредити во БДП**, кај земјите од Хипотекарната криза/ГФК се забележуваат значително високо ниво на овој показател за целиот период на анализа. Кај Азиските земји, високи стапки на учество на кредитите во БДП се регистрирани само кај Тајланд, Хонг-Конг и Малезија, додека кај останатите земји е под 100%. Воедно, највисоко учество на кредитите во БДП кај азиските земји е регистрирано во кризниот период имено 1998 година, за потоа постепено да се намалува (графикони 6.18).

4. Појавата на **невработеноста** и нејзиното интензивирање најчесто се поврзува со забавување на економската активност и влошување на економските перформанси на земјата. Така, и кај двете групи на земји, во периодите пред појавите на Азиската криза и ХК/ГФК регистрирани се ниски стапки на невработеност, посебно кај азиските земји. Намалувањето на економската активност, и појавата на првите знаци на финансиска криза води кон раст на стапките на невработеност. Тие се намалуваат со постепено повлекување на последиците од кризите. Овој тренд е забележан и кај двете кризи. (Графикон 6.19).

5. Од аспект на годишната стапка на **инфлација**, пред појавата на кризата, повисока стапка на инфлација е забележана кај азиските земји, во однос на земјите од ХК/ГФК. Притоа, треба да се има во предвид дека најголем дел од земјите вклучени во глобалната финансиска криза имаат стратегија на таргетирана инфлација, со која стапката на инфлацијата се дефинира на околу 2%. Зголемување на инфлаторните притисоци е регистрирано во екот на двете кризи, за да во периодот на опоравување дојде до нивно намалување (Графикон 6.19).

Графикон 6.19:

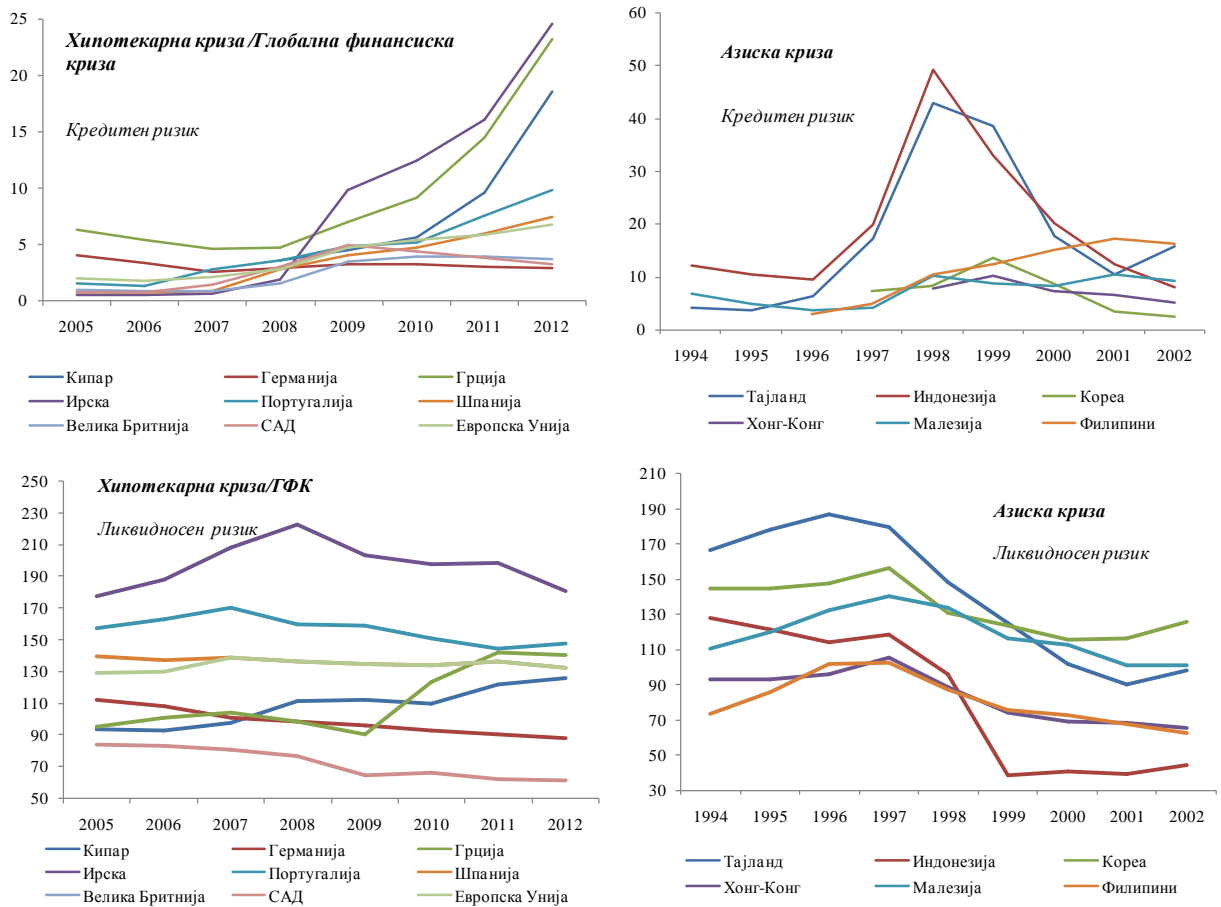
Извор: Светска банка, интернет-страници на централните банки

➤ **Кредитниот и ликвидниот ризик**

Една од разликите помеѓу двете кризи е и начинот на кои се *пристапи кон решавањето на нефункционалните кредити*. Во случајот на Азиската криза, генерално постоеше политика за превземање на нефункционалните кредити од страна на владите. Подоцна се дозволи и влез на приватен капитал во форма на странски откуп на локалните банки (Khor. E, Xiong. K, 2008). Во случај на хипотекарната криза, се користеа различни политики од откуп на лошите средства и гаранции од страна на државата, преку рекапитализација, до продавање на инвеститори од различни земји.

Анализата на **индикаторот за кредитен ризик**, преку, учество на нефункционални кредити во вкупни кредити, покажува дека во анализираните периоди на двете кризи, се забележува повисок кредитен ризик кај азиските земји, во споредба со земјите дел од хипотекарната криза/ГФК. Од аспект на динамиката на кредитниот ризик, се забележуваат разлики помеѓу двете кризи. Во периодот на кризата, учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити се зголемува и кај Азиската криза и кај Хипотекарната криза/ГФК. Највисок кредитен ризик кај азиските земји е регистриран во периодот на кризата, за потоа тој постепено да се намалува. Од друга страна пак, кај хипотекарната криза/ГФК нефункционалните кредити продолжуваат да растат, и во пост-кризниот период (Графикон 6.20).

Графикон 6.20:

Извор: Светска банка, интернет-страници на централните банки

Од аспект на *индикаторот за ликвидниот ризик*, мерен преку соодносот кредити/депозити, се регистрира различна динамика кај двете кризи. Кај азиските земји, во пред-кризниот период, односот кредити/депозити постојано се зголемува, и претежно овој показател е над 100%, при што највисоко ниво достигнува пред кризата. Контракцијата на показателот започнува во време на кризниот период при што продолжува и во наредните години, при што доаѓа приближно и до 100%. Од друга страна, овој показател е различен помеѓу земјите од хипотекарната криза/ГФК. Така, САД, Кипар, Грција бележат двоцифрен сооднос на кредити/депозити, додека во некои земји како што се Португалија и Ирска, овој показател достигнува и до 200%. Динамиката во пост-кризниот период е исто така различна. Сепак, ликвидниот ризик кај земјите од Хипотекарната криза/ГФК главно е повисок во однос на азиските земји (Графикон 6.20).

Според анализата на индикаторите може да се заклучи дека кај земјите од

групата на Азиската криза е забележан повисок кредитен ризик, а понизок ликвиден ризик во однос на земјите од групата на Хипотекарната криза/ГФК, и обратно.

➤ **Кластер-анализа**

На крајот од оваа споредба сличностите и разликите ги проследуваме преку компаративна кластер анализа на кредитниот и ликвидниот ризик кај двете кризи.

Кластер-анализа претставува статистички метод којшто се користи за групирање на определени индикатори со слични карактеристики. Во рамките на оваа кластер анализа дефинираме четири таканаречени кластери за секоја од кризите. Притоа, кластерите се однесуваат на следниве макроекономски индикатори: реален годишен економски раст, годишен раст на инфлација, годишен раст на невработеност и учество на кредити во БДП. Притоа, во секој од овие кластери земјите се делат на две групи: со пониски и повисоки остварувања на определениот економски индикатор. Граничната вредност според коишто се дефинираат двете групи се нарекува медијана. Медијана се добива како средна вредност од просечните вредности на определениот економски индикатор за цела група на земји во определен временски период. Сите земји коишто имаат просечни вредности за тој индикатор над медијаната се класифицираат во земји со високи вредности на тој индикатор (Група Hi), додека оние под медијаната со пониски вредности (Група Lo). Потоа се анализираат движењата на ликвидниот и кредитниот ризик во двете групи на земји според определениот економски индикатор. Овие анализи се прават посебно за азиската криза и хипотекарната криза/ГФК. Периодот на анализата е поделен на три потпериоди: пред кризата, за време на кризата и после кризата.

Табела 6.8:

Основни чекори во поставувањето на методолошката рамка

1. Дефинирање на кластерскиот пристап за секоја од кризите - цели
2. Избор на земји за анализа
3. Определување на периоди: пред кризата, за време на кризата и после кризата
4. Избор на кластери за макроекономски индикатори
5. Поделба на земјите на две групи од аспект на индикаторите .
6. Определување на гранична вредност - медијана и нејзината примена
7. Мерење на секој индикатор по групи-земји и временски периоди
8. Анализирање на движењата на ликвидниот и кредитниот ризик

Табела 6.8:

Основни чекори во поставувањето на методолошката рамка

9. Споредба - остварување на целта на кластерскиот пристап: „сличности и разлики“

Вклучени земји во анализата:

Азиска криза	Хипотекарна криза/ГФК
Тајланд	Кипар
Индонезија	Германија
Кореја	Грција
Хонг-Конг	Ирска
Малезија	Португалија
Филипини	Шпанија
	Велика Британија
	САД
	ЕУ

Временски период на анализата:

	Азиска криза	Хипотекарна криза/ГФК
пред криза	1990-1996	2000-2006
криза	1997-1998	2007-2009
после криза	1999-2002	2010-2012

Hi	>	median (просечна средна вредност)
Lo	<	

Целта на оваа анализа е да се споредат движењата на кредитниот и на ликвидниот ризик во земји со различни економски перформанси, во рамките на двете кризи.

❖ **Кластер I: Кредитен и ликвиден ризик и реален БДП**

Како што е веќе потенцирано, поврзаноста помеѓу движењата на економската активност и индикаторите за ликвиден и кредитен ризик е трајна карактеристика. Земајќи го во предвид претходно посочениот методот, земјите ги делиме на земји со повисок раст на реален БДП (Група Hi) и земји со понизок реален БДП (Група Lo). Прагот којшто се користи е просечната средна вредност (медијана) на годишниот раст на реалниот БДП којшто е различна за секој период од анализата.

Табела 6.9:

Годишен раст на реален БДП, во %-*MEDIANA*

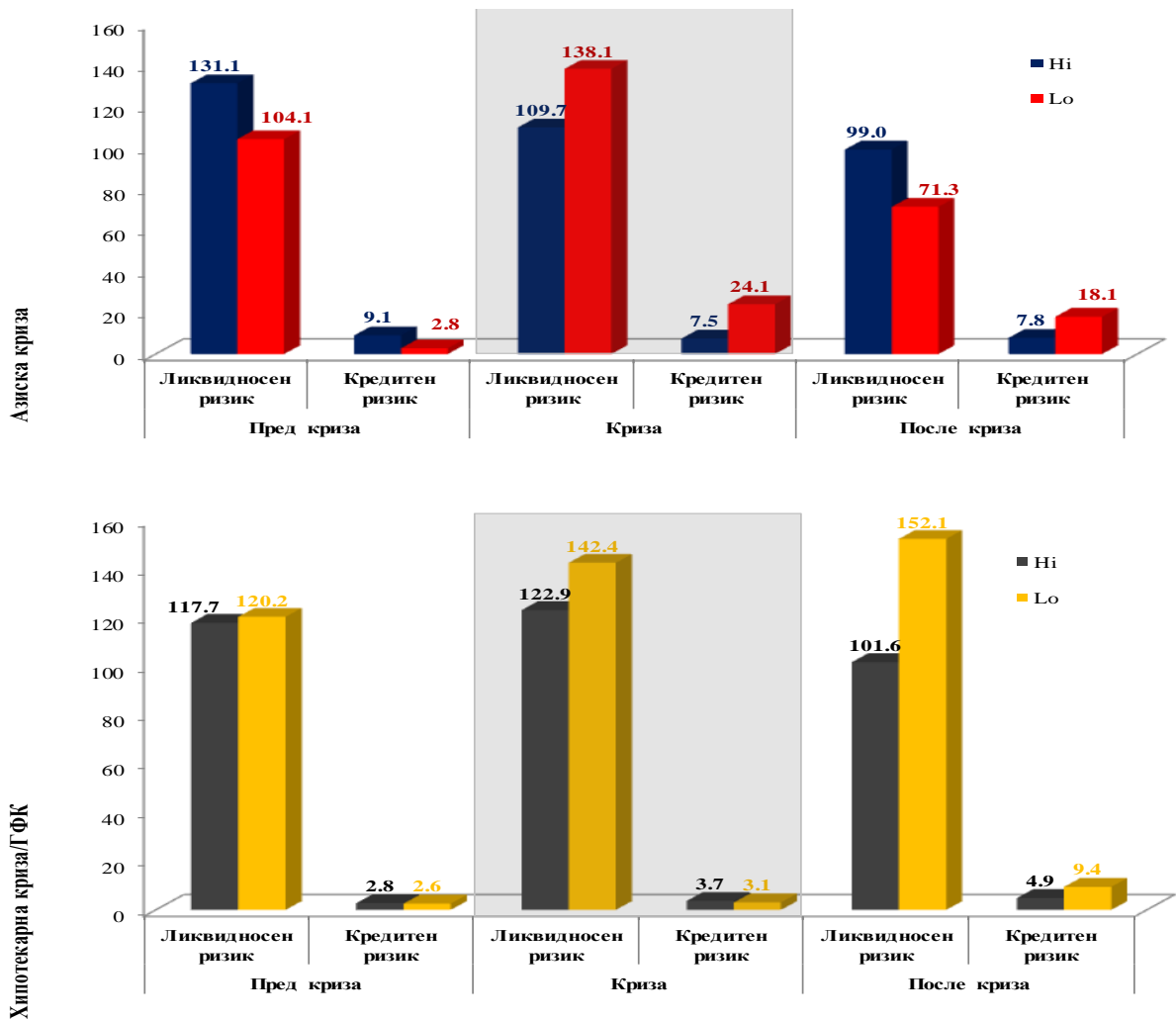
	Азиска криза	Хипотекарна криза/ГФК
пред криза	7.9	3.1
криза	-0.4	-0.3
после криза	4.1	0.8

Во услови на стабилен економски раст, земјите вообичаено забележуваат намалување на нефункционалните кредити и висок сооднос на кредити/депозити. Со

примената на кластер методот, го следиме движењето на кредитниот и ликвидниот ризик кај земјите со повисок БДП, (група Hi) и земјите со понизок БДП (група Lo) во однос на медианата, кај двете кризи посебно (графикон 6.21). Од аспект на показателот *кредити/депозити*, кој го симболизира ликвидносниот ризик, кај азиската криза како и кај ХК/ГФК, земјите со стабилен економски раст (**Групата Hi**) во *периодот пред кризата* бележат слична динамика на овој показател, којшто и во двата случаеви изнесува над 100%. Имено, пред појавата на кризите, банките располагаат со солиден кредитен раст, при што како извор на финансирање покрај депозитите користат и други финансиски инструменти, коишто многу често со себе носат определен инвестициски ризик. При тоа, повисок показател на кредити/депозити укажува на фактот дека банките во ова време имале и помала ликвидност за себе, односно помалку капитал да реагираат веднаш на некои непредвидливи настани. Со тоа се оценува дека банките пред кризите, биле изложени и на поголем ликвидносен ризик. Во *периодот на кризата*, соодносот на кредити/депозити кај азиските земји се намалува, додека кај земјите од ХК/ГФК доаѓа до умерено зголемување. Сепак и покрај различната динамика, земјите со солиден економски раст во рамките на двете кризи, имаат показател на кредити/депозити помеѓу 110-120%. Во *периодот на оздравување*, соодносот на кредити/депозити се намалува и кај двете кризи, при што овој показател изнесува околу 100%. Во овој период, банките водат попретпазлива политика на побавно кредитирање и одржување на соодветна депозитна база (ликвидни средства), којашто би можеле да ја искористат во секое време.

Кај земјите од групата со послаб економски раст (**Групата Lo**) може да се утврди сличен правец на движењето на кредити/депозити и кај двете кризи. Така, пред кризата и кај двете групи на земји, показателот кредити/депозити е над 100%, при што и во двата случаеви тој се зголемува во периодот на кризата. Во посткризниот период се регистрира различна динамика на кредити/депозити кај азиските земји и кај земјите од ХК/ГФК, при што кај првите доаѓа до драстично намалување на овој показател, додека кај последната глобална криза понатамошно умерено зголемување на соодносот на кредити/депозити.

Графикон 6.21:

Од аспект на *нефункционалните кредити*, кај азиските земји со солиден економски раст (Групата Hi) во периодот на кризата се забележува намалување на учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити. Една од причините за тоа може да се најде и во самиот методолошки пристап, при што земјите со највисок НПЛ се соочуваат со пад и забавување на економскиот раст и преминуваат во групата со низок БДП (Групата Lo). Во пост-кризниот период, азиските земји ја задржуваат истата стапка на НПЛ. Од друга страна, земјите од Групата ХК/ГФК бележат континуиран раст на НПЛ/вкупни кредити во сите три периоди на анализа. *И покрај ваквата динамика, сепак кредитниот ризик кај азиската криза е значително повисок во споредба со хипотекарната криза/Глобалната финансиска криза, кај земјите со повисок економски раст.* Кај земјите со пониски економски остварувања (Групата Lo), кредитниот ризик во услови на криза се зголемува и кај двете кризи, при што во пост-

кризниот период доаѓа до мало намалување кај азиските земји, додека кај земјите од ХК/ГФК продолжува да расте. Но, и покрај тоа, и во овој случај, азиските земји бележат повисок кредитен ризик во споредба со земјите од ХК/ГФК.

Според анализата, може да се заклучи дека земјите со солиден економски раст и кај Азиската криза и кај ХК/ГФК, одржуваат сличен сооднос на кредити/депозити, од околу и над 100% или умерено висок ликвиден ризик. Определена разлика се забележува кај земјите со послаб економски раст каде што кредити/депозити е помал кај азиските кризи, наспроти земјите од ХК/ГФК коишто го задржуваат показателот над 100%. Притоа, регистриран е и повисок кредитен ризик кај азиските земји во однос на земјите од ХК/ГФК, посебно нагласен кај земјите со послаб економски раст.

❖ **Кластер II: Кредитен и ликвиден ризик и инфлација**

Во услови на повисока инфлација, доаѓа до зголемување на цените во економијата и со тоа до намалување на расположливиот доход на приватниот сектор. Помеѓу другото, инфлацијата ја влошува ликвидноста на банките, кредитната способност за отплата на долговите од страна на кредитнокорисниците кон банките, итн. Од друга страна, антиинфлациските мерки на монетарната власт, исто така влијаат врз ликвидносниот и кредитен ризик на банките. На пример, една од монетарните мерки која е насочена кон смирување на инфлацијата е зголемување на референтната каматна стапка, која влијае врз растот на каматните стапки на банките.

Табела 6.10:

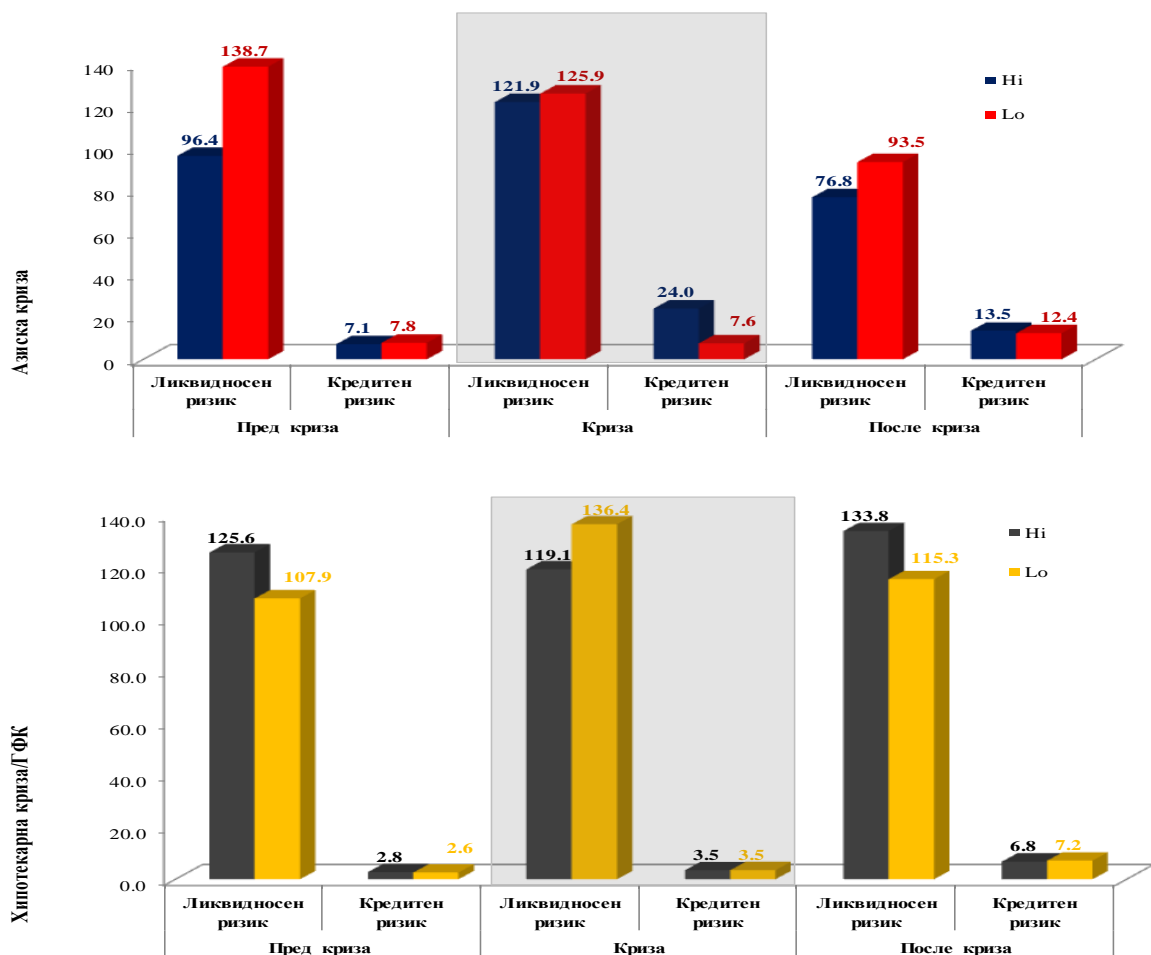
Инфлација, годишна промена, во %-**MEDIANA**

	Азиска криза	Хипотекарна криза/ГФК
пред криза	7.5	2.9
криза	6.4	2.2
после криза	2.2	2.5

Анализата на инфлацијата во рамките на двете кризи, покажува дека азиските земји се соочиле со повисока инфлација од онаа на земјите од ХК/ГФК. Нивото од 2% на инфлација се постига во посткризниот период, кога и најголем дел од азиските земји почнуваат да ја применуваат стратегијата на таргетирана инфлација (цел: инфлација на

околу 2%). Од аспект на земјите со повисока инфлација (**Групата Hi**) во периодот на криза кај азиските земји забележано е зголемување на кредити/депозити, додека кај земјите од ХК/ГФК доаѓа до намалување на овој показател (Графикон 6.22). Во посткризниот период, пак се забележува обратен тренд, при што кредити/депозити се намалува кај азиските земји, додека кај ХК/ГФК се зголемува. За разлика од земјите со поголеми инфлаторни притисоци, земјите со пониска инфлација (**Групата Lo**), имаат слична динамика на показателот кредити/депозити во рамките на двете кризи. Така, кај азиските земји, овој показател континуирано се намалува, додека кај земјите од Групата ХК/ГФК расте за време на кризата, но се намалува во посткризниот период како што е случај и со азиските кризи.

Графикон 6.22:

Од аспект на кредитниот ризик, следен преку учеството на нефункционални кредити во вкупните кредити, кај земјите со повисоки инфлаторни притисоци (**Групата Hi**) и во рамките на двете кризи, доаѓа до зголемување на нефункционалните кредити во

периодот на екот на кризата. Тоа е и очекувано, имајќи ги во предвид зголемените трошоци како резултат на растот на цените. Во посткризниот период, пак, се забележува намалување на НПЛ кај азиските земји, додека кај земјите од ХК/ГФК продолжува растот. Кај земјите со ниска инфлација (**Групата Lo**) во рамките на двете кризи, се забележува главно зголемување на кредитниот ризик во кризниот и во пост-кризниот период. Но и покрај тоа, нефункционалните кредити во посткризниот период кај азиските земји се речиси двојно повисоки од оние кај земјите од ХК/ГФК.

Според анализата, азиските земји со повисока, но и со пониска инфлација имаат главно пониска стапка на кредити/депозити, односно понизок ликвиден ризик во однос на земјите од ХК/ГФК. Од аспект на кредитниот ризик, кај азиските кризи е забележано повисоко учество на нефункционалните кредити во вкупните кредити, посебно нагласено кај земјите со висока инфлација. Кај земјите од ХК/ГФК позначајна разлика нема помеѓу стапките на учестото на нефункционалните кредити во вкупните кредити кај земјите со висока и ниска инфлација. Една од причините е примената на таргетот на инфлација од 2% кај оваа група на земји.

❖ **Кластер III: Кредитен и ликвиден ризик и кредити/БДП**

Од аспект на учеството на кредитите во БДП, може да се забележи дека овој показател е понизок кај азиските земји во однос на земјите од ХК/ГФК во целиот период на анализата.

Табела 6.11:

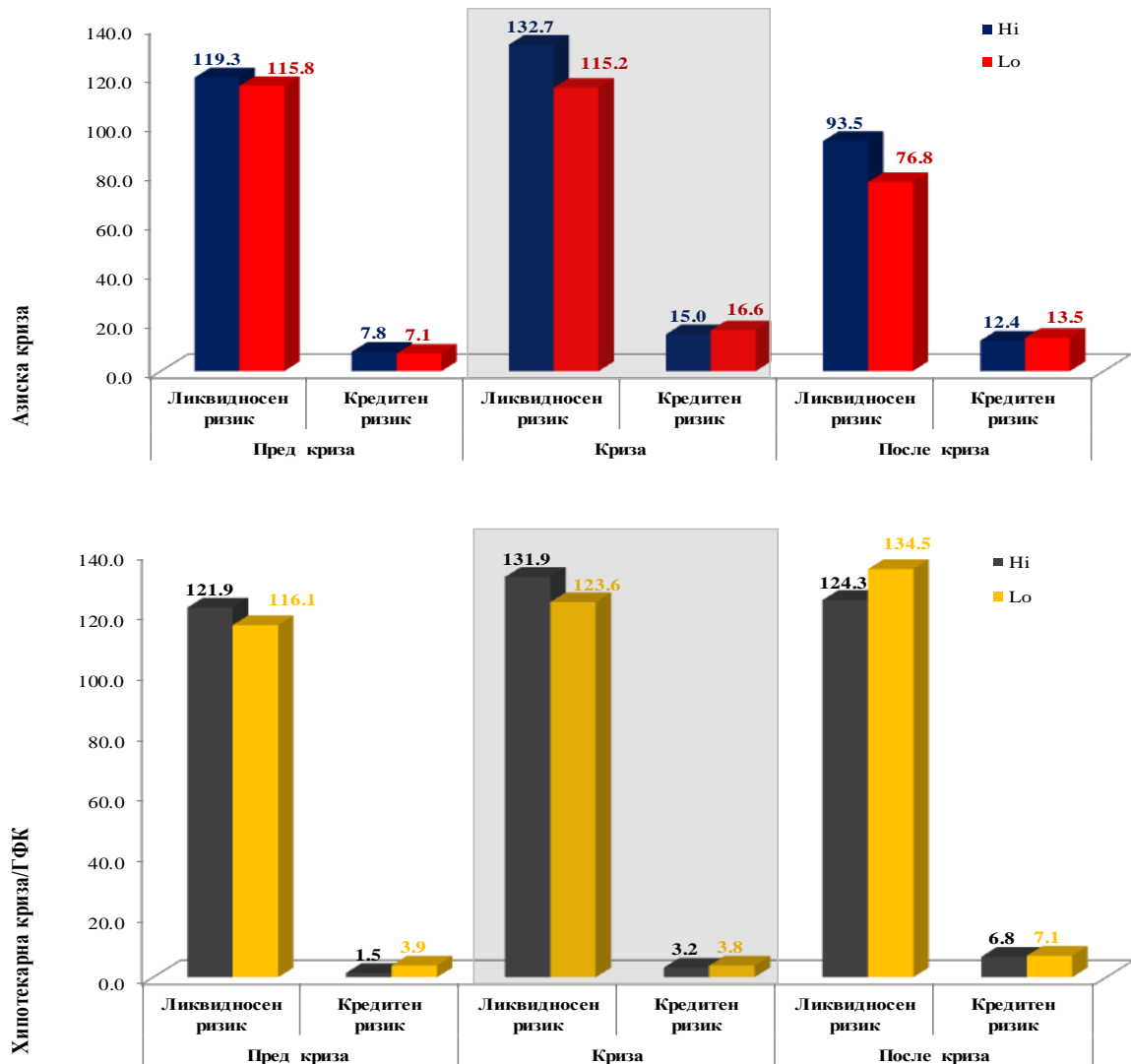
Кредити/БДП, во %-**MEDIANA**

	Азиска криза	Хипотекарна криза/ГФК
пред криза	77.4	126.2
криза	109.4	193.1
после криза	100.5	184.9

Кај земјите со повисоко учество на кредити во БДП (**Групата Hi**), забележан е ист тренд на движења кај кредити/депозитите во рамките на двете кризи, при што во кризниот период доаѓа до зголемување на овој показател, а во пост-кризниот период, неговото намалување (Графикон 6.23). Овие движења делумно се објаснуваат и со тоа

што во кризниот период и кај двете кризи е забележано зголемување на учеството на кредити во БДП. Кај земјите со пониско учество на кредити во БДП (**Група Lo**), во рамките на азиската криза, соодносот на кредити/депозити пред и за време на кризата е стабилен, за да се намали под 100%, во пост-кризниот период. Кај земјите од ХК/ГФК, забележан е континуиран раст на кредитите/депозити во сите трите периоди на анализа.

Графикон 6.23:

Од аспект на нефункционалните кредити, во рамките на Азиската криза и кај земјите со висок кредити/БДП и со низок кредити/БДП (**Групата Hi и Групата Lo**) забележа раст во кризниот период, за потоа да регистрира пад во пост-кризниот период. Слично движење на НПЛ е забележано и кај земјите од Хипотекарната криза/ГФК, пр

што растот на нефункционалните кредити кај земјите со високо и ниско учество на кредити во БДП, продолжува и во посткризниот период. Сепак, и покрај растот на НПЛ во време на последната криза, тие се двојно помали од оние, во време на азиската криза.

Според анализата, може да се заклучи дека азиските земји со високо, но и ниско учество на кредити во БДП имаат понизок ликвиден ризик во однос на земјите од ХК/ГФК. Од аспект на кредитниот ризик и покрај повисокиот ризик кај азиската криза, нема видни разлики помеѓу земјите со високо, но и ниско учество на кредити во БДП.

❖ **Класстер IV: Невработеност и кредитен и ликвиден ризик**

Зголемената невработеност предизвикува намалување на расположливиот доход на населението, и воедно зголемување на задолженоста кон банкарскиот систем. Така, при пораст на невработеноста се очекува пораст на нефункционалните кредити и намалување на депозитите во банкарскиот систем. Во анализираните периоди, повисока невработеност е забележана кај земјите од ХК/ГФК, во споредба со азиските земји. И покрај различниот интензитет, и во двете кризи, стапката на невработеност континуирано се зголемува.

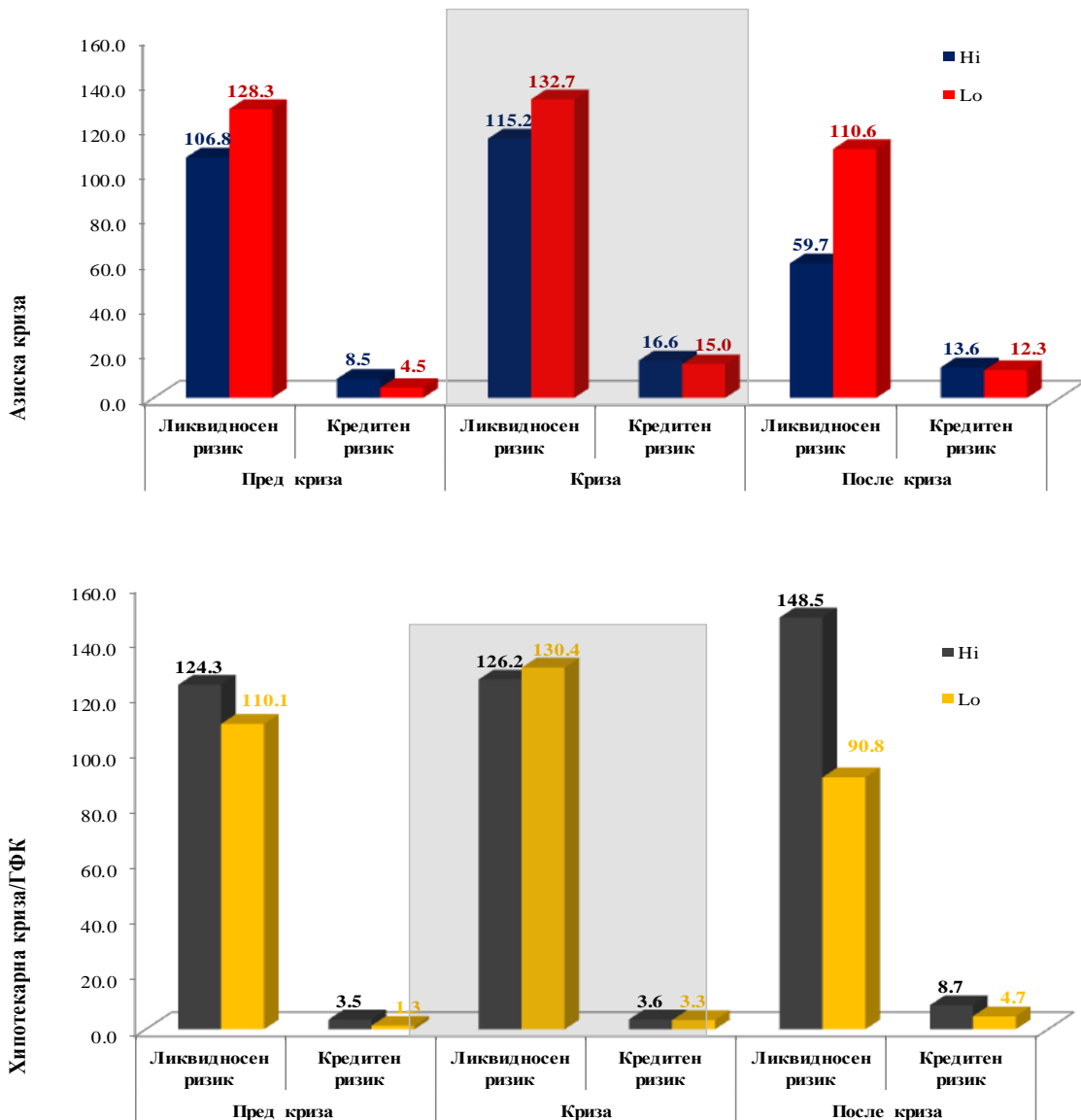
Табела 6.12:

Невработеност, годишна промена, во %-*MEDIANA*

	Азиска криза	Хипотекарна криза/ГФК
пред криза	3	5.9
криза	4.1	7.7
после криза	5.1	9.6

Од аспект на индикаторот за ликвидносен ризик, во кризниот период кај азиските земји со висока невработеност (**Групата Hi**), се забележува раст на кредити/депозити, по што следи силно намалување во пост-кризниот период. (графикон 6.24). Кај земјите од ХК/ГФК забележана е иста динамика во кризниот период како и кај азиските криза, но овој показател продолжува да расте и во посткризниот период. Кај земјите со пониска невработеност (**Групата Lo**) забележана е иста динамика на кредити/депозити и кај двете кризи, односно раст на овој показател во кризниот период и пад во пост-кризниот период.

Графикон 6.24:

Од аспект на кредитниот ризик, кај азиските земји со висока и ниска невработеност (**Групата Hi и Групата Lo**) има раст на нефункционалните кредити во време на кризата, и нивно мало намалување во пост-кризниот период. Кај земјите дел од ХК/ГФК, забележано е континуирано зголемување на нефункционалните кредити и кај двете групи на земји (со висока и ниска невработеност).

Може да се заклучи дека кај земјите со повисока невработеност кај Азиската криза, има понизок ликвиден ризик во однос на земјите со повисока невработеност од ХК/ГФК, додека кај земјите со пониска невработеност, состојбата е обратна. Од аспект на кредитниот ризик, земјите со повисока

невработеност и во рамките на двете кризи имаат повисок кредитен ризик во однос на земјите со пониска невработеност. Притоа, и во овој случај, нефункционалните кредити кај ХК/ГФК се пониски во споредба со азиската криза.

Според кластер анализата повторно потврдуваме дека кај азиската криза е регистриран понизок ликвиден ризик, а повисок кредитен ризик во споредба со хипотекарната криза/глобална финансиска криза. Движењата на кредитниот и ликвидносниот ризик и кај двете кризи се детерминирани од економските перформанси на земјите. Земјите со пониски перформанси, (понизок економски раст, повисока инфлација, зголемена невработеност) се почувствителни на промените на ликвидноста на банките и забележуваат повисоки нефункционални кредити. Притоа, овие земји се поранливи во рамките на азиската криза, отколку кај ХК/ГФК.

*„Банкарството е најтешко
регулирана индустрија во светот.
Регулациите не ги решаваат работите.
Супервизијата ги наоѓа решенијата“*

Вилбур Рос, амерички инвеститор

7. Улогата на Базел III во превенција на банкарските кризи

Базелските принципи и спогодби коишто претставуваат регулаторна рамка за работењето на банките се присутни во повеќе глави на овој труд. Затоа, во оваа глава, се става акцентот на Базел III само од аспект на неговата улога во превенцијата од кризи.

Последната глобална финансиска криза ги покажа слабостите во управувањето со ризиците кај банките и немоќта на националните и меѓународни регулативи да се справат со развојот на причините за појава на кризата. Надвор од регулацијата останаа: начините на користење на интензивните капитални приливи, преголемата експанзија на пазарот на деривати, користењето на бројни инструменти кои беа надвор од билансите на банките, стимулираната кредитна побарувачка која доведе до слабеење на традиционалните банкарски критериуми при доделување и вреднување на кредитите, високата задолженост на банките, зголемувањето на ликвидносниот ризик и другите ризици и низа други слабости во финансискиот систем. Воедно, последната криза покажа дека во услови на недоволна регулација и контрола, голем број банки неиздвојувале доволно капитал или пак недоволно квалитетен капитал за апсорпција на постоечките ризици.

Одговорот на кризата од страна на Базелскиот комитет за супервизија следеше во декември 2010 година, со донесувањето на новата регулаторна рамка Базел III. Унапреден во однос на Базел II, тој се насочи токму кон актуелните слабости на финансиските пазари и финансискиот систем. На следната табела накратко ги прикажуваме оние слабости на Базел II, кои во најголем дел се оценуваат како „иницијални“ за извршените унапредувања во Базел.3 (Mačerinškienė, I, Ivaškevičiūtė. L., Railienė. G, 2014).

Табела 7.1:

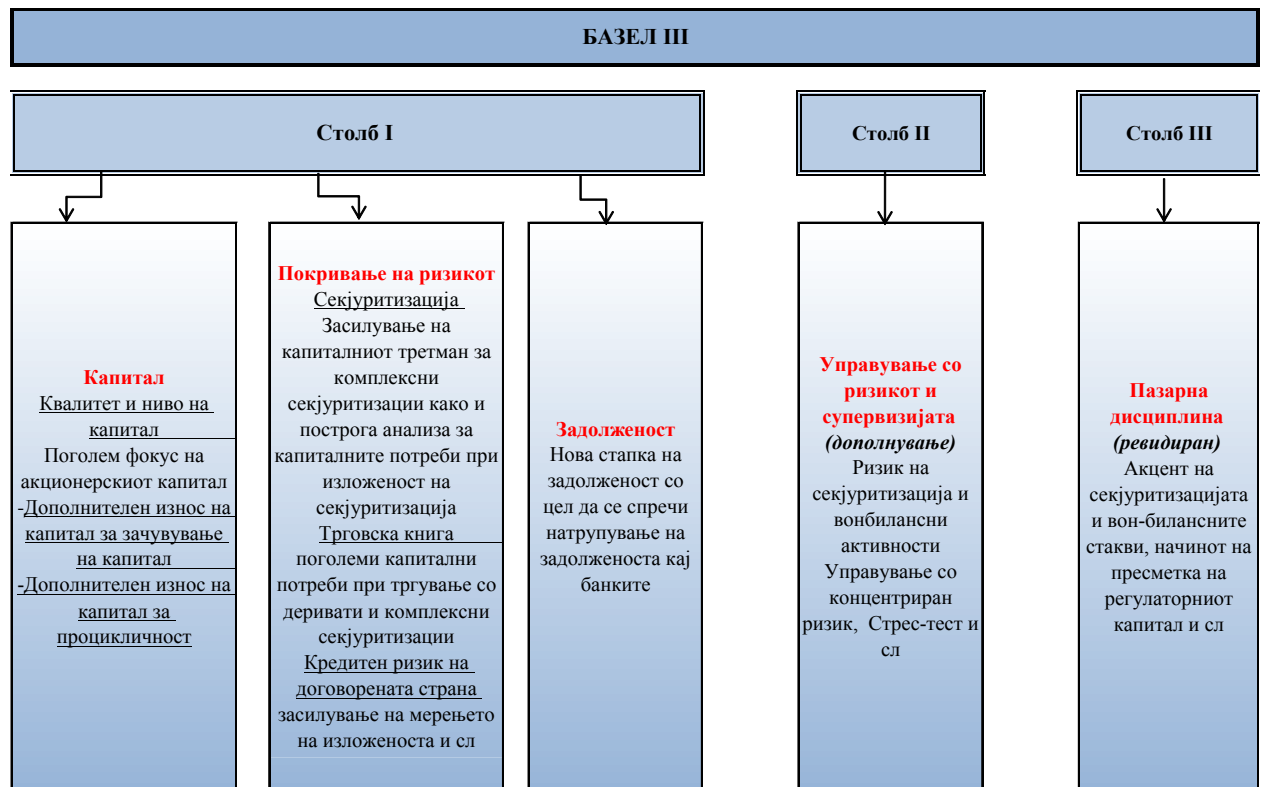
Основни критики на Базел II	Основни унапредувања на Базел III
Нејасна и нецелосна дефиниција на капиталот	Нова дефиниција на капиталот: - ниво на капитал 1, Ниво на капитал 2, - ниво на капитал 3 елиминирано
Несовпаѓање со пазарните загуби кај неплаќањето на другата страна	Зголемување на капиталните барања: - повисоки стандарди за управување со колатералот, - повисоки капитални барања за ОТС дериватната изложност...
Процикличноста на банкарскиот систем со тенсеција на зголемување на осцилациите на бизнис циклусот	Нов зачтитен капитал New capital buffers: - дополнителен капитал, - контрацикличен капитал
Недоволен мониторинг на финасирање на гепот: депозити/кредити	Нови стандарди за ликвидноста: - стапка на покриеност на капиталот -стапка на нето-стабилни извори на финасирање
Незадоволителни промени во проценката на дериватите и вонбилансните ставки	Нов леверид: - леверид геп
Преценета улога на рејтинг агенциите во вреднување на ризикот на средствата	Нов стандард: - критериуми за користење надворешни агенции -проценка кај интерниот рејтинг заедно со надворешните агенции

BIS 2011

Унапредувањето се однесува на капиталната и ликвидносната рамка. Од бројните цели на Базел III, ја истакнуваме регулацијата за издвојување средства, односно капитал во „добри времиња“, со цел тие да послужат на банката во „лоши времиња“ односно, во време на рецесија или загуба. Една од основните новини на Базел III е: дефинирање на дополнителен капитал којшто ќе ја заштити банката од непредвидливи случувања како и воведување на меѓународен ликвидносен стандард.

Базел III како одговор на последната криза, ги третира евидентираниите слабости на банкарскиот систем кои станаа причина за појавата на кризата. Така, во сите свои столбови посебен акцент става на секјрутизацијата како и на вонбилансната изложеност, коишто беа дел на механизмот на појавата и ширењето на оваа криза. Во следниот Графикон ги претставуваме некои од главните компоненти на Базел III (Basel III Handbook, Accenture, High Performance):

Графикон 7.1:

Извор: Basel III Handbook, стр 58-59

Со новата поставеност на Базел III, банките треба да бидат подготвени да се справат со ризиците, уште пред да се соочат со нив. Затоа се бара банките да имаат доволно капитална и ликвидна покриеност, пришто да посветат посебно внимание на секјуритизацијата, вонбилансните ставки како и на кредитниот ризик.

Во следниов дел ќе ги прикажеме главните новинина Базел III, што се однесуваат на капиталната и ликвидносната рамка:

- **Зголемување на нивото на капиталот** Со новата базелска спогодба акцент се става на основниот капитал, или поточно на акционерскиот капитал (како што се обичните акции и задржаната добивка), а во втор план се должничките инструменти. Едни од главните промени се: зголемување на минималниот однос помеѓу акционерскиот капитал и ризично пондерираната актива од 2% на 4,5%, зголемување на стапката на основниот капитал (ниво 1-Тиер 1) од 4% на 6%, додека вкупната стапка на адекватност на капиталот од 8% останува непроменета (НБРМ, 2010) .

Со Базел III се воведуваат два дополнителни износи на потребен капитал: за зачувување на капиталот (*capital conservation buffer*) и контрацикличен капитал

(*countercyclical buffer*) со кои се зголемува потребното ниво на капитал, и се прави банката поотпорна на надворешните шокови.

Дополнителен капитал за зачувување на капиталот Во овој капитал е вклучен само акционерскиот капитал, и тој треба да изнесува најмалку 2,5% од ризично пондерираната актива. Овој капитал треба да се издвојува во текот на целиот економски циклус. Дел од целите се, овој дополнителен капитал да овозможи: банката да има доволно капитал за нејзиното тековно работење; добивката да не биде целосно распределена во дивиденди (како што беше случај пред глобалната финансиска криза), туку да се искористи за зголемување на капиталот на банката и со тоа зачувување на нејзината стабилност; превентивна улога, банката да има доволно капитал во секое време и да биде спремна за непредвидливи случувања.

Дополнителен капитал, т.е. противцикличен капитал Овој капитал може да се состои само од акционерски капитал, и претставува од 0 до 2,5% од активата пондерирана според ризици. Се издвојува над дополнителниот износ за зачувување на капитал. Има превентивна улога, при што директно се поврзува со актуелните трендови во економијата, односно со експанзивен кредитен раст и служи превентивно како заштита од кредитниот ризик. Потребата за ова потекнува од ранливоста на економијата во услови на кредитен бум, за кој, веќе е потенцирано дека е еден од најчестите предуслови за појавата на банкарските кризи.

Според новите измени на Базел III, во капиталната структура на банката, акционерскиот капитал/активата пондерирана според ризик достигнува и до 9,5%, доколку се земе минималниот капитал и двата дополнителни износи за зачувување на капиталот (4,5%+2,5%+2,5%). Основниот капитал пак се зголемува до 11%, доколку се земе во предвид минимумот од 6%, плус двата дополнителни капитала од вкупно 5%

Стапка на задолженост - Стапката на задолженоста (leverage ratio) претставува однос помеѓу основниот капитал и вкупната актива (билансна и вонбилансна). Цел е да се има подобро согледување за капиталот на банката и за расположивите средства кои ги има. Имено, со адекватноста на капиталот, се гледа само учеството на капиталот во ризичната актива, додека со новата стапка се зема вкупната актива. Стапката на задолженост може да изнесува најмалку 3%.

- **Нови ликвидносни стапки** - Новите стапки на ликвидност со Базел III веќе беа спомнати во делот на овој труд, посветен на ликвидносниот ризик. Сепак, во следниот дел ќе дадеме краток осврт на овие нови ликвидносни стапки, кои претставуваат едни од главните категории на новата Базелска спогодба.

Стапка за покриеност на ликвидноста - Оваа стапка се однесува на краткорочните ликвидносни потреби на банката. Претставува однос помеѓу износот на висококвалитетна ликвидна актива и нето-паричните одливи во следните 30 дена и не смее да е пониска од 100%. Во висококвалитетна ликвидна актива спаѓаат парични средства, пазарни хартии од вредност (издадени од држави, централна банка, јавни претпријатија и мултилатерални развојни банки) и резервите кај централната банка. Нето-паричните одливи пак претставуваат разлика помеѓу очекуваните парични одливи и очекуваните парични приливи (кумулятивни износи) коишто можат да настанат во определени стрес сценарија (НБРМ, 2010). Целта на оваа стапка е да се овозможи банката да поседува доволно високо квалитетна ликвидна актива за покривање на потребите за финансирање за период до 30 дена во услови на шокови.

Стапка на нето стабилни извори на финансирање - Со оваа нова стапка треба да се покријат долгорочните ликвидносни потреби на банката. Претставува однос помеѓу расположливите стабилни извори на финансирање и потребните стабилни извори на финансирање. Во рамките на расположливи стабилни извори на финансирање влегуваат капиталот, преференцијалните акции со рочност еднаква или поголема од една година, обврските со резидуална рочност од една или повеќе години и износот на стабилни депозити без рочности или со рочност помала од една година. Потребните стабилни извори на финансирање го претставуваат износот на средствата потребни за финансирање на активните билансни и вонбилансни позиции на банката. Цел на оваа стапка е согледување на ликвидносниите потреби на банката на долг рок.

Неспорно, со Базел III се воведуваат нови стапки коишто не беа опфатени со претходните базелски спогодби, а истовремено има и зголемување на веќе постоечките стапки. Во следнава Табела ги прикажуваме главните разлики помеѓу двете последни базелски спогодби: Базел II и Базел III (Kopadia, N, 2014) :

Табела 7.2:

Капитални потреби	Базел II	Базел III
Минимален вкупен капитал/Ризично пондерирана актива	8%	10,5%
Минимален Акционерски капитал/Ризично пондерирана актива	2%	4,5%-7%
Основен капитал/Ризично пондерирана актива	4%	6%
Вкупен капитал/Ризично пондерирана актива	2%	5%
Дополнителен износ за зачувување на капиталот/Ризично пондерирана актива	нема	2,5%
Стапка на задолженост	нема	3%
Процикличен капитал	нема	0%-2,5%
Минимална стапка на покриеност на ликвидноста	нема	од 2015
Минимална стапка на нето стабилни извори на финансирање	нема	од 2018

Базел III претставува комплексна регулаторна рамка којашто има за цел да ги подготви банките да се соочат со ризиците во своето работење. Како резултат на глобалната финансиска криза и лекциите коишто се научија од неа, последната Базелска спогодба најмногу има превентивен карактер (во споредба со претходните спогодби).

7.1. Базелските спогодби како заштитник или стимулатор на кризите

Базелските спогодби претставуваат главна регулаторна рамка којашто го дефинира работењето на банките: од главните елементи на банкарскиот ризик, па сè до начинот на заштита од него. Ги поставуваат темелите во супервизијата, методите на мерење на ризиците, опфатеноста на различните видови на банкарски ризици, го дефинира капиталот којшто е неопходен за тековно работење на банката, но и за заштитата од загуби или шокови. Во продолжение, се дава краток осврт на трите спогодби.

Документите на Базел I, II и III, донесоа бројни правила од областа на банкарското работење. Во 1998 година се донесе Базел I ((Basel Capital Accord 1988). Во осумдесетите години на XX век, финансиските пазари не беа во доволна мерка приспособени на условите на глобалниот пазар. Регулацијата од страна на националните законодавства не беше ефикасна да ја спречи тенденцијата на влошување на адекватноста на капиталот особено кај банките кои оперираа на

*повеќе национални пазари. Истовремено, стана видлива тенденцијата на раст на долговите особено кај земјите должници. Токму затоа, во функцијата на стабилноста на меѓународниот банкарски систем се донесе **Базел I** - договор за капиталните потреби на банкарските институции кај членките на Базелскиот комитет. Се постави заедничка стапка на солветност на капиталот за кредитните институции (во согласност со Европската унија). Документот е поделен на четири дела, при што првите два ја прикажуваат капиталната рамка: составни елементи на капиталот; систем за мерење на ризикот; стандардни стапки и транзиција и имплементација. Составни елементи на капиталот е основен капитал (основен акционерски капитал и расположиви резерви) и дополнителен капитал (резерви за валоризација на средствата, резерви за покривање на кредитен капитал, хибридни капитални инструменти и субординирани инструменти) (Bazel I, 1988) . Експлицитно правило е дека од капиталот на банката најмалку 50% треба да биде акционерски капитал и задолжителни резерви. Во функција на контролирање на ризикот на капиталот (risk weighted capital ratio) се дадоа и одредени лимити и забрани. Базел I го прифатија стотина земји.*

Базел II (2004), претставува продолжување од Базел I, кој го стави акцентот на адекватноста на капиталот и соодветно, на управувањето со капиталот. Предложените стандарди беа во функција на развивање ригорозен однос кон обезбедување на капиталот потребен за покривање на кредитните, пазарните и оперативните ризици од страна на банките. Со Базел II за првпат се вовеле оперативниот ризик. Всушност, вниманието се сврте кон управувањето со ризиците. Се донесоа нови правила, методи и техники за мерење на ризиците. Базел II има три столба : 1. минимални капитални барања, 2. надзор над адекватноста на капиталот, 3. пазарна дисциплина. Во рамки на столбот 2, за првпат е дефиниран ризикот за банките во чија функција се третира процесот на проценка на адекватноста на капиталот. Базел II ја има улогата на регулација која дејствува врз јакнење на способноста на банката за апсорпција на ризиците и одржување на нејзината солвентност. Покрај Базел II кој нема облигативен карактер (но е широко прифатен), се донесоа и директиви со облигативен карактер. На пример, со облигативен карактер за земјите членки е директивата за капитални барања. (ЦРД – Capital requirement directive). Генерална оценка е дека примената на Базел II даде ефекти, но сепак остана без влијание во спречувањето на последната криза. Во реалноста, глобалниот пазар стануваше се побогат со нови финасиски инструменти кои во голем обем се отргнаа од регулационите системи, пришто растеше апетитот за ризик и зголемувањето на опасноста за капиталот на

банките. Затоа, како клучни проблеми на постојната регулација се покажаа прудентните правила на капиталот и ликвидноста.

Базел III е одраз на континуитетот во регулациските реформи, но и одраз на предизвиците кои ги донесе последната криза. Како сет на нови правила и мерки, Базел III ја потенцира улогата на управувањето со ризиците и неговиот интегративен карактер, односно потребата за негово унапредување во рамки на управувањето со банките. Основна цел е стабилноста на финансискиот сектор што не е можно без подигање на капацитетот на банките за апсорпција на ризиците. Секако, за тоа е неопходен капитал и по обем и по квалитет, доволен за покривање на негативните ефекти од ризиците. Затоа, се дадоа нови правила за капиталот.

Комплексноста на базелските спогодби е многупати потенцирана од банките коишто ги имплементираат, посебно од банките во земјите со помалку развиени финансиски системи. Оправданоста може делумно да се најде во тоа што базелските спогодби имаат за цел да ги регулираат сите аспекти од сложената машинерија на банкарското работење. Со тоа, и невозможно е регулаторната рамка да биде едноставна и лесно прифатлива, имајќи ги во предвид бројните сегменти на банкарското работење. Од друга страна пак комплексноста на базелските спогодби може да се оцени и како негативна компонента од аспект на потребното време за нивно имплементирање и прифаќање од банките. Така, кај помалку развиените финансиски системи, банките се определуваат за примена на наједноставните методи и дефиниции од Базел, имајќи ги во предвид нивните ограничени ресурси во овој домен. Долгиот период за имплементација на базелските спогодби е исто така критикуван. Имено, и покрај тоа што се донесоа бројни нови регулаторни мерки, сепак тие се применливи после определен временски период, а не во текот на кризата. Со тоа, може да се утврди дека Базелските спогодби имаат првенствено превентивен карактер, отколку интервенционистички.

Последната глобална финансиска криза којашто ги стави на „колена“ и најголемите светски економии, истовремено ги покажа и најголемите слабости на базелските регулативи. Имено во периодот пред појавата на глобалната криза, се донесе базелската спогодба Базел II, бројни базелски принципи коишто ги регулираат водечките банкарски ризици, секојдневно се дополнуваа постоечките регулативи, но и покрај тоа не се успеа да се превенира ниту пак да се спречи појавата на глобалната криза. Бројни слабости излегоа на виделина: комплексните методи на мерење на ризиците, изборот и несоодветноста на рејтинг-агенциите при мерењето на кредитниот

ризик, запоставување на ризикот на поединечните банки на сметка на форсирање на системскиот ризик итн. Исто така, една од главните слабости на базелските спогодби пред глобалната финансиска криза беше тоа што тие во најголем дел беа фокусирани на резервите коишто банките би требало да ги имаат во нивното тековно работење, а не и на капиталот којшто би им бил потребен не само во нормални услови туку и во време на криза и рецесија.

7.2. Иднината со базелските спогодби

Банките се повторно пред предизвик. Имено, во следните три години се очекува постепено имплементирање на новата Базелска спогодба, со целата нејзина комплексност и сложеност. Така, банките ќе треба да ги имплементираат новите капитални и ликвидносни ставки, дополнителната супервизорска структура како и новиот начин на заштита. Воедно, банките не само што ќе треба да ги имплементираат, туку и да го приспособат своето функционирање според нив. Неминовен е фактот дека новата Базелска регулаторна рамка досега е најнапредената регулатива. Нејзиниот широк обсег се должи на фактот што спогодбата е одговор на една од најголемите банкарски кризи во последните неколку децении. Нејзините мерки и методи се засновани врз основа на искуствата добиени од оваа криза, и од загубите и проблемите со коишто се соочија банките во овој период.

Новата Вазелска спогодба не е изградена само како регулатива, туку и како „совест“ на банките која што треба да ги потсети на неизвесноста на банкарското работење и потребата да имаат капацитет во секое време да се соочат со различни ризици. Имено, банките треба во „сегашноста“ да собираат доволно капитал, со којшто ќе може да се одбранат на различни предизвици во „иднината“. Според тоа, противцикличниот капитал од Базел III како што веќе спомнавме е насочен кон заштита на банките од последиците на еден кредитен циклус. Имено, тој е капитал наменет за „апсорбција на загубите во лоши времиња“ (Drehmann. M, Borio.C, Gambacorta. L, Jiménez. G, Trucharte. C, 2010). Но, не беа ретки критиките дека таквите издвојувања може да предизвикаат во фазата на просперитетот помала побарувачка на кредити, инвестиции, стапки на раст... Воведувањето на овој процикличен инструмент бара дополнително ангажирање на менаџментот во банките. Неопходна е реална проценка за тоа како се акумулира и како се ослободува капиталот на патот од добри кон лоши времиња. Постојат повеќе пристапи. На пример, еден од нив е кога „капиталот е ефикасен кога минимумот паѓа побргу од брзината на настанување на загубите”

(Drehmann. M, Borio.C, Gambacorta. L, Jiménez. G, Trucharte. C, 2010). Банките, без реална проценка на ризиците, можат да создадат отпор за издвојување на бафер капиталот гледајќи во тоа како ограничување на нивната можност за зголемување на кредитите при раст на побарувачката за нив. Освен тоа, кога расте побарувачката за кредити, расте и вредноста на капиталот, па издвојувањата за бафер-капиталот би се претставило како намалување на нивниот профит. Во секој случај, се усложнува управувањето со кредитниот ризик со донесувањето на Базел III.

Исто така, се донесе ЕУ Директивата: The Capital Requirements Directive IV (CRD IV) која е во функција на реализација на Базел III за подобрување на **ликвидноста на банките**. По анализите за феноменологијата на последната криза, во Базел III се обрна внимание и на покривање на загубите предизвикани од трговијата со ОТС. Имено, преку механизмот наречен „приспособување на кредитната проценка” (Credit Valuation Adjustment) се обезбедува износ на дополнителен капитал потребен за трговија со ОТС . Тој служи за покривање на загубите предизвикани заради финансиското влошување на другата страна и паѓањето на пазарната вредност на дериватите со кои се тргува (Balckrock, 2012).

Сепак, неминовен е фактот дека ниту една регулатива не може да биде доволно спремна за изненадувањата што може да ги направи човечкиот фактор. Според тоа колку овој пат новите базелски спогодби ќе се покажат за успешни, ќе покаже само времето.

Го наведуваме тајмингот на промени на Базел III предвиден со распоредот на активности до 2020 година.

Табела 7.3:

Распоред за воведување на Базел III

(плавите полиња иницираат транзиционен период; сите датуми се од 1 јануари)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	01.01. 2019
Левериц рацио	Супервизорски мониторинг		Паралелно користење 1 јан. 2013 - 1 јан. 2017					Премин на Столб1.	
			Објавување почнува 1 јан. 2015						
Минимално ниво на заедничкиот акционерски капитал			3.50%	4.00%	4.50%	4.50%	4.50%	4.50%	4.50%
Бафер за заштита на капиталот						0.63%	1.25%	1.88%	2.50%
Минимално ниво на заедничкиот акц. к-ал плус бафер за заштита на к-лот			3.50%	4.00%	4.50%	5.13%	5.75%	6.38%	7.00%
Постепено вовед. на одбитоци од акц. к-ал (вклучувајќи износи над граници, на одложени даночни средства, хипотекрни права и финансии)				20%	40%	60%	60%	100%	100%
Минимално ниво на Тиер1 (капитал класа1)			4.50%	5.50%	6.00%	6.00%	6.00%	6.00%	6.05%
Минимално ниво на вкупен капитал			8.00%	8.00%	8.00%	8.00%	8.00%	8.00%	8.00%
Минимално ниво на вкупен к-ал плус бафер за заштита на к-лот			8.00%	8.00%	8.00%	8.63%	9.25%	9.88%	10.50%
Капитални инструменти кои повеќе не се квалификуваат за Тиер 1 или Тиер 2			Укинување во период од десет години започнувајќи во 2013						

Рацио на покриеност на ликвидноста	Почеток на опсервација				Воведување на минимум стандарди				
Рацио на нето стабилно финасирање	Почеток на опсервација							Воведување на минимум стандарди	

Извор: Basel Committee on Banking Supervision Basel III (2011) A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, December 4, p. p. 69.

Базелскиот комитет нудејќи ја спогодбата Базел III ќе има долгорочно влијание врз банките кои ќе го прифатат. Тие, воведувајќи нови правила и стандарди ќе имаат големи напори и трошоци до целосното приспособување на Базел III. Но, секоја нова регулатива внесува подобрени правила на управувањето со ризиците што помага како на националните регулативи така и на банкарските системи кои имаат свои ограноци во други земји.

Заклучок

Во трудов „Управување со кредитниот и ликвидниот ризик во услови на банкарска криза”, се изнесени бројни заклучоци за определени аспекти на третираната проблематика. Во овој дел, ги издвојуваме оние, кои имаат пошироко значење и ја отсликуваат сложеноста на меѓусебните релации на разгледаните категории:

- *Управувањето со ризиците се издигнува на ниво на основен стратешки интерес кај сите пазарни институции изложени на меѓународната конкуренција.* Најновата фаза „систем на управување со ризиците” е интегрален дел на управувањето на банките, со развиена структура во кои се вклучени системи на управување со кредитниот ризик, ликвидниот ризик, оперативниот ризик, пазарниот ризик и други ризици. Но, непостои единствен модел за овој систем на управување и секоја банка е упатена сама да го развива според своите потреби, цели и опсег на дејствување и тоа во рамки на националите и на меѓународните регулациски правила и стандарди. Во сите фази на управувањето, од идентификација до следење (во кои е неопходно вклучувањето и на кризниот менаџмент), секоја банка мора да ги земе во предвид ризиците кои произлегуваат од нејзините деловни активности и процеси, но и од трансакциите и договорите кои произлегуваат од нејзиното учество на пазарот на капитал. Заради проширувањето на изворите на ризиците и нивното усложнување, управувачките активности во иднина сè повеќе ќе тежнеат кон согледување на „големата слика” на макроекономското окружување на банките. Преку „системот на управување со ризиците”, банките се пред силен предизвик да развиваат капацитет за комплексен одговор на причините и последиците од ризиците, поддржан со соодветен заштитен капитал за покривање на загубите од нив. Последната глобална криза потврди дека занемарувањето на ризиците и нивното третирање како споредна дејност, доведе до тоа неефикасното управување со ризиците, да се вброи во основните причини за појавата на кризата.

- *Потребата за унапредување на методите за мерење на кредитната изложеност кај своповите, опциите и фјучерсите и други деривати, е една од најновите „лекции“ од последната криза.* Овие финансиски инструменти, „заборавени” од финансискиот менаџмент, регулацијата и супервизијата, станаа извор на растот на кредитниот ризик и продлабочувањето на јазот помеѓу расположливиот

резервен капитал и загубите кај банките. Стекнатите искуства, не само од последната криза, туку и од зачестените кризи после седумдесеттите години од минатиот век, ја потенцираат потребата дека во управувањето со кредитниот ризик, покрај кредитите, треба да се земат предвид и другите носители на ризикот, како што се: бројни и диверзифицирани трансакции и инвестиции во обврзници и други инструменти од различни актери кои дејствуваат во различни области на финансискиот пазар. Затоа, секоја банка е пред предизвикот да развие систем на управување со кредитниот ризик, кој методолошки, содржински и функционално ќе ги следи промените на отворениот меѓународен финансиски пазар. Секоја банка мора да има стратегија за избегнување, ублажување или трансфер на кредитниот ризик како во „добри времиња“, така и во „лоши времиња“.

- ***Зголемувањето на значењето на ликвидносниот ризик во одржувањето на стабилноста на банките ја нагласува потребата за современ систем на управување со овој ризик и негово интегрирање во стратегиите и плановите на банките. Искуството од најновиата криза, го издигна вниманието за ликвидносниот ризик на ниво на кредитниот и пазарниот ризик.*** Во време на глобализација и брз развој на пазарите, ликвидниот ризик повеќе не може да се поврзува само со неочекуваното повлекување на депозити, туку и со различните финансиски договори кои низ процесите, на пример, на секјутеризацијата, ја оддалечуваат цената од вредноста на средствата и го зголемуваат расчекорот помеѓу средствата и обврските како што е кај билансите, така и кај вонбилансите ставки. Сериозноста во идентификувањето на ликвидносниот ризик се „мери“ преку неговото влијание изразено во создавање на ликвидносна криза. Затоа е неопходно да се нагласи дека потребното ниво на ликвидносни средства треба да се обезбеди во „добри времиња“, за да послужи во реализирање на растечките одливи на капитал во „лоши времиња“. Најновите промени во Базелската спогодба, во голем дел беа насочени кон унапредување на регулативата и стандардите за ликвидноста и ликвидниот ризик на национално и меѓународно ниво.

- ***Растот на недовербата во банкарскиот систем е клучен момент за механизмот на настанување на кризите.*** Низ историјата на кризите станува евидентно дека корените на кризата се јавуваат во време на просперитет, кредитниот бум секогаш не се поврзува со банкарската криза, ниту пак, кредитниот циклус се поклопува со бизнис – циклусот, иако влијае врз зголемувањето на неговите осцилации. Растот на кредитниот ризик започнувајќи уште при одобрувањето на кредитите, во

текот на кризата може да се јави како потстрекнувач на забрзан раст на ликвидниот ризик заради чии последици кризата се именува како ликвидна криза. Растот на ликвидниот ризик кој во многу кризи, па и во последната, се јави со непредвидлива динамика, е под силно влијание и на ризиците што ги следат капиталните приливи и одливи. Било како, на растот на ризиците, реагираат со раст на недоверба депонентите, инвеститорите и другите актери на пазарот на капитал. Затоа, за регулациите во функција на излез од кризата, клучен момент е растот на довербата во банкарскиот систем. Воедно, историјата на кризите потврдува дека повторувањето на кризите е поврзано со отсуството на такви длабински реформи по кризите кои се насочени кон отстранување на причините за ранливоста на финансискиот систем. Дел од тие причини е неадекватната или нецелосната регулација и контрола на ризиците на макро и микоро ниво.

- *Последната криза, испорача бројни сознанија, не само за слабостите во управувањето кај банките, туку и за слабостите во регулацијата на пазарите на капитал на меѓународното и националното ниво.* Огромните трошоци за покривањето на кризата не ја потврдија само големината на оваа криза, туку и големината на апетитите за раст и освојувањето на пазарите кои вообичаено се развиваат во време на просперитет. Економските политики, од своја страна, овозможуваат „борбата за профит“ да ги искористи слаборегулираните или нерегулираните пазари (на пример, на деривати). Исто така, бројни канали на преносот на негативни екстерналии остануваат надвор од „радарот“ на следењето, не само од страна на банките, туку и од страна на националната и меѓународна регулација. Слабостите во регулацијата на пазарите на капитал на меѓународно и национално ниво се зголемуваат и заради засилувачкото дејство на меѓузависните ризици чиј краен ефект е различен од збирот на поединечните ефекти на секој посебен ризик.

- *Врз основа на историјата на кризите и регулациските системи кои се применуваат за излез од кризите, се добива сознание за видни разлики помеѓу земјите во редоследот на мерките и чекорите кои се преземаат од страна на владите.* Во овој труд, регулацијата се третира како повеќефазен модел. Генерално, земјите кои имаат развиени банкарски систем и кои имаат капацитет за реализација на реформски програми, се порезистентни на долги системски кризи и на повторување на кризи. Кај земји подложни на кризи (т.н. кризни земји – најчесто, земји во развој, брзорастечки земји), вообичаено се констатира дека регулациските системи не ја

остваруваат до крај својата улога во превенцијата од кризи (прва фаза), изборот и реализацијата на резолуциите, односно плановите за активностите за надминување на кризата (втора фаза), како и реформските програми од широк опфат за банкарскиот и финансискиот систем (трета фаза). Станува евидентно дека земји кои имаат развиен банкарски систем, но и силна целна определеност, единство и посветеност на програмите и мерките од страна на Владата, постигаат поголем и траен успех во реализацијата на планот за излез од кризата (без „втор бран на криза“). И разликите во трошоците за излез од кризата ја потврдуваат претходната констатација. Доцнењето на определени мерки, инертното однесување на некои институции (на пример, на националните банки), лошото одредување на фокусот на интересот (на пример, кај ранливите банки), недоследна примена на политиките или нивна промена, спротивставени интереси на главните носители на планот за излез од кризата, слабата координација итн., ја пролонгираат кризата и ги зголемуваат трошоците и загубите. Последната криза, предизвика промени во регулацијата во кои една од значајните настојувања е самостојната рехабилитација на банките (трошоците да паднат на терет на акционери, кредитори и други приватни учесници), со цел да се намали учеството во трошоците за санирање на банките од страна на државните фондови, а со тоа и на граѓаните кои се даночни обврзници.

- ***После секоја криза, се зголемува опсегот на регулациите. Тоа докажува дека усложнувањето на банкарското работење во практиката е побрзо од промените во регулацијата.*** Имајќи ги во предвид стекнатите сознанија за регулациските системи во напредните земји и земјите во развој, се чини дека регулациските активности на меѓународно и национално ниво се движат во насока на интензивна стандардизација. Меѓународната регулација, во која посебно место имаат Базелските спогодби, како одговор на последната криза донесе нови регулации во функција на надминување на изворите на проблемите кои придонесоа за јавувањето на кризата. Во трудов, во голем број глави се вградени правила, пристапи, методологии и постапки кои произлегуваат од најновите промени во Базелската регулациска и капитална рамка. Со меѓународните регулации, очигледна е потребата да се „опфати сè што може да се опфати“ со цел да се спречат, да се избегнат или да се намалат загубите од ризиците, како во „лоши“ така и во „добри времиња“. Слабостите на Базел II, одобрувањата, но и критиките на Базел III, укажуваат дека само практиката е таа што ќе даде одговор за успешноста на Базел III, или пак, надежта ќе биде во донесувањето на некој нов Базел. Банките кои го прифаќаат

Базел III, а се во земји со послаб управувачки капацитет, ќе се најдат пред предизвикот за целосно воведување на системот на управување со ризиците, како дел на банкарското управување, што несомнено ќе предизвика дополнителни трошоци и ресурси. Воедно, тоа значи приспособување на опсегот на работење на супервизијата и секако, на националните регулации за банкарскиот и финансискиот систем.

- ***Последната криза (како и кризите по седумдесеттите години од минатиот век), покажаа дека промените на микропрudentната и макропрudentната регулација мора да бидат во фокусот на интересот на секоја земја изложена на турбуленциите на меѓународниот финансиски пазар.*** Имено, со развојот на финансиската либерализација и дерегулација се зголеми неизвесноста на пазарите и опасноста од различни појави спротивни на слободната пазарна економија и конкуренција. Појавите на „мешањето на интересите“ од страна на корпорациите, банките и јавната администрација, селективните поддршки на проекти помеѓу кои има и такви без економска исплатливост, митото и корупцијата, измамите во различни форми итн., беа практика во земјите погодени од банкарските кризи со силни последици врз нивните економии. Кај сите кризи се констатирани слабости во прудентната регулатива на макро и микро ниво. Во текот на последната криза, стана јасно дека прудентната регулатива има незаменлива улога, особено во фазата на рана интервенција. Заради сите овие аспекти, во бројни национални регулации и регулации на меѓународно ниво, се вградија широки промени во зафатите на прудентната регулација. Тоа значеше и промени во организациската и управувачка инфраструктура. Во таа функција, посебно се нагласија потребите за повисока координација на меѓународно ниво, како и обезбедување на транспарентност, навремено и двонасочно информирање, зголемување на стручноста и знаењето, но пред сè унапредување и почитување на легислативата. Всушност, борбата за ефикасен банкарски систем, „исчистен“ од лошите кредити и имун на „крони практиката“, наложи понатамошно унапредување на управувањето со банките и банкарскиот систем, согласно меѓународните правила, критериуми и стандарди.

- ***Контролниот механизам за капиталната адекватност кај банките е од приоритетна важност и во време на криза.*** Во бројни планови на резолуции и планови на обнова, стратешка задача е оддржувањето на минималната капитална адекватност и ликвидноста. Националните и меѓународните надзорни институции ги следат промените кај банките преку контролни показатели, особено што некои ризици

пред се кредитниот ризик покажува посебна волатилност во време на криза. Во процесот на следење се користат бројни средства помеѓу кои најафирмирани се стрес – тестовите на супервизиите. Покрај минималните капитални барања, нагласена е потребата за следење и за корекција на заштитниот капитал (Базел III). Неговата контрациклична улога е и во влијанието врз висината на кредитниот и ликвидносниот ризик. И покрај различните мислења, контрацикличниот капитал треба да се третира како расположив капитал кој пред сè е наменет за апсорпција на загубите кои се јавуваат во време на криза.

- ***Споредбата на хипотекарната криза од 2007 година во САД, која прерасна во глобална финансиска, ликвидносна и должничка криза, со најголемата Источноазиска регионална криза од крајот на деведесеттите години потврди дека растот на апетитите на инвеститорите, банкарите и другите актери на финансискиот пазар има двигателска улога за влез во криза.*** И покрај бројните разлики помеѓу овие две кризи, евидентирани се и неколку заеднички допирни точки. Имено, и на двете кризи им претходат високи капитални приливи, зголемени цени на средствата и кредитна експанзија. Друга заедничка карактеристика е тоа што и кај двете кризи голем број од слабостите се идентификувани пред сè во приватниот сектор, и тоа како резултат на отстапувањето од пазарните принципи. Имено, не се ретки појавите, високиот менаџмент како и политичките фактори да имаат поголемо влијание врз дефинирањето на работењето на институциите во споредба со тоа на акционерите и инвеститорите. Овие заеднички карактеристики водат и до еднаков почеток на кризите – во Хипотекарната криза како и во Азиската криза, се јавува паниката кај инвеститорите по што следи повлекување на инвестициите, а банкарските системи соочени со несолветност уште пред кризата, за помош веднаш ги обелоденуваат своите слабости и потреби. И кај двете кризи, присутно е верувањето на банкарите дека со голема веројатност ќе добијат помош од централната банка или од државата.

- ***Движењата на индикаторите за кредитниот и ликвидниот ризик и кај двете кризи се детерминирани од општествените и од економски карактеристики на земјите.*** Кај Азиската криза во споредба со хипотекарната криза/глобална финансиска криза, претежно се регистрира понизок ликвиден ризик, а повисок кредитен ризик. Банките во земјите со пониски макроекономски индикатори, (понизок економски раст, повисока инфлација, зголемена невработеност), се почувствителни на промените на ликвидноста и забележуваат повисок раст и учество

на нефункционални кредити. Извршените согледувања покажуваат разлики помеѓу земјите во ранливоста на нивните финансиски системи – земји со поранливи финансиски системи се во групата на земји од азиската криза, во споредба со земјите зафатени од хипотекарната/глобалната финансиска криза.

- **Врз основа на кластер – анализата** применета во овој труд може да се заклучи дека земјите со солиден **економски раст** и кај Азиската криза и кај ХК/ГФК, оддржуваат сличен сооднос на кредити/депозити, од околу и над 100% или умерено висок ликвиден ризик. Определена разлика се забележува кај земјите со послаб економски раст каде што односот кредити/депозити е помал кај азиските кризи, наспроти земјите од ХК/ГФК коишто го задржуваат показателот над 100%. Притоа, регистриран е и повисок кредитен ризик кај азиските земји во однос на земјите од ХК/ГФК, посебно нагласен кај земјите со послаб економски раст. Од аспект на **инфлацијата**, азиските земји со повисока, но и со пониска инфлација имаат главно пониска стапка на кредити/депозити, или понизок ликвиден ризик во однос на земјите од ХК/ГФК. Од аспект на кредитниот ризик, кај азиските кризи е забележано повисоко учество на нефункционалните кредити во вкупните кредити, посебно нагласено кај земјите со висока инфлација. Кај земјите од ХК/ГФК нема позначајна разлика помеѓу стапките на учеството на нефункционалните кредити во вкупните кредити, како кај земјите со висока, така и кај земјите со ниска инфлација. Една од причините за ова е тоа што овие земји главно применуваат политика на таргетирање на инфлацијата, со што таргетот на инфлацијата е поставен од околу 2%. Со тоа, разликите помеѓу земјите со ниска и висока инфлација од оваа анализирана група, се мали и нивните стапки се движат во интервал од 1,5% до 4%. Според индикаторот **учество на кредити во БДП**, може да се заклучи дека азиските земји со високо, но и ниско учество на кредити во БДП имаат понизок ликвидносен ризик во однос на земјите од ХК/ГФК. Од аспект на кредитниот ризик и покрај повисокиот ризик кај Азиската криза, нема видни разлики помеѓу земјите со високо, но и ниско учество на кредити во БДП, помеѓу земјите. Од аспект на **невработеноста**, може да се заклучи дека кај земјите со повисока невработеност кај Азиската криза, има понизок ликвиден ризик во однос на земјите со повисока невработеност од ХК/ГФК, додека кај земјите со пониска невработеност, состојбата е обратна. Од аспект на кредитниот ризик, земјите со повисока невработеност и во рамките на двете кризи имаат повисок кредитен ризик, во однос на земјите со пониска невработеност. Притоа, и во овој случај, нефункционалните кредити

кај ХК/ГФК се пониски во споредба со Азиската криза. Овој користен статистички модел ги прецизира разликите и сличностите помеѓу овие две групи земји пред кризата, за време на кризата и после кризата, но несомнен факт е зависноста на кредитниот и ликвидносниот ризик од макроекономските услови, состојби и политики, како и од неадекватната (лоша, или недоволна) регулација.

- *Искусството кое се стекна во време на последната криза ги збогати сознанијата за справување со вакви или слични кризни периоди во иднина.* Помеѓу бројните разлики во ставовите околу кризата од страна на политиката, науката и практиката, се издвојува недвојбеното мислење дека оваа криза не ја покажа важноста на банкарскиот систем само за стабилноста на американската економија, туку и важноста за стабилноста на светската економија. Светот е поврзан преку мрежа на финансиски трансакции во кои најголема улога имаат развиените земји. Затоа, како императив за функционирање на глобалниот финансиски пазар се наметна потребата за ефикасна координација на политиките и регулативите на меѓународно ниво, но и унапредување на механизмите за олеснување на ширењето на правилата и стандардите во помалку развиените земји. Било како, секоја земја ја носи својата одговорност да развива банкарски систем кој е во функција на нејзиниот долгорочен раст и развој во време на ширење на карактеристиките на глобалната економија.

И покрај сите управувачки напори на микро, макро и меѓународно ниво, останува неспорна вистината дека ризиците се дел од животот и секако од банкарското работење, како што и кризите се дел од економската и општествената еволуција и секако од развојот на банките и банкарството. „Вечноста“ на овие теми ќе останат трајна инспирација за нови истражувања.

Користена литература

Accenture Risk Management (2011) "Industry Report, Banking, 2011", Global Risk Management Point of View, Banking 2011, www.accenture.com

Almunia. M, Bénétrix. A, Eichengreen. B, Kevin H. O'Rourke GísalRúa (2009) "From Great Depression to Great Credit Crisis: Similarities, Differences and Lessons", November, NBER Working Paper 15524, National Bureau of Economic Research Cambridge p.p. 2- 4,5.

Amaglobeli. D, End. N, Jarmuzek. M, Palomba. G (2015) "From Systemic Banking Crises to Fiscal Costs: Risk Factors" IMF Working Paper, WP/15/166 I July, p.p.4, 6

Antoniades. A (2014) "Liquidity Risk and the Credit Crunch of 2007-2008: Evidence from Micro-Level Data on Mortgage Loan Applications", BIS Working Papers No 473

Arnautalic. E (2015) "Tequila kriza (1994-1995)", Poslovni svjet, analize

Aßmann. C, Boysen-Hogrefe. J, Jannsen. N (2011) "Costs of Housing Crises: International Evidence", Kiel Working Paper 1524 January, p.p. 6,7, 10-11

Averbug. A, Giambiagi. F (2000) "The Brazilian crisis of 1998-1999: Origins and consequences"

Babic Antezigman (2000) "Valutne krize: pregledi teorije i iskustva 1990-tih", Hrvatska narodna banka, Pregled P –3 ,Veljaca, str 3-5.

Balckrock (2012) "Credit Valuation Adjustment in Europe –Implications for Pension Plans", ViewPoint July 2012, p.p.1.

Bank of England (2008) "Financial Stability Report", Issue 23, April, p.p.15.

Barjaktarović, L., (2010)"Monetarno - kreditni i devizni sistem", Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 49

Barjaktarović. L (2013) "Upravljanje rizikom", Univerzitet Singidum, Beograd, str. 33, 34.

Basel Committee on Banking Supervision, (2006) "Core Principles for Effective Banking Supervision", Bank for International Settlements, October

Basel Committee on Banking Supervision, (2012) "Core Principles for Effective Banking Supervision," Bank for International Settlements, September, cit. p.p.5-7.

Basel III Handbook, Accenture, High Performance Delivered, p.p.36, 58-59

Beck. R, Jakubik. P, Piloiu. A (2013) "Non-performing loans: What matters in addition to the economic cycle?", ECB working paper Series No 1515, February

Bernanke. B (2009) "The Crisis and the Policy Response", At the Stamp Lecture, London School of Economics, London, England, January 13, 2009,

Bessis J. (2010), "Risk Management in Banking", third edition John Willey and Sons books

- BIS (1997) "Annual Report", 1st April 1996–31st March... cit., p.p.106
- BIS (1997) "67th Annual Report 1st April 1996–31st March 1997 Basle", 9th June 1997, p.p.92, 103, 117
- BIS (1998) "68th Annual Report 1st, Basle, 8th June 1998, p.p.122.
- BIS (1998) "Framework for Internal Control Systems in Banking Organizations", Basle Committee on Banking Supervision, Basle September 1998, p.p.10-21.
- BIS (2000) "70th Annual Report 1 April 1999–31 March 2000 Basel", 5 June 2000 p.p.40, p.p.47,49, 53,
- BIS (2001) "Regulatory Treatment of Operational Risk", Basel Committee on Banking Supervision September, working paper, p.p.2,3
- BIS (2003) "Credit risk transfer", Report, Working Group established by the Committee on the Global Financial System January, p.p. 17.
- BIS (2003) "Sound Practices for the Management and Supervision of Operational Risk", Basel Committee on Banking Supervision, February, p.p.2
- BIS (2005) "International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards A Revised Framework", Basel Committee on Banking Supervision, Updated November 2005, p.p. 92-93.
- BIS (2006) "Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework - Comprehensive Version", June 2006, p.p 98
- BIS (2006) "The IRB Use Test: Background and Implementation Basel Committee on Banking Supervision", Newsletter No. 9, September 2006, p.p.2/5
- BIS (2008) "Liquidity Risk: Management and Supervisory Challenges", February, p.p.2
- BIS (2008) "Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision", Basel Committee on Banking Supervision, September p.p.11, 16
- BIS (2009) "Findings on the interaction of market and credit risk", Basel Committee on Banking Supervision, Working Paper No. 16, May 2009, p.p 1, 2, 18
- BIS (2009) "International banking and financial market developments", quarterly review, December
- BIS (2010) "Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems", Basel Committee on Banking Supervision, December 2010 (rev June 2011) p.p. 1-5, 69
- BIS (2010) "Guidance for national authorities operating the countercyclical capital buffer", Basel Committee on Banking Supervision December, p.p.8, 13
- BIS (2012) "Core Principles for Effective Banking Supervision", Basel Committee on Banking Supervision September (19 principle) p.p. 49-51.

- BIS (2012) “The internal audit function in banks, Basel Committee on Banking Supervision”, Bank for International Settlements June 2012, p.p.2-4.
- BIS (2013) “Basel III: Strengthens micro prudential regulation and supervision, and adds a macro prudential overlay that includes capital buffers”
- BIS (2013) “Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools”
- BIS (2014) “OTC derivatives market activity in the second half of 2013”, 8 May, 2014.
- BIS (2014) “Standards Supervisory Framework for Measuring and Controlling Large Exposures”, Basel Committee on Banking Supervision, April, pp.
- BIS (2014) “The standardized approach for measuring counterparty credit risk exposures” Basel Committee on Banking Supervision, March
- BIS (2014) “The standardized approach for measuring counterparty credit risk exposures”, Consultative Document Standards Revisions to the Standardized Approach for credit risk, Issued for comment by 27 March 2015, p.p 2, 3, 6
- BIS (2015) “Basel III Monitoring Report”, March
- BIS (2015), “Developments in credit risk management across sectors: current practices and recommendations”, The Joint Forum Consultative document, Issued for comment by 4 March February 2015, p.p.1.
- BIS (2006) “Enhancing Corporate Governance for Banking Organizations”, Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, February 2006, pp.6-18.
- BIS (2010) “Principles for enhancing corporate governance”, Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, October, p.p.7-22.
- Board of Governors of the Federal Reserve System (2014) “Comprehensive Capital Analysis and Review 2014”, Assessment Framework and Results March 2014, p.p.2
- Bogdan. S (2013), “Risk universum, risk profil, risk apetit, risk tolerancija i risk kapacitet banke”, Zbornik radova, Univerzitet “DŽemal Bijedić” Ekonomski fakultet, br. 19. januar-decembar Mostar , str.163, 164.
- Bogoev. J, Popovska-Kamnar. N, “ Komparativna analiza kreditnog rasta i promene u stepenu finasiske intermedijacije u zemqama Jugoistocne Evrope pre pocetka i za vreme ekonomske krize”, Banka, finansijsko-poslovni mjeseчник, broj 7, srpanj, 2010, str 66-67
- Bordo. M, Eichengreen. B, Klingebiel. D, Soledad. M, Peria. M, Rose. A (2001) “Is the Crisis Problem Growing More Severe?”, Economic Policy, Vol. 16, No. 32, April. p.p. 57
- Browning, E.S. (2007) “Exorcising Ghosts of Octobers Past”, The Wall Street Journal (Dow Jones & Company). pp. C1–C2. Retrieved 2007-10-15.
- Brunnermeier. M, Pedersen. L (2008) “Market Liquidities and Funding Liquidities”, The Review of financial studies..., cit. p.p. 4-7.

- Bustelo. P (1998) “The East Asian Financial Crises: An Analytical Survey”, ICEI Working Papers, No. 10, October, p.p. 38.
- Canuto. O, Porto. P (2004) “Macroeconomics and Sovereign Risk Ratings”, Washington, January, p.p.11
- Capgemini (2014) “Basel III: Comparison of Standardized and Advanced Approach, Implementation and RWA Calculation Timeless”, Consulting, Technology, Outsourcing, p.p.4.
- CCBS Handbook No 12 (1997) “The causes and management of Banking crises”, ed. Tony Latter, Bank of England, July, 1997,p.p.35, 37-38, 40-41
- Cecchetti. S, Kohler. M, Upper. C (2009) “Financial Crises and Economic Activity”, August, p.p. 4-7, 26, 27
- Central Bank Monitoring (2008), Monetary and Statistics Department Monetary Policy and Fiscal Analyses Division, CNB, December p.p.14
- Cerra, Valerie and Saxena, Sweta Chaman (2005) “Growth Dynamics: the Myth of Economic Recovery”, IMF Working Paper WP/05/147 p.p.7
- Chang. R, Velasco. A (1998) “Financial Crises in Emerging Markets: A Canonical Model”, Federal Reserve Bank of Atlanta, Working Paper 98-10, July 1998, p.p.1
- Chart Book (2014) “The Legacy of the Great Recession, Center on budget and Policy Priorities”, updated, October 7
- Chul.Y (2009) “Park Reform of the Global Regulatory System: Perspectives of East Asia’s Emerging Economies”, Korea Preliminary May University, p.p. 27
- Čihák. M, Schaeck.K (2007): “How Well Do Aggregate Bank Ratios Identify Banking Problems”? IMF, Cit., p.p.14,16.
- Ćirović M.(2001), “Bankarstvo”, Bridge company, Beograd, str. 309
- Claessens. S (2011) “Banking crisis management, The why ad the steps involved”, World Bank, Second World Bank/IMF Financial Sector Liaison Committee Seminar
- Coleman. T (2011) “A Practical Guide to Risk management”, The Research Foundation of CFA Institute,.,cit. p.p.1,17
- Collins. B (2012) “Understanding the Irish Banking Crisis”. Diss., Research Advisor Dr Garvan Whelan, National College of Ireland School Of Business, Dublin August 2012, p.p.35
- Crafts. N, Fearo. P (2013) “The Great Depression of the 1930s: Lessons for Today... cit. p.46, 50
- Crouhy M, Galai. D, Mark. R, (2006) “The Essentials of Risk Management”, McGraw-Hill, p.p. 4, 275, 276.

- Crouhy.M, Galai. D, Mark. R (2000) “A comparative analysis of current credit risk models”, Journal of Banking & Finance 24, Elsevier, p.p.61.
- Cvetinović. M (2008) “Upravljanje rizicima u finasiskom poslovanju”, Univerzitet Singidum, Beograd, str.20;
- Dan. M, Mark.G (2006) “The Essentials of Risk Management”, McGraw-Hill p.p.150, 154
- Darrell. D Evanoff, Kaufman. G, Raymond.J (2007), “International Financial Instability: Global Banking and National Regulation”, World Scientific Studies in International Economics, World Scientific Publishing Co. p.p.196
- De Nicolò. G , Favara. G, Ratnovski, R (2012) “Externalities and Macro prudential Policy”, IMF, Research Department June 7, 2012, SDN 12/05
- Delegirana Uredba Komisije (EU) 2015/61 od 10. listopada 2014. o dopuni Uredbe (EU) br. 575/2013 Europskog parlamenta i Vijeća u pogledu zahtjeva za likvidnosnu pokrivenost kreditnih institucija, 17.1.2015. HR Službeni list Europske unije L 11/1 (2) str.1.
- Delegirana Uredba Komisije EU) 2015/61 od 10. listopada 2014.o dopuni Uredbe (EU) br. 575/2013..., cit.,. (3) str 2.
- Demirguc-Kunt, Detragiache (1998) “The determinants of Banking crises in Developing and Developed countries”, IMF staff papers, Vol 45, No1, march 1998, p.p 104-105
- Derbali. A, Hallara. S (2012), “The Current Models of Credit Portfolio Management: A Comparative Theoretical Analysis”, International Journal of Management and Business 2 (4), Autumn 2012, IAU p.p.271-273
- Direktiva 2014/59/EU EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA od 15. svibnja 2014. o uspostavi okvira za oporavak i sanaciju kreditnih institucija i investicijskih društava te o izmjeni Direktive Vijeća 82/891/EEZ i direktiva 2001/24/EZ, 2002/47/EZ, 2004/25/EZ, 2005/56/EZ, 2007/36/EZ, 2011/35/EU, 2012/30/EU i 2013/36/EU te uredbi (EU) br. 1093/2010 i (EU) br. 648/2012 Europskog parlamenta i Vijeća, clen 3., str. 219.
- Drehmann. M, Borio. C, Gambacorta. L, Jiménez. G, Trucharte. C (2010) “Countercyclical capital buffers: exploring options” , BIS, Monetary and Economic Department, Working Papers, No 31, July, p.p 1,3
- Drehmann. M, Borio. C, Tsatsaronis. K (2011) “Anchoring countercyclical capital buffers: the role of credit aggregates”, Monetary and Economic Department Working Papers No 355, BIS, November p.p.1, 5, 8
- Drehmann. M, Juselius. M (2013) “Evaluating early warning indicators of banking crises: Satisfying policy requirements”, Monetary and Economic Department, BIS Working Papers No 421, August 2013, p.p.3,4.
- Drehmann. M, Nikolaou.K (2010) “Funding liquidity risk: definition and measurement” working Papers No 316, Monetary and Economic Department July, p.p.2-3.

- Eaton J, Gersovitz. M, Stiglitz. J (1991) “The Pure Theory of Country Risk, International Volatility and Economic Growth The First Ten Years of The International Seminar on Macroeconomics”, Elsevier Science Publishers B.V.
- EBA (2011) “Guidelines on Internal Governance”, (GL 44), London, 27 September 2011 , p.3
- EBA (2014) “Guidelines on Significant Credit Risk Transfer relating to Articles 243 and Article 244 of Regulation”, 575/2013, EBA/GL/2014/05, EBA/GL/2014/05, 7 July 2014, p.p.4
- EBF “EU Banking Sector: The World’s Largest Banking System in the World’s Largest Economic Space, Facts and Figures, 2011/2012 “,EBF, p.p.7
- Ely (2008) “International financial crises: Causes, Prevention and Cures”-Richard T. Ely Lecture, by Lawrence H.Summers
- Esterhuysen. J, Vuuren. G, Styger. P (2010) “The effect of stressed economic conditions on operational risk loss distributions”, South African Journal of Economic and Management Sciences, SAJEMS NS, vol.13 no.4., p.p.478, 490
- European Bank for Reconstruction and Development, (2009) Transition Report: Transition in Crises, November, London.
- European Central Bank (2014) “Guide to banking supervision”, November 2014, p.p.9
- European Commission (2012), Commission Staff Working Document Impact Assessment, XXX SWD (2012) 166/3, p.p.8
- EUROPEAN COMMISSION (2014) “EU Bank Recovery and Resolution Directive” (BRRD): Frequently Asked Questions, Brussels,15 April.
- Europska komisija, Obavijest, Bruxelles, 15. travnja 2014. str.. 2
- Federal Reserve Bank of New York (2013) “Current issues in Economics and Finance”, Volume 19, Number 2 F 2013 F, p.p.3, 9.
- Final Report of the National Commission on the Causes of the Financial and Economic crisis in the United States (2011), Official Government Edition, Financial Crisis Inquiry Report, p.p.352.
- Francis. L (2010) “Banking on Robbery: The Role of Fraud in the Financial Crisis”, FCAS,
- Fratzscher. M, Rieth. M (2015) “Bank bailouts, monetary policy, and credit default risks in the Eurozone” , September
- Friedman. M, Schwartz. A, “Monetary History of the United States, 1867-1960”, Princeton University Press, p. 352-359.
- Fujii M, Masahiro. K (2010) “Lessons from Japan’s Banking Crisis,1991-2005”, ADBI Institute, Working paper No. 222, June., p.p. 4-12.

- Gallati. R (2003) "Risk Management and Capital Adequacy" McGraw-Hill, p.p.7,8, 133, 136, 413
- Giese. J, Andersen. H, Bush. O, Castro. C, Farag. M, Kapadia. S "The credit-to-GDP gap and complementary indicators for macroprudential policy: Evidence from the UK", Bank of England , p.p.2
- Glaeser. E, Gottlieb. J, Gyourko. J (2010) "Can Cheap Credit Explain the Housing Boom?" NBER, Working Paper 16230, July, p.p.38.
- Global Financial Development Report (2013) "Rethinking the Role of the State in Finance", The World Bank, p.p 57
- IMF (2014) "Global Financial Stability Report: Moving From Liquidity - to Growth- driven Markets" ..., cit, May 2014, p.p.102-110, 107.
- Goldstein. M (1998) " Asian Financial Crisis: Causes, Cures and Systemic Implications", Institute for International Economics, p.p.8, 25
- Gordon. G (2008) "The Panic of 2007", Prepared for the Federal Reserve Bank of Kansas City, Jackson Hole Conference, August, p.p 3
- Gordon. R (1987) "Macroeconomics", Fourth edition, Little Brown &Company, Boston 1987, p.p 187-194.
- Gorton. G (2010),"Slapped by the invisible...", cit. p.p 3
- Greuning. H, Bratanovic. S (2006) "Analiza i upravljanje bankovnim rizicima Pristupi za ocjenu organizacije upravljanja rizicima i izlozenosti .financijskom riziku", Drugo izdanje, Svjetska Banka, MATE, str 36, 117
- Greuning. H, Bratanovic. S (2009) "Analyzing Banking Risk A Framework for Assessing Corporate Governance and Risk Management", 3rd Edition, The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank p.p. 73-75, p.p 161
- Gruenewald. S (2010) "Financial crisis containment and its governance implications", Journal of Banking Regulation, p.p 12, 69–90.
- Grugman. P (1974) "The Myth of Asian Miracle", Foreign Affairs, November/ December, p.p.63
- Guidelines on Bank, "Wide Risk Management Internal Capital Adequacy Assessment Process", p.p.31
- Gurný. P, Gurný. M (2013) "Comparison of Credit Scoring Models in Probabilities of Default Estimation for US Banks", Prague Economic Papers, 2, pp.173-174, 179.
- Hadžić. M (2013) "Bankarstvo", Univerzitet Singidunum,Beograd 2013 , str.118-128.
- Hainz. C, Weill. L, Godlewski. C (2008) "Bank competition and collateral: theory and evidence", Bank of Finland Research Discussion Papers 27/2008, p.p. 7.

- Hale. G, Kapan. T, Minoiou. C (2013) “Crises Transmission in the Global Banking Network”, International Monetary Fund, p.p.5.
- Hale. G, Obstfeld. M (2014) “The Euro and the Geography of International Debt Flows”, NBER and CEPR March 31
- Heffernan. S (2005) “Modern Banking”, John Wiley & Sons Ltd, p.p. 26, 72
- Hodrick. R, Prescott. E (1981) “Post war US Business cycles – An Empirical investigation”, Discussion Paper, No, 451, p.p. 3,4
- Hoggarth. G, Reidhill. J, Sinclair. P (2004) “On the resolution of banking crises: theory and evidence”, Bank of England, Working Paper no. 229, p.p.9-10, 24.
- IMF (2003) “Financial Soundness Indicators (FSIs)”—Background paper
- IMF (2006), “Financial Soundness Indicators Compilation Guide”, March. (Foreword).
- IMF (2007) “Global Financial Stability Report, Financial Market Turbulence Causes, Consequences, and Policies”, World Economic and Financial Surveys, October 2007 p.p. 82
- IMF (2008) “Global Financial Stability Report Containing Systemic Risks and Restoring Financial Soundness”, April, Statistical Appendix p.p.144, 145.
- IMF (2009) “Global Financial Stability Report Responding to the Financial Crisis and Measuring Systemic Risks”, World Economic and Financial Surveys, April, p.p.3
- IMF (2013) “Global financial stability report: transition challenges to stability”, october
- IMF (2015) “Study Examines Banking Vulnerabilities’ Impact On Public Debt”, IMF Survey Magazine: Policy, March 19.
- Ingves. S (2002) “The Nordic Banking Crisis from an International Perspective”, Speech, Director Monetary and Exchange Affairs Department, Oslo, September 11, 2002.
- Inter-American Development Bank (2005) “Unlocking Credit: The Quest for Deep and Stable Bank Lending, Economic and Social Progress in Latin America”, Report Johns Hopkins University Press, p.p.30.
- J.P. Morgan and Co (1997) “Introduction to Credit Metrics The benchmark for understanding credit risk” New York, April 2, p.p.3, 7
- Jacome. L (2008) “Central bank involvement in Banking Crises in Latin America”, IMF working paper 08/135, p.p 16.
- Jickling. M (2009) “Causes of the Financial Crisis”, Cornell University ILR School. Federal Publications, Key Workplace Documents, Congressional Research Service, p.p.2-6.
- Jimenez. G, Salas. V, Saurina. J (2006) “Determinants of Collateral”, Journal of Financial Economics 81, 255–281.
- Jobst, A (2008) “How to tackle Europe’s NPL problem”, VOX article, November 2015

- Jobst. A (2009) “The Credit Crisis and Operational Risk – Implications for Practitioners and Regulators”, First International Conference on External Data for Operational Risk DIPO Association , September 24, p.p.6
- Jonung L. (2009) “The Swedish model for resolving the banking crisis of 1991-93. Seven reasons why it was successful” , European Economy, Economic Papers 360, February, Economic and Financial Affairs, p.p 3-5, 6-12
- Kaminsky. G, Reinhart. C (1996) “The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of Payments Problems”, Board of Governors of the Federal Reserve System International Finance Discussion Papers Number 544 March, p.p.1.2, 5,6, 14,15
- Kaminsky. G, Reinhart. C (1999) “The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payments Problems”, The American Economic Review, June, p.p.474.
- Khor. E, Xiong. K (2008) “Asia: A Perspective on the subprime crisis”, Finance&Development, june 2008, p.p 21
- Kihwan. K (2006) “The 1997-98 Korean Financial Crisis: Causes, Policy Response, and Lessons”, The High-Level Seminar on Crisis Prevention in Emerging Markets, Organized by The International Monetary Fund and The Government of Singapore Singapore July 10-11, p.p.13.
- Kindleberger. C, Aliber. R (2005) “Manias, Panics, and Crashes A History of Financial Crises”, Fifth Edition, John Wiley & Sons, Inc.p.p.90
- Kobam. M (2012) “Dodd-Frank Act”, CNBC Explains, Friday, 11 May
- Konczal. M (2015) “A Battle Map for the Republican War Against Dodd-Frank”, Roosevelt Institute
- Kondic. S, Rajcevic. P (2013) “Kreirawe nove finansiske arhitekture Evropske unije u ciqu prevazilaxewa krize”, Bankarstvo 4, str 100-102.
- Kopadia. N (2014) “Basel norms and Impact on Indian banking system”, presentation, slide 16, june
- KPMG (2008) “Risk management in Banking”, Survey, October
- Kraft, E, Jankov, L. (2005) “Does Speed kill? Lending Booms and their Consequences in Croatia”, Journal of Banking and Finance, Vol. 29, No. 1, pp. 105 - 121
- Krstić. B, Radojičić. J (2012) “Osigurawe depozita kako ehante i ehpost antikrizni mehanizam u bankarstvu”, Univerzitet u Nisu, Ekonomske teme br. 4, 2012, str.538.
- Kruegewr. A, Tornell. A (1999) “ The Role of Bank Restructuring In Recovering from Crises : Mexico 1995-1998”, National Bureau of Economic Research, NBER Working Papers 7042, March p.p.3, 22-23.
- Krugman. P (2009) “The Great Recession versus the Great Depression”, New York Times March 20 2009.

- Krugman. P (2009) “The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008”, Norton & Company p.p.9, 10, 191
- Krugman. P (2013) “Currency Regimes, Capital Flows, and Crises”, 14th Jacques Polak Annual Research Conference, International Monetary Fund , November 7-8, p.p.1.
- Kunreuther. H, Michel-Kerjan. E, Useem. M (2013) “Corporate Strategies for Managing Catastrophic Risks in the S&P 500: Linking Intuitive and Deliberative Thinking”, Preliminary study, The Wharton School, University of Pennsylvania, p.p.7
- Laeven . L, Valencia. F (2013) “Systemic Banking Crises Database”, IMF Economic Review, Vol. 61, No. 2, p.p.254-257
- Laeven. L, Valencia. F (2008) “Systemic Banking Crises: A New Database”, International Monetary Fund WP/08/224, November, p.p.3.
- Laeven. L, Valencia. F (2012), “From Systemic Banking Crises Database, Systemic Banking Crises Database: An Update, 2012”, International Monetary Fund Figures and Tables, IMF Working Paper No. 12/163, p.p.4, 15,16, 24-26
- Latter. T (1997) “Causes and management o Banking Crises, Centre for Central Banking Studies “, Bank of England, Handbooks in Central Banking, No 12, May, p.p.6.
- Legrand. M, Hagemann. H (2005) “Business Cycles in Juglar and Schumpeter”, Ninth annual conference of the European Society for the History of Economic Thought, University of Stirling, june p.p. 5, 6, 12 - 14.
- Lemke, Lins and Picard “Mortgage-Backed Securities”, Chapter 4 (Thomson West, 2013 ed) (Collateralized mortgage obligation, Wikipedia)
- Lewis. K (2011) “The 5 Best and 5 Worst Regulations in Dodd-Frank”, The Fiscal Times, July 19, 2011
- Lindgren. C, Baliño. T, Enoch. C, Gulde. A, Quintyn. M, Teo. L (1999) “Financial Sector Crisis and Restructuring Lessons from Asia”, Occasional Paper 188, p.p.2-4.
- Llewellyn. D (1999) “Some Lessons Bank Regulation From Recent Crises”, The Second International Conference on The New Architecture of International Monetary System, Florence 15 October 1999
- Llewellyn. D (2003) “Some lessons for bank regulation from recent crises”, in Handbook of International Banking, ed Andrew W. Mullineux, Edward Elgar, p.p. 437
- Lowe P (2002) “Credit risk measurement and procyclicality”, Monetary and Economic Department, BIS Working Papers No 116 , September, p.p.3
- MAAA Casualty Actuarial Society E-Forum, Fall 2010-Volume 2, p.p.1-3, 20-29

- Mačerinskienė. I, Ivaškevičiūtė. L , Railienė. G (2014) “The Financial Crisis Impact on Credit Risk Management in Commercial Banks”, KSI Transactions on Knowledge society, Volume VII, Number 1, March, p.p.10
- Manda. K (2010) “Stock Market Volatility during the 2008 Financial Crisis”, The Leonard N. Stern School of Business, Glucksman Institute for Research in Securities Markets, p.p.2,3
- Manifest information Services (2010) “Board Practices: Incentives and Managing Risks – United Kingdom, Sweden, Portugal, Brazil and Japan, Report”, commissioned by the OECD (unpublished).
- Matic. V “Basel, Nov pristup kreditnom riziku”, cit.,. 138 str.
- McDonald. O (2012) “Fannie Mae and Freddie Mac: Turning the American Dream into a Nightmare”, Bloomsbury Academic, cit, p.p 2
- Mei. J, Guo. L (2002) “Political Uncertainty, Financial Crisis and Market Volatility”, New York University Stern School of Business, august , p.p. 1-6, 23
- Mendoza. E, Terrones. M (2008), “An Anatomy of Credit Booms: Evidence from Macro Aggregates and Micro Data”, NBER Working Paper No. 14049 (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research). p.p.1, 18
- Mian. A, Sufi.A (2008) “The Consequences of Mortgage Credit Expansion: Evidence from the 2007 Mortgage Default Crisis”, The Initiative on Global Markets, University of Chicago Graduate School of Business, Working Paper No. 15, p.p.3.
- Miller.M, Luangaram. P (1998) “Financial Crisis in East Asia: Bank Runs, Asset Bubbles and Antidotes”, CSGR Working Paper No. 11/98, July, cit. p.p.7
- Milosevic. M (2014) “Upravljanje rizikom likvidnosti”, Bankarstvo br.1, str 5, 22-26
- Moe. T, Solheim. J, Vale. B (2004) “The Norwegian banking crisis”, Norges Bank No 33/2004 Occasional Paper, p.p.2-8.
- Monetary Authority of Singapore “Guidelines on Risk Management Practices-Credit risk”, March 2013
- Narron. J, Skeie. D (2014) “Commercial Credit Crisis of 1763 and Today’s Tri-Party Repo Market, Crisis Chronicles: The Commercial Credit Crisis of 1763 and Today’s Tri-Party Repo Market “, The New York Fed's Liberty Street Economics blog, February 07.
- Navajos. M, Theresa. A (2013) “Financial Soundness Indicators and Banking Crises”, IMF, Working Paper WP/13/263
- OCC’s Quarterly Report on Bank Trading and Derivatives Activities, Fourth Quarter 2013
- Comptroller of the Currency Administrator of National Banks, Washington, DC 20219 graph 3.
- OECD (2004) “Principles for Corporate Governance”

- OECD (2009) “Corporate Governance and the Financial Crisis: Key Findings and Main Messages”, June 2009 , p.p.31
- OECD (2010) “Corporate Governance and Financial Crisis, Conclusions and emerging good practices to enhance implementation of Principles” ,Directorate of Financial and Enterprise Affair OECD Steering Group and Corporate Governance, it p.p.3, p.p 13
- OECD (2014) “Risk Management and corporate governance, Corporate Governance” OECD Publishing p.p.18.
- OECD, (2009) “Corporate Governance and the Financial Crisis: Key Findings and Main Messages”, June, p.p.8
- Ötoker-Robe. I, Podpiera. J (2010) “The Fundamental Determinants of Credit Default Risk for European Large Complex Financial Institutions”, IMF, Working Paper /10/153, p.p.5.
- Papi. L, Presbitero.A, Zazzaro.A (2013) “Lending and Banking crisis”, IMF, working paper No 80, February MOFIR, p.p. 4.
- Pergler. M (2012) “Enterprise risk management: What’s different in the corporate world and why”, McKinsey Working Papers on Risk, December 2012, Number 40 , p.p.2.
- Peri .R (2012) “ Zastita od kreditnog rizika optimizacijom kreditnog portfolija i politikom rezervisanja”, CIVITAS | broj 3 MMXII. str.154.
- Pfister. A (2009) “Managing Organizational Culture for Effective Internal Control, From Practice to Theory”, Physica-Verlag, A Springer Company , p.p.27.
- Pont. B, Lan. L, Garsia- Blanch. F, Garcia.C , Olivie.I (1998) “The Financial Crises in East Asia: The Case of Japan, China, South Korea and Southeast Asia”, ICEI Working Paper 11/98, October p.p.14, 33
- Prastowo. N, Prasmuko. A, Chawwa. T (2010) “Sources of Economic financing in Indonesia, A survey approach”, Bank Indonesia, working paper/04/2010
- Prga. I, Šverko.I (2005) “Izlozenost banaka trzisnim rizicima”, zbornik Ekonomskog fakulteta, Zagrebu, godina 3, str 155.
- Projekt za Hrvatsku u drugu banaka (2005) “Regulacijsko opterećenje banaka u sedam zemalja srednje Europe“, završni izvještaj, Arhiv Analitika, Zagreb, travanj 2005, Str.25
- Radelet. S, Sachs. J (1998) “The Onset of the East Asian Financial Crisis”, NBER. Working Paper No. 6680, August, p.p.23
- Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on Prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012, p.p.2, 3 -7, 11, 74-75, 78-79, 92, 124.125, 126, 127, 136, 137, 151, 153, 155, 244-246
- Reinhart C.M, Rogoff. K, (2009) “The Aftermath of Financial Crises”, NBER Working Paper No. 14656 January, JEL No. E32,E44,F3,N20, p.p.3

- Reinhart, C.M, Rogoff. K (2009) “This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly”, Princeton University Press.
- Risk and Insurance Management Society “Risk Management Glossary”, New York, 1985, p.66.
- Romer. C, “A financial Crisis Needn’t Be a Noose”, The New York Times, December, 17.2011
- Sachs. J (1998) “The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects”, Brookings Papers on Economic Activity, 1:1998 p.p7
- Salas. V, Saurina. J, (2002) “Credit risk in two institutional regimes: Spanish commercial and savings banks”, Journal of Financial Services Research, 22 (3), p.p. 203-224
- Sánchez. M (2011) “Financial Crises: Prevention, Correction, and Monetary Policy”, Cato Journal, Vol. 31, No. 3 (Fall) p.p.11, 12, 528.
- Sarkar. A (2009) “Liquidity Risk, Credit Risk, and the Federal Reserve’s Responses to the Crisis” , Federal Reserve Bank of New York Staff Reports no. 389, September, p.p.5, 13,14
- SAS Institute Inc (2012) “Best Practices in Credit Risk Management, Challenges to and Opportunities for Rebuilding Trust”, White Paper, p.p.1, 10
- Schich. S (2008) “Expanded Government Guarantees for Bank Liabilities”, OECD, Financial Market Trends, Volume 2009/1 p.p.8, 10, 12
- Schiller. R (2005) “Irrational Exuberance”, Princeton University Press, 2nd Edition: Princeton University Press.
- Schmieder. C, Hesse. H, Neudorfer. B, Pühr.C, Schmitz. S (2012) “Next Generation System-Wide Liquidity Stress Testing”, IMF, WP/12/3, p.p.4-6
- Scholtens. B (2004) “Country Risk Analysis: Principles, Practices and Policies”, ed: Sovereign Risk and Financial Crises, ed., Michael Frenkel, Alexander Karmann, Bert Scholtens ,Springer,p.p.6, 10-20
- Schroeck. G (2002) “Risk Management and Value Creation in Financial Institutions”, cit. p.p. 40-43.
- Schumpeter, J. A. (1931), “The Theory of the Business Cycle” ,Keizaigaku Ronshu, The Journal of Economics 4, p.p 6.
- Schwaab. B, Koopman. S, Luca. A (2011) “Systemic Risk Diagnostic Coincident Indicators and Early Warning Signals”, European Central Bank, working paper series No 1327 / April, p.p.12.
- Sherman. M (2009) “A Short History of Financial Deregulation in the United States”, Center for Economic and Policy Research, July p.p.12-13.
- Shin. H (2009) “Reflections on Northern Rock: The Bank run that heralded the Global Financial Crisis”, Journal of Economic Perspective, Volume 23, Number 1 p.p.102, 108

- Shin. H (2005) "Liquidity and Twin Crises", London School of Economics, January p.p.1.
- Shrestha. P (2012), "Banking Systems, Central Banks and International Reserve Accumulation in East Asian Economies", Discussion Paper No. 2012-48, September 17, p.p.10.
- Siddigi. J (2013) "Risk management and Basel II", Risk Management Division, Bank alfalalah, presentation
- Soral. B, Iscan. T, Hebb. G (2006) "Fraud, banking crisis and regulatory enforcement: evidence from micro-level transactions data", Dalhousie University, p.p..6-7.
- Stiglitz. J (1998) "Towards a New Paradigm for Development: Strategies, Policies, and Processes", Prebisch Lecture at UNCTAD, Geneva, October 19, 12/1/98, 1 p.p.11,12.
- Strahan. P (2002) "Liquidity Risk and Credit in the Financial Crisis", FRBSF Economic Letter -15|May 14, 2012, p.p.1-2
- Subotić. S (2013) " Mjerenje rizika kreditnog portfolija", Economics, cit., str .68.
- Taylor. A (2012) "The Great Leveraging" ,University of Virginia, NBER, and CEPR, July Abstract, p.p.3
- Taylor. J (2008) "The Financial Crisis and the Policy Responses: An Empirical Analysis of What Went Wrong", November, p.p.18.
- Teehankee J (2009) "Been There, Done That, Southeast Asia Response to the Global Financial Crisis, in Global Financial Crisis and Its Impacts on Asia", KAS – Schriftenreihe Konrad Adenauer Stiftung, p.p.49,50,
- The Financial Services Authority (2009) "Regulatory Response to the Global Banking Crises Systematically Important Banks and Assessing the Cumulative Impact", The Turner Review Conference, Discussion Paper 09/4, October
- The Royal Swedish Academy of Sciences (1974) "Economic Prize for Works in Economic Theory and Interdisciplinary Research", Press Release, 9 October.
- Toksoz. M (2014) "Guide to Country Risk: How to identify, manage and mitigate the risks of doing business across borders", Economist Books, December 9, p.p.10
- Towers Perrin & OpRisk Advisory (2010) "A New Approach for Managing Operational Risk Addressing the Issues Underlying the 2008 Global Financial Crisis", Society of Actuaries, p.p.3.
- Truman. E (2013) "Asian and European Financial Crises Compared", Working Paper Series, WP 13-9 October, p.p.53
- U.S. Department of the Treasury (2013) "The Financial Crisis Five Years Later, Response,Reform, and Progress", September
- Uredba (EU) br. 575/2013 Europskog Parlamenta i I Vijeca od 26. lipnja 2013. clanak 416, 417, str.248, 247.

- Verick. S, Islam. I (2010) “The Great Recession of 2008-2009: Causes, Consequences and Policy Responses”, No. 4934, May, p.p.12, 14
- Vodová. P “Credit Risk as a Cause of Banking Crises” , Research Gate article , January, p.p.3, 10
- Voinea. G , Anton. S, “Lessons from the Current Financial Crisis, A Risk Management Approach”, p.p. 142.
- Wallison PeterBook Review: Oonagh McDonald's Fannie Mae and Freddie Mac: Turning the American Dream Into a Nightmare, FORBS, September, 11, 2012.
- Wiel. I (2013) “The argentine crisis 2001/2002”, Radobank, economic report, august
- Байрактаровиќ. Л (2013) „Управљање ризицима“, Сигидум, стр.223,224
- Дусанич. Ј (2013) „Доларска алхемија и проказана држава“, Економске идеје и пракса, двоброј 9 и 10, јун-септември, 2013, стр 133
- НБРМ (2010) „Измени на Базелската спогодба (воведување на Базел 3) и прелиминарни проценки за нивното влијание врз адекватноста на капиталот на банките во Р.М“, стр-4, 9-10
- НБРМ (2010) „Квартален извештај“, јули, стр 9
- НБРМ (2013) „Одлука за управување со кредитниот ризик“, Службен весник на РМ, 50/13,
- Петковски. М (2002) „Финансиски пазари и институции”, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” - Економски факултет
- Петрески. Г (2011) „Управување со банките” (второ издание), Економски факултет, стр. 63.
- Трпески. Љ (2003) „Пари и банкарство”, Economy Press, второ издание
- Трпески Љ (2009) „Банкарство и банкарско работење”, Скенпоинт
- Штајнер. Р (1984) „Криза 1.Економските кризи на современиот капитализам“, Комунист Скопје, стр. 99, 101,102 и 103